

MIRAS
میراث

МУДАГ
023

ISSN 0869 — 3536

Бу сан

Алтын

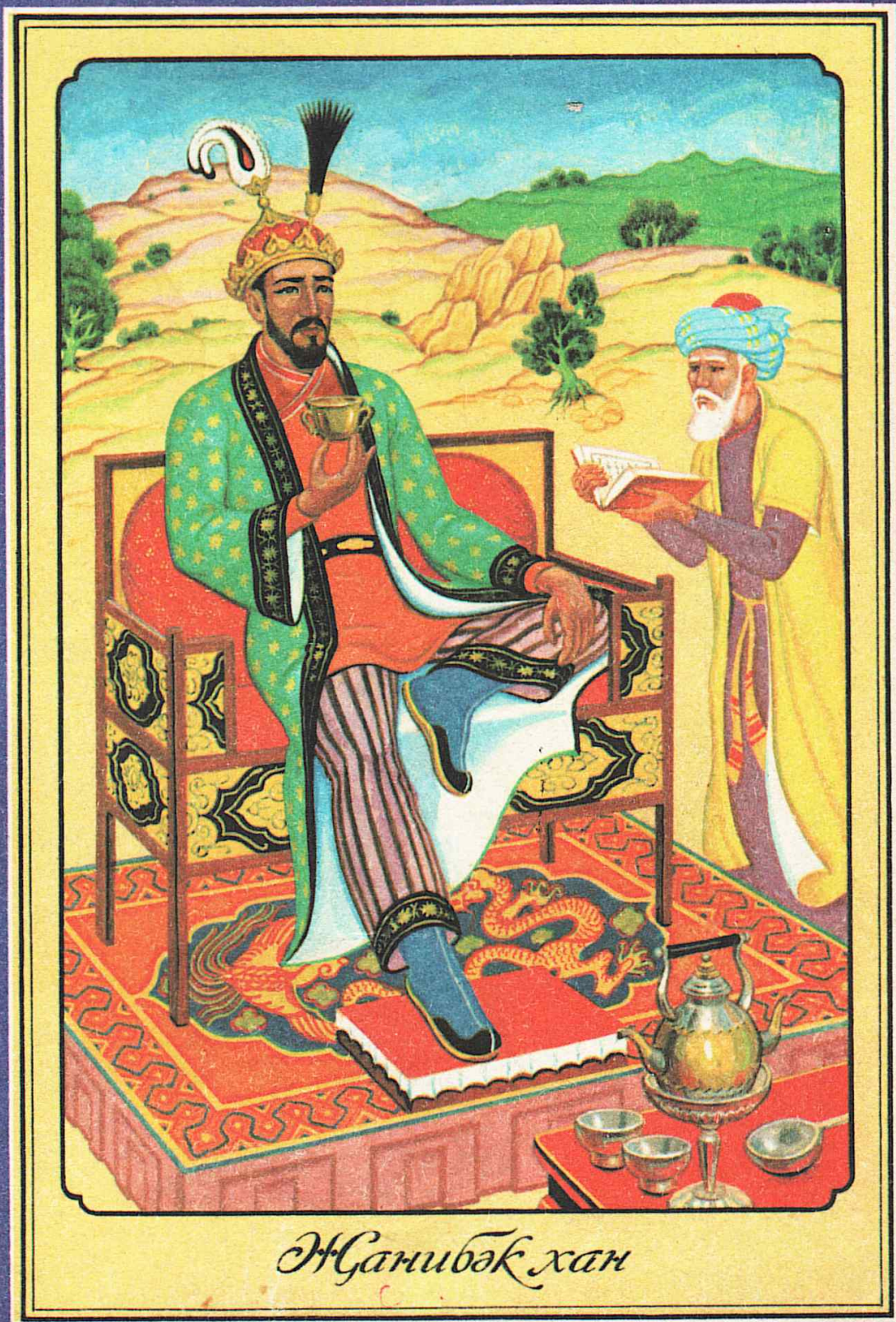
Урда

Оешуга

750 ел

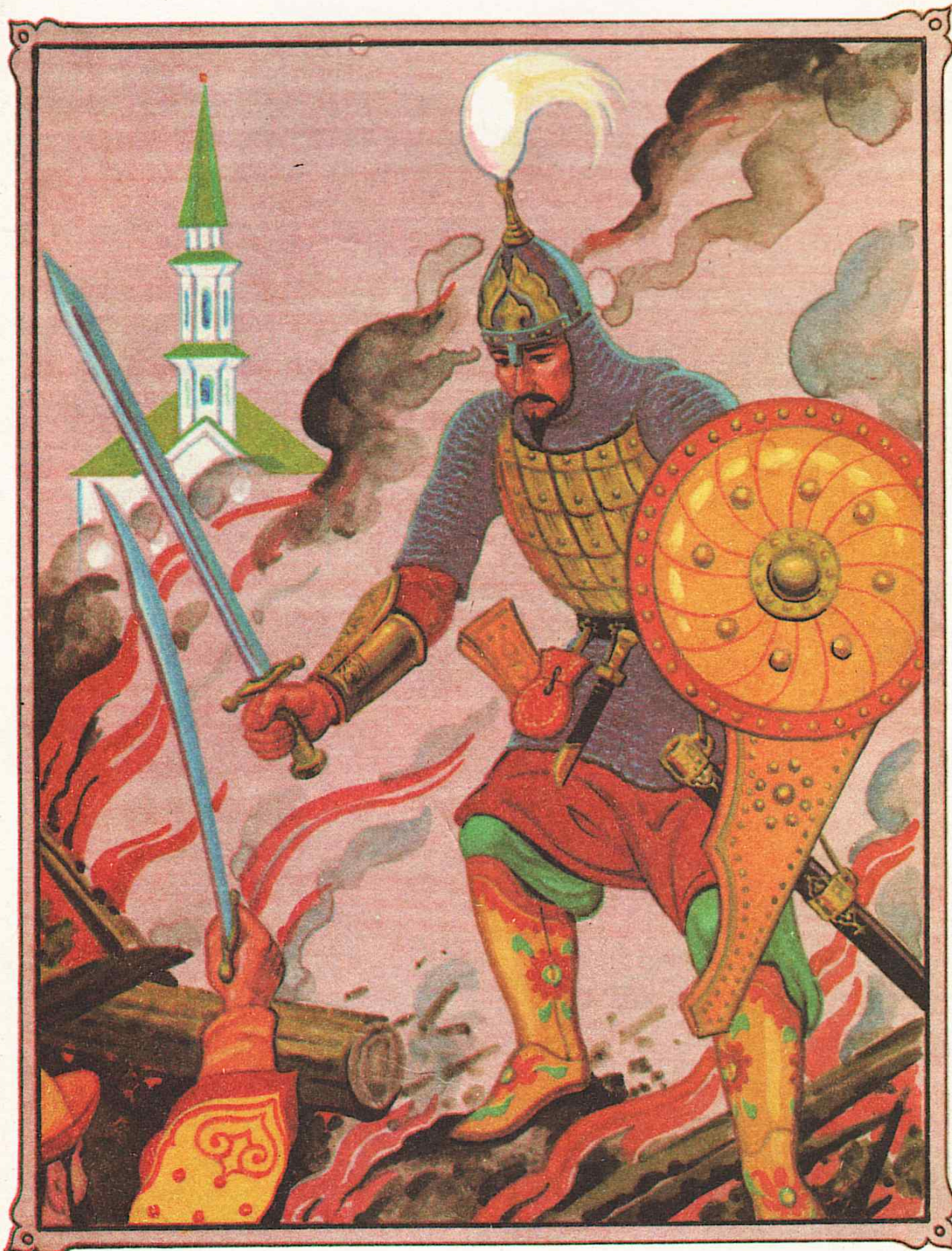
Тулуга

Багышлана

Исанибәк хан

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЛҖАМ ХАН

Бөтендөнья татарларының халыкара ижтимагый-сәяси, әдәби-нәфис һәм фәни-популяр айлык журналы

Баш мөхәррир:
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы

Тәлгать Абдуллин (Алабуга)
Рифкәт Алтынбаев (Яр Чаллы)
Мари Броуксон (Бөекбритания)
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Разил Вәлиев (Казан)
Васил Гайфуллин (Казан)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев (Казан)
Фәрит Иделле (Алмания)
Әбрар Кәримуллин (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатыйп Миңнегулов (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флун Мусин (Казан)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Марат Мөлеков (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гөлзада Сафиуллина (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Касыйм Фәсахов (Казан)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Рәфик Хәмидулла (Казан)
Илшат Хәлиуллин (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Рушан Шәмсетдинов (Казан)
Рифкәт Шәрәфетдинов (Казан)
Сыюзан Эйзенхауэр (АКШ)
Дауд Әминов (Санкт-Петербург)
Равил Әмирхан (Казан)
Ислам Әхмәтжанов (Казан)
Марсель Әхмәтжанов (Казан)

© «Мирас», 1993 ел

МИРАС 8 (21) 93

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе хезмәт коллективы, Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Татар «Мирас» Фонды Советы, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты

БУ САНДА

Мөхәррир сүзе..... 3

Әдәби мирас

ӘБЕЛКАСЫЙМ ФИРДӘҮСИ. Шаһнамә.
Поэма (Дәвам)..... 4
ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Алтын Урда
чоры язма мәдәнияте..... 14

Чәчмә әсәр

ФӘНИЛ МАНСУРОВ. Солтан Кирәмәт.
Роман (Дәвам)..... 25

Алтын Урда оешуга 750 ел

МИРКАСЫЙМ ГОСМАНОВ. Алтын Урда: тарих һәм мирас..... 37
АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ. Алтын Урда.... 48
СӘЛАМ АЛИШЕВ. Алтын Урда һәм Казан ханлыгының халкы..... 54
ӘЗҺӘР МӨХӘММӘДИЕВ. Алтын Урдага сәяхәт..... 64
ФАТЫЙХ УРМАНЧЕ. Идәгәй..... 78
ФАЯЗ ХУЖИН. Монгол яулары һәм Олут шөһәрнең язмышы..... 83
РАВИЛ ӘМИРХАН. Алтын Урда һәм вөждан иреге..... 89
РАФАЭЛЬ ВӘЛИЕВ. Алтын Урдада товар-акча мөнәсәбәтләре һәм сәүдә 99
ИЛХАН ӘШНӘКИ. Монгол яулары ...103
ИСКӘНДӘР ИЗМАЙЛОВ. Алтын Урда: сугыш сәнгате..... 113

Милли дәүләтчелегебез тарихыннан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН. Жәнибәк хан..... 124

Тышлыкның беренче һәм икенче битләрендә **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсемнәре, өченче битендә **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** һәм **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фоторәсеме, дүртенче битендә **НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ** шәмаиле.

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренад Галимуллин, Фердинанд Галәмиев, Әлфия Галимжанова, Флера Гыйниятуллина, Гөлнур Закирова, Павел Карнашин, Тәнзилә Мусина, Хәнүз Мәхмүтов, Лилия Сәхапова, Касыйм Фәсахов, Дания Фәтхуллина, Әнвәр Хәйри, Илшат Хәлиуллин, Юрий Шерстнев, Рушан Шәмсетдинов, Рәшидә Яфизова, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллеген, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслеген, бәхәсләү фикерләренәң корректлыгы өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеген урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләنми. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчәреп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчеләренә матбугат атташталарында чикләнгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәяс — ярты елга 162 сум. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефоннар: 32-29-70, 53-07-53, 53-07-69. Хатлар өчен: 420111, Казань, а/я № 426, редакция журналы «Мирас» («Наследие»).

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын түбәндәгелә исәпкә күчәрә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 100609413, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. а) Валютный счет: USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 DB 0109 USD (американские доллары)

б) DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбанка 35348 DB 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей редакции журнала «Мирас».

Халыкара «Мирас» журналы Татарстан Республикасы матбугат министрлыгында (теркәү номеры 168) һәм Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетында (теркәү номеры 1) теркәлдә.

Производствого бирелде 14.05.93 ел. Басарга кул куелды 15.07.93 ел. Кәгазь форматы 70 × 108 1/16. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 10,0. Исәп-басма табагы 14,0. Заказ Я-276. Тиражы 10000 данә. Бәяс 27 сум, ваклап сатуда 75 сум. Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казань, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

Фәлсәфи мирас

МУСА БИГИЕВ. Гыйльме әхваль рух..... 129

Телебез мирасы

БАХИТ ХАКОВ. Казан ханлыгы чорында әдәби тел.....132

Милли сәясәт

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ. Татарстан Конституциясе һәм сәяси көрәш 141

«Мирас» китапханәсе

МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. Тарихи роман (Дәвам) 143

«Мирас» почтасы

Кәгазьдә бар... гамәлдә? 155

Милләт дөньясында

Хроника, вакыйгалар, фактлар.....157

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәгә кыскача эчтәлеген.....158

МӨХӘРРИР СҮЗЕ

Халкыбыз тарихында ак таплар һәм махсус бозу-каралтулар бик күп. Шөкер, соң булса да без моны аңлый башладык: күпгасырлык тарихыбызга, мирасыбызга, иманыбызга йөз белән борылдык, милли яңарышны, халыклар дуслыгына хилаф булмаслык итеп, төп мәсләгебезнең нигезенә салдык, мөстәкыйль дәүләтчелегебезне торгызу юлына бастык.

Мәгълүм булганча, Алтын Урда чоры тарихы күбрәк ак таплардан һәм махсус каралтулардан тора иде. Чөнки, «ерткыч татарлар» төзегән «явызлык империясе»н гасырлар буена давам иткән канһәрләү рәсми сәясәткә дә, әдәбият-сәнгатькә вә китап-дәреслекләргә дә үтөп кереп, балаларыбызның котын алды, мең бәләләр булып халкыбыз өстенә ишелде.

Әйдәгез, бер генә мизгелгә уйга калып, Алтын Урданың оешу чорларына «сәяхәт кылыйк» әле.

• XIII гасырның беренче яртысы. Европа кыйтгасының комсызланып Шәрәкь тарафына ыргылган чагы: Рим папасының «изге» вәгазьләре тәэсирендә, төрә йөртүчеләрнең күп мәмләкәтләрдән жыйналган берләшкән гаскәрләренә дәррәү кубып, Якын Шәрәкьтә «Алла йорты»н «коткарып йөрүләре»; Ливон һәм Тевтон орденнары берләшеп, Дания һәм Швеция рыцарьлары белән бергә Балтыйк буйларында һәм төньяк-көнбатыш урыс кенәзлекләре жирләрендә сугыш хәрәкәтләре жәелдерүләре. Урыслар исә, үз чиратларында, Идел-Чулман төбәгенә юлбасарлык һөжүмнәрен ешайталар, болгар-бортас, мордва жирләрен яулап алырга омтылалар.

Менә болгарларга да килеп життек. Алар да Көнчыгышка яу чапканнармы? Тарихи чыганаclarда бу сорауга уңай җавап булырлык мисаллар күренми. Киресенчә, Болгар халкы, үзенә азатлыгын яклап, көнбатыш тарафтан ешайган яуларга — урыс кенәзләренә берләшкән дружиналарына каршы көрәшәргә мәҗбүр булган. Озакламый Шәрәкь тарафыннан да афәт якынлашкан. Монгол яулары нәтижәсендә халыкларның шактый өлеше кырылган, кала-авыллар жимертелгән, икътисад һәм мәдәният үсешенә зур зыян килгән.

Алтын Урда — империя, ә империяләренә нәрсә икәнлеген без яхшы беләбез. Икенче ягын да онытырга ярамый: Алтын Урда — төрки халыкларны берләштерүче мәмләкәт булган, аларның мәдәниятләренә үзара бәетилуы өчен зарури шартлар тудырган. Әмма шул ук вакытта ул Шәркый Европа мәмләкәтләрен озак еллар буена сәяси-икътисади бәйләлектә тоткан дәүләт, Көнбатышның хәрби-сәяси басымына каршы тора алган көч тө.

Әйе, Алтын Урдага карата төрле караш яши. Бәлки бу хәл әлегә мәмләкәт тарихындагы кайбер каршылыklarның да чагылышыдыр? Әйдәгез, мөхтәрәм укучыларыбыз, мондый сорауларга җавапны бергәләп эзлик! Бу юнәлештә уйлану; журналыбызның әлегә санында төгә мәртәбә дөнья күрүче хезмәтләр белән танышу барыбызга да — киң жәмәгәтчелек, мәдәният-сәнгать, мәгариф әһелләре, мәктәп-гимназия укучылары өчен дә файдалы булып.

Илшат ХӘЛИУЛЛИН.

ӘДӘБИ МИРАС

Әбелкасийм Фирдәүси

ШАҢНАМА

Поэма

Рөстәм һәм Сөхрәб

Бер язучы чакыртты тиз каршына,
Алла исмен яздыртты хат башына.

Соң мактаулар, догалар әйтеп шаһка,
Булган хәлнең барсын яздыртты хатка:

«Бу хәлләр дә мәгълүм булсын дим шаһка,
Төрөк тагын күтәрелде бу якта.

Басып керде хисапка сыймас гаскәр,
Барсы — яуда дөнья шаулаткан бәкләр.

Аяк баскан жирләрендә көл кала,
Башлыклары, карар күзгә — бер бала.

Уналтыдан артык түгелдер яше,
Алыплыкта тик юк жирдә тиндәше.

Буй — манара, филгә охшаш гәүдәсе,
Аждаһаның котын алыр шәүләсе.

Кулын сузса сөңге, укка бу бала,
Шәфәкь куркып, кызыл канга буяла.

Тавышыннан чукракланыр күк күкрәү;
Гөрзие бар, булырлык күккә терәү.

Мондый батыр күргәнме Туран, Иран?
Күргәне юк, шаһым, сүземә инан.

*Дәвами. Башы журналның 1993 елгы 6,
7 саннарында.

Нишләтте ул безнең мәшһүр һажирне,
Жиңелү ни икәннен белмәс ирне?!

Кулы белән тотты суккан сөңгесен:
Һажир уйнап кизәнә дисеңме соң?

Рәссам Рушан Шәмсетдинов.

Ә ул аның сөңгесен алды тартып,
Сөңге белән атыннан бәрде атып.

Аттан төшөп, башын кисәм дигәндә,
Һажир, мескен, ялварып, булды бәндә.

Күпме батыр алыпларны ишеттек,
Тик берсә дә түгел моның ише тик!

Дию дими нәрсә дисең моңа соң!
Килеп талкан итте калыга коймасын.

Бездә моңа каршы торыр чама юк,
Качып жан саклаудан үзгә чара юк.

Моңа каршы торыр, торса, Рөстәм Заль,
Аны жибәр, шаһым, юкса мөшкел хәл.

Юкса бу яшь аждаһа Иран илен
Тар-мар итеп, күккә суырыр көлен.

Иртән килеп, китәр димә кич белән,
Ул Иранга ябышты бар көч белән...»

Хат язылды. Атчабар китте алып,
Шул ук төнне шәһәрдән качты халык.

Бу төн Сөхрәб кызын дәртендә янды.
Бойрык бирде: таңнан гаскәр уянды.

Ябылдылар коймага шаулап килеп;
Жан әсәре юк, гүя кальга — үлек.

Капкалары — биксез. Ачып керделәр,
Буш коймалар, буш урамнар күрделәр.

Күренми бер жан гаскәр адәменнән.
Сөхрәб күзе яшкә тулды гаменнән.

Хатын-кыз һәм бала-чага чыктылар,
Күзләреннән ачы яшьләр сыктылар,

Өрнеп барсы аягына куйды баш:
«Булдык, — диләр, — без сиңа кол — караваш».

Хәбәр барып Кавыс шаһка иреште;
Хатны укып мескен шаһ төстән төште.

Шундук хәбәр салды илгә — улуска:
«Олыларны чакыр!» — дип кушты Туска.

Килде дәүләт башлары, пәһлеваннар:
Гударз, Гив, Гөшвад, Гөргин, Бәһрамнар.

Аларга шаһ укытты килгән хатны,
Жавапка тик ишетте фәкать аһны.

Диде патша: «Кая, киңәш бирегез,
Аңар каршы чыдарсызмы берегез?

Ни диярсез? Күрәбез нинди чара?
Бу бәладән Иранны кем коткара?»

Пәһлеваннар иде түбәнгә башын:
«Шаһым, — диләр, — меңнәргә житсен яшен.

Һәммәбездән син, шаһ, якты акыллы,
Тартыйм дисәң әгәр безнең дә кылны.

Без әйтәбез: ку күңелдән борчуны,
Бездә бар бит батырларның лачыны.

Ул — ир булса, Рөстәмебез — баһадир,
Ул — арыслан? Ә Рөстәм — аждаһадыр!

Рөстәм аңа сиздерер үз чамасын,
Иран жирен кем генә борчымасын.

Барсына ул укытты арт сабагын,
Хәерледер яуга ул барса тагын.

Жибәр хәзер Гивны Забилистанга,
Чакыруың илтсен шул арысланга.

Боерды, бер язучы килде житеп:
«Хат язасың, — ди аңа, — матур итеп.

Хат башына Хода исмен куясың,
Соң — Рөстәмгә укы берәр дога син.

Яз рәхмәтләр, макта аны һәр яктан:
Синең белән имин, дип яз, ил-ватан.

Синсез Иран калыр иде оятка,
Син таяныч жирдә белешкә, ятка.

Син көч белән алдың Мазандиранны,
Син ул жиндең горур Һамавиранны.

Жиңеп чыктың син бар дию, еланны,
Куян итә гөрзиң арысланны.

Менә тагын юлыктык мөшкел эшкә:
Котылу тик Рөстәм килеп ирешсә.

Чыкты каплан Туран тугайларыннан,
Орып-бәрәп жиһанны итә вәйран.

Ягъни олы яу күтәрәп бер төрек,
Ил яулым, дип, көченә биргән ирек.

Исме — Сөхрәб, үзе — бер яшь егет, ди.
Озын буйлы, гәүдәсе — фил кебек, ди.

Күрүчеләр — охшаган диләр Сямга.
Һажир булган корбан шул арысланга.

Бабисәрне таптаган аяк аска;
Иранда юк аңа тиң синнән башка.

Ни вакытта ирешсә хатым сиңа,
Шул минуттук оч, атлан да атыңа.

Җавап сүзгә авыз да ачып торма,
Ашыга күр — пешкән ашка утырма.

Бар гаскәрәң үзең белән кил алып.
Вакыт тыгыз. Калмыйк димен соңгарып».

Чапкын хатны алып, атланды атка,
Төн, ял дими, карамый тирә-якка,

Ярсып барып керде Забилистанга,
Житкерделәр бу хәбәрне Рөстәмгә.

Каршы чыкты баһадир. Гивны күрдә;
Жәяүләп Гив аңа каршы йөгәрде.

Аттан төште гаскәрдәге бар бәкләр,
Гивка шулай күрсәттеләр хөрмәтләр.

Кул үбеп Гив Рөстәм белән күреште,
Бер-берсеннән исән-саулык белеште.

Гивны Рөстәм сарайга керде алып,
Урын бирде зурлап, түргә чыгарып.

Сорый аннан патша хәлен, гаскәрне,
Ил-йорт хәлен, бер-бер атап бәкләрне.

Аңа бирде Гив Кавыс шаһның хатын,
Хатны укып, хәйран калды Тәһмәтән.

Диде: «Сөхрәб охшаган диләр Сямга,
Аны табып үстергән нинди ана?

Аның туган-үскән якларын белсәм!
Нигә төреkkә охшамый? Нигә Сям?

Бәлки безнең бабайга ул оныктыр,
Төрөк түгел, Төркестанда «кунактыр»?

Минем дә бар бер Сәмәнгян кызыннан,
Анда балам — ай көнләшер йөзеннән.

Аңарда да шундый буй-сын бар, диләр,
Үсеп житкәч, пәһлеван булыр, диләр.

Тик аңарга юга чыгар көн ерак:
Авызыннан сөте кипсен азрак.

Вәт куптарыр кыямәт ул үскәчтән,
Батырлардан башсыз калыр ничә тән!

Дөнъяда ул булыр кулым-канатым,
Аның белән табармын мин моратым.

Ә бу каян килеп чыккан? Күрербез,
Төбен-аслын аның сорап белербез.

Бүген соң юл көнеме? Кил, мэй кабыйк,
Бер-ике-өч көн күнел хушлығы табыйк».

Утырдылар барып бер гөлбакчага.
Башладылар сый һәм күнел ачмага:

«Куй, сөйләмә, — ди Рөстәм, — башка дөртне,
Ашап-эчеп, бер шат итик йөрәкне.

Күнел кайткач, Кавыс шаһка китәрбез,
Килгән төрекнең явын хәл итәрбез.

Бик зур эш бу: һажирне аттан аткан!
Чын батырны танып була ерактан.

Кемнең нәсле икән ул? Аслы кемнән,
Аңдый кем бар ираныңнан, төркеңнән?

Минем улымдыр дисәм ул егетне,
Саныйм, саныйм — улымның яше житми.

Һәм аңардан көтәлмим бу кадәр эш:
Минем җанда менә бит нинди тәшвиш».

Ә Гив һаман кабатлады бер үк сүз:
«Әй, пәһлеван, шаһ эшенә барыйк тиз.

Юлыкмыйк дим каһәренә патшаның,
Беләсең ич, ачуы каты аның».

Диде Рөстәм: «Истән чыгар Кавысны,
Шәраб белән чылатып тор авызны.

Юк уйларны, әйдә, ташла күнелдән,
Рәхәтләр тап сөхбәттән, мөйдән, гөлдән.

Кызды мәжлес. Бии кулда касәләр,
Көн буге сакыйлар мөй өлөшәләр.

Болар кызды. Бар дөнья чыкты истән:
Сыйдан арып, йокларга ава кичтән.

Таңнан торып, кул касәгә сузалар,
Көннәр шулай бер-бер артлы узалар.

Онытылды шаһның хөкме, карары.
Өч көн үткәч хәтерләп, Гив каралды,

Коты чыгып, ярып, торды табыннан,
Гүя инде муенга бау тагылган.

«Чаптык балта, пәһлеван, муйныбызга!
Шаһны шәйтан китерми уебызга!

Керделе дә чыктылы аклы аның,
Беләсең ич, холкы явыз патшаның.

Инде безне ниләр эшләтмәс дисең?!»
«Кавыс шаһ дип артык китмәсен исең.

Безне күрер, түбәсе күккә тияр,
Рәхмәт дияр, гамьнән котылдым дияр».

Дүртенче көн, торып алар сәхәрдә,
Кузгалдылар, ниһаять, бу сәфәргә.

Забил илен яуга күтәрде бөкләр:
Чиктән чиккә сәхрәгә тулды гаскәр.

Тәһмәтәннең бер туганы Зәвәра!
Бара алдан. Гүли кырда нөгәрә.

Ә бу вакыт батырын көтә Кавыс,
Ачуыннан иренен чәйни явыз.

Кыйный ярып, капка, сарай коймасын,
Уйлый Рөстәм килсә, нәрсә кыласын.

Чәйнәр кебек булып Рәхшен-Рөстәмен:
«Килсен генә, мин аңа күрсәтәмен!..»

Килде хәбәр. «Сансыз гаскәрен алып
Иреште,— дип,— Тәһмәтән». Бөтен халык,

Пәһлеваннар каршыларга чаптылар,
Тус, Гударз, Гөшвад — барсы чыктылар.

Аттан төшеп, аңа килделәр каршы,
Хөрмәт белән кулын үптеләр барсы.

Кузгалдылар гөрләп шаһ сараена,
Жир үптеләр, житеп патша янына.

Йөзен бүрттереп патша чытты кашын,
Ирнен чәйнәп, түбәнгә салды башын.

Ачу белән Гивка бер шундый бакты,
Гүя аны тәмуг утына якты.

«Оятсыз,— ди,— хезмәт итүеңә бак:
Кунаккамы сине жибәрдем, ахмак.

Сабак алсын күреп адәм баласы,
Каты булыр сиңа моның жәзасы.

Ә монысы? Хөрмәтнең кадрен белмәс,
Шаһ әмерен, уйнап, колакка элмәс!

Колагына сүзен алмаса шаһның,
Нәрсә була жәзасы бу гөһәһның?

Мин булсам шаһ, ник үтәми әмремне?
Ялкын итәрмен гүреңне-кабреңне.

Мин кем, әгәр сиңа үтмәсә сүзем?
Төшәр ил-көн эчендә жиргә йөзем!

Үзең белмәсәң кемлеген, белдерәм,
Бөтен галәмне үзеңнән көлдерәм.

Бер дәүләткә тиеш түгел ике баш.
Сиңа жәза, Гив: бар, чыгар, моны ас!

Аны күреп, һәр кеше гыйбрәт алсын,
Бу кирәкми миңа, күздән югалсын!»

Бу сүздән Гив катгы булып тораташ:
«Ни сүз ди ул: имеш, Рөстәмне ас!

Шайтан моны саташтырган акылдан;
Кем бар жирдә Тәһмәтәнне асалган?!

Кем бар, шаһтан, болай башсыз эш иткән?
Нәрсә дияр бездән моны ишеткән?..

Олы-кече бу хәлгә калды хәйран,
Йөзләрендә калмады күк тамчы кан.

Башны түбән салды һәммә халаек,
Уйлый: «Бу сүз — түгел мәжлескә лаек».

Сүзе жилгә киткәнне күрә Кавыс,
Ярып торды, тагын күтәрә тавыш,

Ачуыннан утлар чәчеп диде: «Тус,
Күрәсеңме? Яклашалар, болар — дус!

Икесен дә дарга илтеп асыгыз:
Бу хурлыктан халис булсын башыбыз.

Нинди шаһ мин, жилгә очса бар сүзем,
Ул хурлыкны күргәнчә, янам үзем».

Тус патшаның ярсу халәтен күреп,
Урыныннан шундук торды сикереп.

Уйлап: «Бераз тышка чыгып торыйк без,
Шаһ тынгачтан, кабат кайтып керербез».

Килеп, кулын Рөстәмгә ул озатты,
Тәһмәтәнне, әйтерсең, елан чакты.

Ачу белән әйтте шаһка: «Әй, битсез,
Таж-тәхеткә лаек түгел зат бит сез.

Мин китердем барып, таудан Кобадны,
Миннән тапты бит ул тәхет-моратны.

Шул Кобадтан эләкте тәхет-тажың,
Һәр адымда миңа булды мохтажың!

Һәр эшен бит начар бере-береннән,
Мин булмасам, торалмыйсың жиреннән.

Син бит, факыр, минем белән тик тере,
Минсез минут яшисең юк, беткере!

Мазандиран, Мисыр — һамавиранны,
Оныттыңмы «күккә очкан» заманны?

Нигә әле тешең миңа кайрыйсын,
Көчең булса, ник Сөхрәбкә бармыйсың?

Мин бу — Рөстәм! Юк, мин сиңа кол түгел,
Мине асар кул ул — сиңең кул түгел.

Мин бу — мәшһүр Заль батыр углы Рөстәм,
Дөньяда юк мине куркытыр адәм.

Кылычымнан караңгы төн яктыра,
Сөңге тотсам, жир-күк калтырап тора.

Кавыс кем дә, минем алда бу Тус кем?
Мин — пәһлеван! Мин — кол түгел, үз иркем!

Шул, бүгеннән китәм чыгып Ираннан,
Мине эзләп табалмассыз жиһаннан!» —

Дип, кул селтәп, Тусны екты да сугып,
Ачу белән сарайдан китте чыгып.

Карап торды бу хәлне пәһлеваннар,
Котлар очып, табанга төшкән жаннар,

Авыз ачып әйтәлмәделәр бер сүз,
Жаңда бер уй: «Без нишләребез Рөстәмсез?» —

Таралдылар торалмыйча сарайда,
Борчылышып, жыелдылар бер жайда:

«Тәһмәтән бит — жиһанның пәһлеваны,
Бүген Кавыс нинди рәнжетте аны!

Һәр эштә шаһ юлыкты бер бәлагә;
Һәрчак Рөстәм ярдәмгә килде аңа.

Һамавиран, Мазандиранындамы,
Аңа «тәхет» иде — дошман зинданы.

Йолды Рөстәм һәрчак аны коллыктан,
Нәрсә тапты үзе шул яхшылыктан?!

Шул изгелек асуга булса лаек,
Сине-мине нәрсә көтә, халаек?

Безгә качудан башка юк бер чара:
Ни кылана бу Кавыс, йөзе кара!

Жансыз гәүдә без, Рөстәм — жан ич безгә,
Күренәсе юк жинү күзебезгә».

Гударзга диделәр: «Тыңла, әй жан,
Синең белән генә булыр ул инсан.

Без барсак та, безгә шаһ исе китмәс,
Синең сүздән башка сүз ул ишетмәс.

Тор син, шул дивананың янына бар,
Безнең ачы сүзләргә йөзенә бәр».

Китте ярсып Гударз шаһ янына,
Йөздә — ачу, куйды баш аягына.

Торып басты, сүз башлады тартынмый:
«Шаһ, җавап бир, тыңлап илнең картын, — ди, —

Бар Рөстәмнең нинди гайбе, гөнаһы,
Нигә аны дарга озата шаһы?

Хурладың син аны халык эчендә,
Йөз карасы бу хәл безнең өчен дә.

Аны дарга хөкем итү дәресе?
Гөнаһына күрә генә ал үчне.

Тарыйсың син тоташ, зиндан, оятка,
Ул — коткара, сине калдырмый ятка.

Синең юлда чикте ул күпме афәт,
Шуның өчен дармы синнән мөкәфәт?

Жәфа белән итәсең жанны бизар,
Ил һәм гаскәр андый патшадан бизәр.

Китте ташлап менә безне Тәһмәтән;
Кем кайтарыр чиктән дошман-зәхмәтен?

Гударзның сүзләрен тыңлады шаһ.
Үкенечтән чын йөрәктән итеп аһ:

«Ялгыштым, — ди, каты. Моңа ни дәрман?
Үз эшемнән үзем булдым пошаман.

Иттем дошман итмәс эшне үземә,
Башсыз, иттем дошман, дусны үземә.

Зинһар, картым, син тап моның чарасын,
Китәр күңлемнең ачы бу ярасын.

Күңелен ал, барып ялвар үзенә,
Гафу итсен, күренсен бер күземә.

Егет кеше ул, Рөстәм, изге жанлы,
Кара итмәсен миңа бу жиһанны».

Чыкты шаһтан. Берничә батыр алып
Эзләп китте Рөстәмне ул уфтанып.

Жилдерәләр, атлары жилдән житез,
Кирәк диеп фил тәнне табарга тиз.

Юлыктылар аңа кырда — далада,
Күтәрделәр барсы кулны догага:

«Тик син, — диләр, — дога, мактауга лаек,
Синең белән яши ил, шат халаек.

Кагылмасын пакъ, саф йөзеңә оят,
Ягылмасын итәгеңә яман ат.

Беләсең ич, бу Кавыста — юк акыл,
Аның сүзен алма күңелгә якын.

Эш эшли дә шундук үзе үкенә,
Хәзер дә ул — синнән гафу үтенә.

Гәрчә сине рәнжетсә Иран шаһы,
Нинди бар соң без дусларың гөнаһы?

Эһ тә итми, безне ташлап китәсең,
Нигә безне кайгы, утта өтәсең?»

Жавап бирде аларга ярсып Рөстәм:
«Кавыс миңа шаһмы? Юньсез бер адәм.

Бер юк минем Кавыска ихтияжым,
Ияр — миңа тәхет, дубылга — тажым.

Нигә кирәк миңа Кавысы, тажы,
Татлы ашы ниәмә? Сүзе — ачы.

Жаның биргән, аш бирер Хак Тәгаләм,
Ризык өчен ник күрим Кавыстан гамь?

Күтәрмиме башын жиде кат күккә,
Каршымда ул тик бер уч туфрак күк лә!

Их, явызны нигә йолдым зинданнан,
Үзе китеп юк булганда Ираннан!»

«Сабыр ит, — ди Гударз, — әй пәһлеван,
Син — китәрсең. Ни уйлар яхшы-яман?

«Качты Рөстәм, ишетеп яшь батырны», —
Дигән сүзләр сине бер оялтырмы?!

Төшерәсең безне илнең теленә,
Менә шунда синең кемлек беленә.

Бүген әле жиһанда гөрли атың,
Шул атыңны пычратумы моратың?

Безне, илне ташлама син Сөхрәбкә,
Бу эш һич тә ярашмый синең атка.

Илне, данны безнең вәйран итмә син,
Дошманнарга безне ташлап китмә син.

Гөждәһәмнең хатын син бит беләсең:
Бездән Сөхрәбкә каршы кем тора соң?»

Бу сүздән ул баш иеп уйга калды,
Көчле тәэсир итте сүз, үч югалды.

«Минме, — ди ул, — өркәр кеше төректән,
Дөнья үзе — минем көчтән өректән.

Чыксын каршы унлап Сөхрәб яки йөз,
Беләсең ич, яудан мин кайтармыйм йөз.

Мин түгел ул юк-бар куркудан каушар;
Тик Кавыстан интекте безнең башлар.

Күпме яхшылык иттем мин аңарга,
Ә ул уйлый мине дарга тагарга!

Ул бит үрти күңелен һәр кешенен,
Уйлый белми нәтижәсен эшенен.

Мине тота тик сезнең хәтерегез,
Шәүләмне дә күрмәс иде берегез.

Сез — борчулы. Сүзне аяк астына
Салмыйм, барам кабат Кавыс каршына».

Шаһ ерактан күрде, торды аякка,
Каршы килеп, алды аны кочакка:

«Хата — миндә. Холкымны бит беләсен,
Гафу ит тә, оныт бу дау бәласен.

Көтмәгәндә хәтәр дошман юлыкты,
Минем күңелне борчыды бу каты.

Сина чапкын салдым, тап дип бер чара,
Дошман безгә салмастан борын яра.

Юлларың карап күзләрем талды,
Син — килмисең, жаным, йөрәгем янды.

Ачу купты, йотты күңел тәнемне,
Сизми калдым сине рәнжетүемне.

Синең изгелекләр миңа бик күп ул,
Аның кечесе дә таудан биек ул.

Беләсен ич, сөям сине һәм Зальне,
Гафу ит тә, истән чыгар бу хәлне.

Күрә Рөстәм: патша үкенә алда.
«Кичер, шаһым, — ди, — син шаһка без — бәндә.

Башыбызны — аягыңа орабыз,
Ни боерсаң, баш өсте! — дип торабыз».

Диде Кавыс: «Үткәннәргә онытыйк,
Мәжлес корыйк, гамьне юыйк, мәй тотыйк.

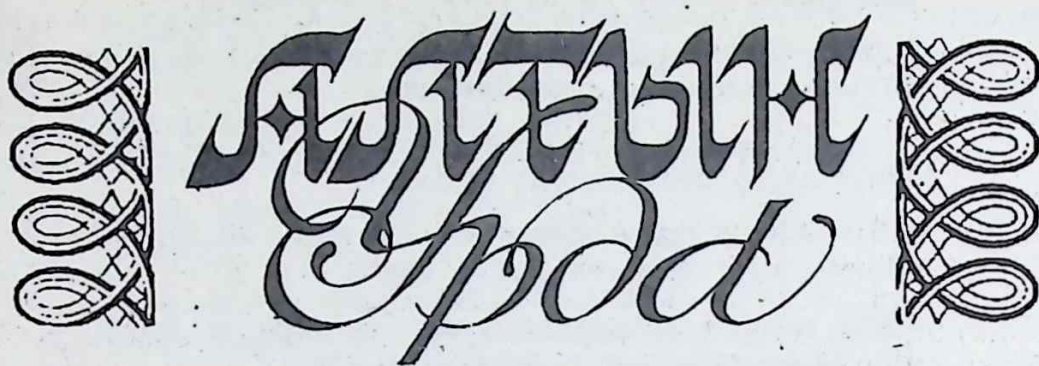
Бүген, китеп гамь, хушлык килде жанга,
Яу юлына чыгарбыз иртән танда.

Жыелышып сый залына киттеләр,
Музыкантлар назлы сазлар чирттеләр.

Чынаяклар йөредә араларда,
Тиздән, барсы кызып, кызаралар да,

Бер-берсенә дуслык анты эчәләр;
Хуш күңелләр белән үтте кичәләр.

(Дәвам киләсе санда.)

ЧОРЫ ЯЗМА МӘДӘНИЯТЕ

Болгар һәм Казан ханлыгы чорлары арасында шаулап үскән Идел-Урал буе язма әдәбияты мәдәни мирасыбыз тарихында гаять мөһим урын алып тора. Ул үзенә кадәрге төрки һәм Шәрәкь рухи казанышларыннан мул файдалану, аларны ижади үзләштерү нәтижәсендә туган һәм үскән. Илдәге ижтимагый-тарихи шартларның да бу мәдәни процесста әһәмиятле роль уйнавы бәхәссез.

I.

Мәгълүм булганча, күпгасырлык татар әдәбияты үзенә тамырлары, нигезе белән, фольклордан тыш, борынгы төрки мәдәнияткә барып тоташа.

Ерак Көнчыгыштан, Монголия далаларыннан алып Карпаткача, Дунай тамакларына кадәрге жирләр — төркиләрнең асыл ватаннары. Биредә төрле күчешләр, үзгәрешләр, үзара көрәшүләр булып торган, төрле дәүләтләр (Төрки, Уйгур каганлыклары, Хәзәр, Болгар патшалыклары, кыймак, кыпчак берләшмәләре, сәлжүк мәмлөкәте һ.б.) корылган, таралган. Евразиянең гаять зур өлешен биләп торган бу жирләр, нигездә, төрки иле, төрки туфрагы булып калган. Дөрөс, Мәскәү хакимияте, урыс, совет империясе бу реаль тарихны төрлечә оныттырырга, юкка чыгарырга теләде. Әмма, шуңа да карамастан, элеккеге төркилек Көнчыгыш Европаның, Себер-Алтайның географик атамаларында, авыл-кала исемнәрендә, бик азаеп, сибеләп калган халыкларында адым саен сизеләп, беленеп тора.

Менә шул гаять зур төрки дөньясында V—XI йөzlәрдә үк язма мәдәният шактый зур үсеш ала. Моның сәбәпләре, әлбәттә, күптөрле: утрак тормыш, дәүләт-челек, сәүдә-һөнәрчелек шәһәрләре һәм иң мөһиме — башка илләр һәм халыклар белән багланышта тору, аларның рухи казанышларын үзләштерү һәм үзеннән дә биерү. Борынгы төркиләр, аеруча аларның бер кавеме булган уйгурлар Кытай, Һиндстан, Иран белән күп төрле элементләрдә торганнар. Ул мәмлөкәтләрдән төркичәгә күпсанлы ядкярләрнең тәржемә ителүе үзгә генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

Шунысы мөһим: безнең борынгы әби-бабаларыбыз күршеләренең олут мәдәниятләре алдында югалып калмаганнар, үзләренең рухи культураларын үз нигезләрендә, үзләренчә үстерергә омтылганнар.

Билгеле булганча, язу жәмгыятьтәгә эчкә һәм тышкы ихтыяжлар нәтижәсендә туа һәм үсә. Моның өчен халыкның рухи яктан шактый югары торыуы да таләп ителә. Шуңа күрә тарихта бик сирәк кенә халыклар үз әлифбаларын булдыруга ирешкәннәр. Төркиләр исә нәкъ әнә шундыйлар рәтенә керә. Дөньяның күп халыклары әле язуның ниндилеген бөтенләй күрмәгән дә, ишетмәгән дә чагында ук алар үз әлифбаларын булдыралар. Хәтта бернә генә түгел, икене: рун һәм уйгур графикаларын. Рун язуну истәлекләреннән Себердә, Алтайда, Үзәк һәм Урта Азиядә, Көнчыгыш Европада, шул исәптән Идел-Жаек буйларында табылуы — бу әлифбаның төркиләрдә шактый киң таралуына анык дәлил. Рун хәрәфләрен безнең әби-бабаларыбыз, нигездә, IX—X йөzlәргә кадәр актив куллана алар. Уйгур әлифбасы әүвәл рун язучылары белән янәшә йөри. Әмма тора-бара аеруча уйгурлар, карлуклар арасында, үзенә мөстәкыйльлеген арттыра. IX—XI йөzlәрдәгә байтак истәлекләреннән уйгур

хәрефләре белән язылуы нәкъ әнә шул турыда сөйли. Әмма ислам дине белән кәргән гарәп әлифбасы әкрәнләп уйгур языуының кулланылу даирәсен тарайта башлый һәм берәздән мөселман төркиләрендә төп графикага әверелә. Үзәк һәм Урта Азиядә, Идел-Урал буйларында, гәрчә сирәк булса да, уйгур әлифбасы белән сонрак язылган ядкярләр дә очраштыргалый. Мәсәлән, Тимер Котлуг ярлыгы (1398), «Мәхәббәт-намә» поэмасының 1432 елгы күчермәсе һ.б.—әнә шундыйлардан. Борынгы төркиләрдә кытай, санскрит, яһүди, латин язучыларының кулланылуы хакында да мәгълүматлар бар.

XI—XII йөзләргә кадәр төрле графикаларда язылган төркичә ядкярләр хәзергә төрки халыкларының уртак мирасы, милли әдәбиятларының нигезе булып тора. Гомумтөрки әдәбият дип исемләнгән бу кыйммәтле рухи хәзинәнең традицияләре татар мәдәниятендә дә көчле ташкын булып күп гасырлар буена дәвам итә, Берничә мисал китерик. Фикер-кичерешләр синтезының тирән дингезе булган «Котадгу белек» поэмасында (1069) шигъри сүзнең әһәмиятенә, үлемсезлегенә кат-кат басым ясала. Шушыңа охшаш мотив Котбтан алып Муса Җәлилгә кадәргә татар шагыйрьләре иҗатында күзәтелә:

Харәзминен гәр тәне тупрак булса һәм
Атын тере тотар жиһан эчрә сүзләре.

(Харәзми, XIV йөз.)

Гакыйль ирсән, куй жиһанда сүз дигяр
(Акыйлы булсан, жиһанда башкалар өчен сүзенңе калдыр).

Сүзләмәкдә сән йөземни ак кыйл,—
Сүзләреми ил күңлигә йомшак кыйл.

(Мөхәммәдъяр, XVI йөз.)

Дөнъяда сүземез бар—үземез юк.

(Акмулла, XIX гасыр.)

Сез (ягъни җырларым.—Х.М.) үлсәгез, мин дә онытылырмын, Яшәсәгез, мин дә яшәрмен.

(Муса Җәлил.)

Ә инде XII йөздә яшәгән һәм иҗат иткән Ясәви һәм Бакыргани Октябрь инкыйлабына кадәргә татар укучылары арасында бик мөхтәрәм һәм популяр исемнәр булалар. Аларның әсәрләре әүвәл кулъязмаларда, XIX йөздән башлап басма рәвештә гаять киң таралганнар.

Ясәви «Дустлар...» исемле бер хикмәтендә үзен шәм («шәмгъ») янында очып йөрүче күбәләк («пәрванә») һәм дәрҗәгә чумып, «мәҗрифәт гәүһәр» чыгаручы «гаувас» (водолаз) белән тиңли. Фарсы суфыйчылык әдәбияты белән бәйләнешле бу символик сурәтләр Ясәвидән соң да төрки-татар әдәбиятында иркен кулланылдылар. Илаһи мәхәббәтне белдерүче пәрванә, шәмгъ сурәтләре, мәсәлән, дөнъяви эчтәлек алып, Тукай шигърьләренә дә үтеп кәргән («Гыйшыкмы соң бу!», «Иһтид» һ.б.).

Шунысын да искәртик: гомумтөрки язма мәдәни традицияләреннән татар әдәбиятына җиткерелүендә Кол Гали әсәреннән дә роле гаять зур булды. Чөнки ул, бер яктан, элеккеге әдәби казанышларны мул һәм иҗади файдалану нәтижәсендә туган күренеш булса, икенче яктан, татар әдәбиятында дәвамчанлыкны гасырдан-гасырга тәмин итеп торган мөһим фактор да иде.

Кыскасы, Алтын Урда язма культурасы хакында сүз барганда, аның буш җирдә тумаганын, ныклы мәдәни нигезе барлыгын, бай традицияләргә таянуын истә тоту зарури. Бары шул вакытта гына без XIV йөздә гаять зур үсешкә ирешкән Идел-Урал буе төрки-татар мәдәниятен тиешенчә аңлый һәм бәяли алырбыз.

II.

Узган ел «Татарстан» журналында (7—8 нче саннар) һәм «Кызыл Таң» гәзитендә (16, 17, 18, 20 июнь) безнең «Алтын Урда әдәбияты» исемле күләмле генә мәкалә дөнъя күргән иде. Редакция хезмәткәрләре әйтүенчә, ул укучыларда шактый кызыксыну уяткан. Бу хакта мәкалә авторына уңай фикерләрен җиткерүчеләр дә күп булды. Ә моннан 20 еллар элек Алтын Урда әдәбияты хакында мәкалә генә түгел, махсус монографияләр бастырып та мондый игътибарга лаек булганыбыз юк иде.

Хикмәт нәрсәдә соң? Бәлкәм мәкалә өр-яңа эчтәлектәдер? Алай дип үк әйтмәс идек. Чөнки анда безнең элек чыккан китаплардагы факт-мәгълүматлар, фикерләр дә файдаланылган. Безнең карашыбызча, мәкалә белән кызыксынуның хикмәте — татар жәмәгәтьчелегенең милли үзәңи жанлана башлауда. Ә инде милли үзәңниң нигезен тарихи хәтер тәшкил итә. Халык үзенең каян килеп кая баруын, нинди эш-гамәлләр кылуын даими белеп, хәтерен яңартып торганда гына милли үзәңниң табигый, зарури дәрәжәдә тота ала. Шунсыз ул этник бердәмлекне, бер бөтенлекне тәшкил иткән милләт була алмый.

Алтын Урда — халкыбыз тарихының ике гасырлык гадәти тарихы гына түгел, ә татарны татар иткән тиндәшсез бер чор да ул. Әлбәттә, бу реаль хакыйкәтне бөөкмәмләкәтчел сәясәтчеләр, шовинист тарихчылар һәм алар янында тәлиңкә тотучылар яхшы белгәннәр, шуна күрә дә төрле юллар һәм чаралар белән Алтын Урданы каралтып күрсәтергә, аны татар халкының тарихынан аерып куярга омтылганнар һәм шактый дәрәжәдә үз максатларына ирешкәннәр дә. Әле хәзер дә, әгәр социологик тикшерү уздырсаң, татарның 70—80 проценты (бәлкәм күбрәгә дә) Алтын Урданы төрлечә хурлаячак һәм аны татар тарихына бөтенләй мөнәсәбәтсез бер мәмләкәт рәвешендә күзаллавын белдерәчәк. Кызганыч, «без татар түгел, болгар!» дип күкрәк сугучылар да житәрлек әле. Урыс милләтен карагыз: ул ничәмә ничә төрле этник төркем, кабилә кушылудан барлыкка килгән! Ә аларның тарихи оешкан, укмашкан милләтләрен төрлечә вакларга, элеккегә исемнәр белән йөрттергә тырышканын күргәнәгез бармы?! Ә безнең татарның һаман татар түгел, ә болгар, мишәр, керәшен, типтәр һәм тагын әллә кемнәр буласы килә. Шунысы гажәп: милләтне болай эчтән жимерү, тарату эшенә аерым телчеләр дә үзләреннән зур «өлеш» кертәләр. Алтын Урдадагы күпчелек халыкның татар булуы, теленең татар икәнлегә тарих белән азмы-күпме таныш булган кешегә көн кебек ачык. Гарәп, фарсы, монгол, төрки телләрен яхшы белгән, гомеренең шактый өлешен Сәмәркандта, Сарайда, Әстерханда, Кырымда уздырган, төрек солтаны Мөхәммәд I сарасна Алтын Урда ханы белән ике арадагы азышуларны тәмин итеп торган Ибне Гарәбшаһ (1388—1450), мәсәлән, үзенең атаклы язмаларында һич кенә дә Идел-Урал бие «татарларын» башка төркиләр белән тәңгәл куймый. Дәшти-Кыпчак, ягъни Алтын Урда халкы, — ди ул, — бары тик татарлардан гына тора. Алга таба автор төрки телләр арасында аларның теле иң аһәңле, иң яңгырашлы тел булуын искәртә. Шул вакыттагы урыслар һәм Көнбатыш европалылар да Алтын Урда халкының үзен дә, телен дә «татар» дип йөрткәннәр. XIV йөздә Идел-Урал буйларында яшәгән һәм ижат иткән Котб, Хисам Кятиб, Габделмәжид әсәрләренен теле Утыз Имәни, Шәмседдин Зәки, Һибәтулла Салихов шигырьләренен теленнән кайсы ягы белән аерыла? Алар арасында уртаклык аермалыкка караганда берничә мәртәбәгә артык. Әмма шуна да карамастан, аерым телчеләр чагыштырмача бербөтен булган иске татар телен болгар, кыпчак, уыз, уйгыр, карлук кебек элементларга таркаталар. Ә кабат торгызу, жыю юк. Нәтижәдә, жанлы тел процессы, бөтенлек бозыла, хакыйкәткә хилафлык кылына. Соңгы вакытта Идел-Урал бие төбәкләренен, татарлар яшәгән жирләренен топонимнарын тикшерү активлашып бара. Әмма биредә дә татар икәнлегә күренеп, беленеп торган атамаларны татарныкы дип исемлисе урында, аларны абстракт төрки («тюркизм») дип атау, йә болгарга, кыпчакка, уызга, госманлыга нисбәт итү өстенлек итә.

Бу уңай белән шунысы да мәгълүм булсын: күп кенә чыганаclar, Алтын Урда төзелгәнчегә кадәр үк, кыпчак һәм болгар кавемнәренен үзара бик якин булуларын, хәтта тел ягыннан тәңгәл дә килүләрен искәртәләр. Мәсәлән, Владимир кенәзе Всеволод, болгарларга каршы сугышка жыенганда, 1183 елда Киев кенәзе Святославка болай дип яза: «...Половцев (т.е. кыпчаков.— М.Х.) же призывать не хочу, ибо они с болгары язык и род един (курсив наш.— Х.М.), опасаяся от них измены, ...прошу у тебя, да пришлешь мне в помощь достаточное войско, сколько заблаго-разсудишь...»¹

Дәрдмәндне гаять зыялы, әдәпле, тәрбияле шәхес булган диләр. Әмма шундый зат та милләт исеме тирәсендәгә бәхәсләргә шактый кискен жавап бирүне кирәк дип санаган:

Татарлыктан татар һич гарь итәрме,
Кеше үз исмен инкяр итәрме.
Татарлыкта татар угълы татармын,
Татар түгел димә — башың ватармын.

¹ Татищев В.Н. История Российская. В 7-и томах.— М.-Л.: Наука, 1964.— Т. 3.— С. 128.

خجاییل بر او ای جانم از کسک از مر و ک
 شک شاه و خجک کابر ترغان من نب
 کور و کور کور کور کور کور کور کور
 روان ای قطب من کج کج کج کج کج
 بنطای من کج کج کج کج کج کج کج
 خایم جولا ملک آتک کج کج کج
 یورم کج کج کج کج کج کج کج
 کونکل مرغانی جانم کج کج کج
 قران کج کج کج کج کج کج کج
 خایم خجک از کج کج کج کج کج
 جیلا رجم خوش من کج کج کج
 قطب جان دلائی و کج کج کج
 تودوب ییل کج کج کج کج کج
 ضاریم ایرد اول کج کج کج
 سحر زنجیر کورم از دهم کج
 خجک کج کج کج کج کج کج

لا فاقا صلا تا کی قایم تر و راجح طم و قین
او یونان حق اول زمان ایچند اکتی بی آزار
فیلا غای سن

خودم اول وقت میرطالم او بوز
 انیسر اول فقه او یوسا محشی را و
 دایم الی کمال علم فلان انید
 اولیا کی محشی جانتند او میران
 نیز یکی است و ملاز که عسرت یلسه تاندا اصیجا
 نکره اسبند او یوستی او و یوزی شهر
 دنیا قاسکان بزم بر کد خوش دم بود
 عسرت دا او بزم کونگی ادا در غم و ف
 میر عزاب میرا سدا و سو و فدا یا تو رایدی
 ای شعر ای دوله اسبند او ف تنگی مالی جزو

Котбның «Хәсрәү вә Ширин» әсәреннән. 1383
елда күчәрелгән бу кулъязма Париж Милли
китапханәсендә саклана.

Сәйф Сарайның XIV йөз ахырында төзелгән
жыентыгынан. *Кульязма Голландиянең Лей-
ден университеты китапханәсендә саклана.*

Татарның бүгенге оппонентларына Дәрдмәнднең бу шыгырен ешрак укырга кинәш итәр идек.

* * *

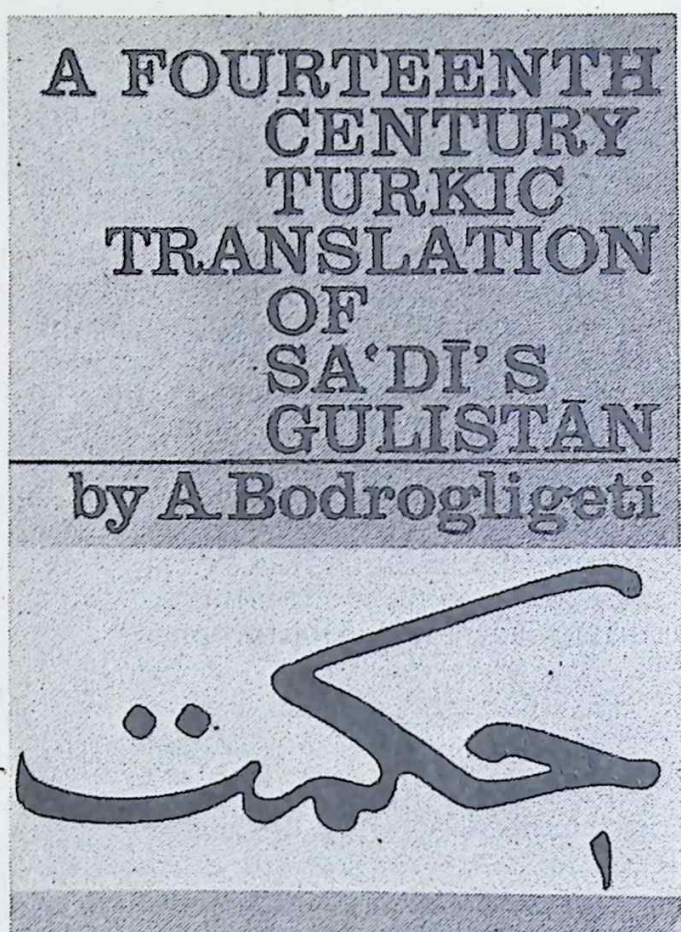
Гаять зур майдандагы табигый байлыкларны биләү, мөһим сәүдә юлларын үз кулында тоту, күпчелек халкының этник яктан чагыштырмача бертөрле, үзара якин булуы, байтак чит илләр һәм халыklar белән тыгыз багланышлар Алтын Урданың икътисади һәм мәдәни үсеше өчен уңай шартлар тудыра. Идел-Урал төбәгенәң элеккеге тәрәккыяте дә бу процесста мөһим роль уйный.

Алтын Урда ханнары шөһөрлөр (ә алар илдә бик күп була), төрле корылмалар, кораблар төзү, һөнәрчелек әйберләре житештерү өчен кирәкле осталарны һәрчак барлап торганнар, аларга карата төрле кызыксындыру чаралары (бүлекләр бирү, башкалага чакыру, чит илләргә жиберү һ.б.) кулланганнар. Башка мәмләкәтләрдән осталар китертү дә гадәти күренеш булган.

Алтын Урда хөкемдарлары мәдәният әһелләре белән дә нәкъ шул рәвешле эш иткәннәр. Бу процесс XIII йөзгә урталарыннан ук башланган. Шиһабеддин Ән-Нүвәйри язучы (1279—1333), ислам динен кабул иткән Бәркә хан (ул якынча 1256—1267 елларда идарә итә) галимнәргә, руханиларга зур хөрмәт күрсәтә, «мәчетләр, мәктәпләр төзетә». Ибне Гарәбшәһ бу ханның төрле илләрдән үзенә гыйлем ияләрен чакыртуын искәртә. XIV йөздә Алтын Урда шәһәрләрендә галимнәр һәм әдипләр саны тагын да күбәеп китә. Болар арасында, Ибне Гарәбшәһ язучы, атаклы Котбеддин әр-Рази, философ Сәгыйддин Тәфтәзани, Сәйд Жәләледдин, табиб Ибне Нәжам, астроном Кәмәледдин Төркмәни, Хафизеддин әл-Баззәзи, шагыйрь Әхмәд Хөҗәнди һәм мөселман дөньясының башка мәшһүр затлары бар.

Шунысы мөһим: Алтын Урдага мәселман мәмләкәтләреннән генә түгел, ә Кытай, Һиндстан Византия, Италия һәм башка илләрдән дә төрле укымышлыларның килүе мәгълүм. Кодрәтле хан Үзбәкнең (1312—1342 елларда идарә итә) бер хатыны — Баялун Византия патшасының кызы, икенче хатыны — Тулунбей (ул 1364 елда үлө) һинд солтанының кызы булу да күп нәрсә хакында сөйлә.

Шулай итеп, Алтын Урдада шул дәвәр дөнья казанышларын үзенә туплаган фән, мәдәният барлыкка килә һәм бу рухи байлык үзенә югары дәрәжәдә торуы белән сыйфатлана. Сарай Алтын Урда кебек зур дәүләтнең башкаласы гына түгел,

Х. Миңнегуловның 1976 елда басылган китабы тышлығы.

«Китабе Гөлестан бит-төрки»нең Будапешт басмасы тышлығы (1969).

ә Урта гасыр фәненең һәм мәдәниятең мөһим үзәгенә дә әверелә. «Сарай,— дип яза Ибне Гарәбшаһ,— үзенә тоткан урыны һәм халкының чиктән тыш күп булуы белән иң зур шәһәрләрнең берсе иде... Ул фән үзәгенә әверелде... Аз гына вакыт эчендә биредә күпсанлы атаклы, хөрмәт иясә кешеләр тупланды, хәтта мондыйларның халык күп яши торган Мисыр өлкәләрендә дә бу хәтле жыелганы юк иде»².

Әгәр дә Алтын Урда төзелүнең баштагы елларында биредә бүтән илләрдән килгән галимнәр һәм әдипләр өстенлек итсә, Үзбәк, аеруча Жанибәк дәверендә инде икенче күренеш. Бай традицияле гарәп-фарсы мәмләкәтләрендәге һәм Харәзем, Болгардагы укымышлыларның катнашы, тырышлыгы аркасында Сарайның үз иҗат мәктәбе барлыкка килә, һәм ул мәктәп, XX гасырның күренекле тарихчысы Әмин әл-Холи фикеренчә, «ижади фикерләүнең югары дәрәжәдә булуы» белән кискен аерылып тора. XIV гасырда, аеруча аның урталарына таба, Идел буенда, беренче чиратта, Сарайда житешкән әдип-галимнәрнең саны аеруча күбәя. Аларның күпчелеге «Сарай» кушаматын йөртә.

Алтын Урда яшәгән вакытта ук аның хакында чит ил авторлары тарафыннан гарәп, фарсы, урыс, грек, латин, кытай һ.б. телләрдә күпсанлы хезмәтләр язылу үзгәргән дә бу ил белән дөнья жәмәгатьчелегенең нык кызыксынуын, Идел йортның икътисадта һәм мәдәнияттә югары дәрәжәдә булуын, Жучи мәмләкәтенең халыкара тормышта мөһим роль уйнавын ачык күрсәтеп торалар.

Шунысын да әйтк: Алтын Урдага һәм гомумән татар тарихына мөнәсәбәтле чит ил язма истәлекләрен тиешле шәрех-аңлатмалар белән үз телебездә чыгара башлау вакыты күптән җитте.

Плано Карпини, Вильям Рубрук, Марко Поло, Рәшидеддин, Ибне Баттута, Ибне Гарәбшаһ, Хәжи Хәлифә һәм күп кенә башка авторларның язмалары хәзерге татар укучылары өчен дә кызыклы һәм файдалы булып иде. Бәлкәм бу эшкә барон В.Тизенгаузенның мәшһүр икетомлыгын (1884, 1941), Ризәэддин Фәхреддиннең Ибне Баттутадан тәржемәсен (Оренбург, 1917) кабат бастырудан башларгадыр!? «Мирас», «Казан утлары» журналларының да бу эшкә катнашып китү мөмкинлекләре зур.

² Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечен. из сочинений арабских.— СПб., 1884—Т. 1.—С. 463.

Алтын Урда чорында төрки-татар теленен гарәп, фарсы, урыс, латин һәм кайбер телләр белән мөнәсәбәтләрен яктырткан шактый гына сүзлекләр төзелә. Бу да — Дәшти-Кыпчакның киң халыкара багланышларда торуының ачык бер дәлиле.

Алтын Урдада дәүләт теле булган татар теленнән тыш, гарәп, фарсы, урыс, латин, грек, угро-фин һәм кайбер башка телләр дә иркен кулланылган. Телләргә тыю, чикләү хакында бернинди мәгълүмат та юк. Алтын Урданың аерымы укымышлылары хәтта берничә телне камил белгәннәр. Аеруча гарәп, фарсы телләрен белү дәрәжә саналган. Халыкара, дәүләтара аралашу ихтияжларын канәгәтләндерүдә күпсанлы тәржемәчеләреннән (тылмачларның) эшләве мәгълүм.

Алтын Урдада, телләр кебек, диннәр дә төрле була. Әлбәттә, мәмлөкәттәгә күпчелек халыкны мәселманнар тәшкил итә. Ислам билгеле бер дәрәжәдә рәсми дин вазифасын да үти. Әмма аннан тыш Жучи Улусында будда, мәжүси, христиан, яһүди динен тотучылар да шактый була. Чыганаclar, мәсәлән, Сарай, Азак шәһәрләрендә, Кырымда мәчетләрдән тыш чиркәүләреннән, синагогаларның да эшләвен телгә ала. Аерымы фактларны исәпкә алмаганда, илдә тулы дин иреге, вөждән иреге хөкем сөрә. Бу яктан Алтын Урда Хәзәр каганлыгы традицияләрен дәвам итә.

Мәгълүм булганча, тел иреге, дин иреге — жәмгыять, мәдәният үсешенә уңай йогынты ясаучы мөһим факторлар.

III

Моңа кадәргә сүз сөрешенен төп нәтижәсе шул: Алтын Урдада язма мәдәниятнең тууы һәм үсүе өчен тиешле җирлек, чагыштырмача уңай шартлар булган. Һәм чыннан да бу дәвер әдәбияты шактый тәрәккыятькә ирешкән. Кызганыч ки, төрле сәбәпләр аркасында (Аксак Тимер һәм урыс илбасарларының һөжүмнәре, янгыннар, ваба авыруы һ.б.) Алтын Урданың шәһәрләре генә түгел, күпчелек язма истәлекләре дә юкка чыккан. Исәннәреннән дә тик бер өлеше генә туган ватаннарында сакланып калган. Бүтәннәре, еш кына газалпы, урау юллар үтеп, Англия, Төркия, Голландия, Франция, Германия, Ватикан, Мисыр китапханәләренә барып элөккән һәм сакланган. (Рәхмәт яусын бу илләргә, аларның галим-голямасына!) Шунысы куанычлы: безнең гасырда, аеруча соңгы берничә дистә ел эчендә, читтә калган төрки-татар истәлекләрен үз укучылары белән очраштыруда А.Зайнчковский, Г.Таһиржанов, Ә.Нәҗип, А.Бодроглиети, Х.Госман, З.Максудова, Ш.Абилов, М.Госманов һәм кайбер башка галимнәр шактый игелекле эш башкардылар. Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е (1342), Харәзминең «Мәхәббәтнамә» поэмасы (1353), Сәйф Сарайның «Гөлестан бит-төрки» (1391) һәм «Сөһәйл вә Гөлдәрсен» әсәрләре (1394) тулы килеш нәшер ителде. Идел-Урал буйларында озак гасырлар буена өзлексез укылып килгән «Жөмжөмә солтан» поэмасы да (1369) хәзергә китап сөючеләргә билгеле бер дәрәжәдә таныш. Әмма әле Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия»се (1310), Мәхмүд Болгаринның «Нәһжел-фәрадис»ы (1358) һәм Алтын Урда чорының кайбер башка язма истәлекләре тулы килеш нәшер итүне көтеп яталар. Яшь галим Р.Исламов Идел бие әдәби традицияләре тәэсирендә мәмлүкләр Мисырында туган атаклы «Төрки Шаһнамә»сенен (XVI йөз башы) фәнни-тәнкыйди текстын төзү белән мәшгуль.

Шунысы да бар: Алтын Урда чоры ядкярләре, нигездә, белгечләргә адресланып, бик аз тираж белән чыгарылалар. Мәктәпләрдә дә бу дәвер әдәбияты юньләп өйрәнелми. Киләчәктә, әлбәттә, XIV йөз төрки-татар язма истәлекләрен киң катлау укучыларга якынайтуның нәтижәләрәк чараларын күрү сорала.

Алтын Урда чорының бүгенгә килеп җиткән язма истәлекләре бу дәвер әдәбиятын билгеле бер система итеп карарга, аңа хас аерымы сыйфатларны билгеләргә мөмкинлек тудыралар.

«Котадгу, белек», «Кыйссаи Йосыф» әсәрләрендә үк мәселман Көнчыгышына борылган төрки, шул исәптән болгар-татар мәдәнияте Алтын Урда дәверендә төп кыйбла итеп гарәп-фарсы рухи дөнъясын ала. Бу хан ярлыкларында да, сүзлекләрдә дә, дипломатик язмаларда да, әдәбият һәм сәнгать истәлекләрендә дә ярылып ята. Татар теленә күпләп гарәп-фарсы сүзләре, гыйбарәләре керә. Төрки-татар каләм әһелләре тарафыннан гарәп теленен фән теле буларак кулланылуы да мәгълүм. Харәзминең, Сәйф Сарайның аерымы әсәрләре фарсы телендә иҗат ителгән. Гарәп классик әдәбиятының иң бөек ядкяре «Коръән», андагы фикер-сурәтләр, сюжет-мотивлар, кагыйдә буларак, һәр әдипне диярлек иҗатта илһамландырган, тукландырган. Гомумән, бу изге китапның тат. рухи дөнъясындагы роле искиткеч зур һәм бу проблема киләчәктә үзен һәрьяклы, җентекле өйрәнүне көтә.

Рабгузыйның «Кыйссасел-әнбия» (1310), Мәхмүд Болгаринның «Нәһжел-фәрадис» (1358) әсәрләрендәгә күпчелек сюжет-мотивлар Шәрәк чыганаclarына, шул

исәптән «Коръән»гә барып тоташа. Котбның «Хәсрәү вә Ширин»е, Сәйф Сараиның «Гөлестан бит-төрки» поэмалары фарсы классиклары Низами һәм Сәгъди әсәрләренә мөнәсәбәттә туган.

Шунысы кызыклы: Урта гасырларда «тәржемә» төшенчәсе дә үзенчәлекле. Дини, юридик, гыйльми текстларны бер телдән икенче телгә күчәргәндә, кагыйдә буларак, чагыштырмача төгәллек, оригиналга мөмкин кадәр якынлык, тугрылык күзгә ташлана. Ә инде әдәби текстлар белән эш иткәндә гадәттән тыш иреклелек хөкем сөрә. Бер үк әсәрдә без еш кына төгәл тәржемә үрнәкләрен дә, оригиналь юлларны да, нәзыйрә яисә охшатма алымын куллануны да, чамадан ашкан ижади иркәнлекне дә очратабыз. Шуңа күрә бу чорның «Хәсрәү вә Ширин»; «Гөлестан бит-төрки» кебек тәржемә әсәрләре чагыштырмача мөстәкыйль идея-эстетик кыйммәткә ия булган ядкярләр рәвешендә каралалар.

Шәрәк классикасы белән тыгыз бәйләнеш жанрлар системасында, шигырь төзелешендә һәм шигъриятнең башка тармакларында да ачык күренә. Мәсәлән, гарәп-фарсы әдәбиятлары өчен хас булган гаруз, мәснәви формасы, газәл, кыйтга, «тартмалы композиция» кебек жанрлар Алтын Урда әдәбиятында да ныклы жирлек ала.

Әмма Дәшти-Кыпчак әдәбияты, аңа Шәрәк классикасы көчле йогынты ясада да, иң беренче чиратта, борынгы төрки, кыпчак, болгар-татар, фольклор традицияләре һәм казанышлары нигезендә, илнең эчке рухи ихтыяжларына җавап рәвешендә шәкелләште һәм үстә. Ә инде гарәп-фарсы һәм төрки-татар әдәбиятларындагы күп кенә охшашлыklar, аерым уртаклыklar, үзара йогынты нәтижәсеннән бигрәк, тормыш-көн күрештәгә, психологиядәгә, образлы фикерләүдәгә якынлыklar белән дә аңлатылалар. Мәсәлән, хикәяләүдә һәм тасвирлауда антитеза, гиперболизм алымнарын еш куллану, сыйфатны сан аша бирү гомумән Урта гасыр әдәбиятлары өчен хас. Аларның нигезе һәр халыкның үз фольклорында, үз мифология фикерләвендә.

Алтын Урда әдәбиятының үзәгендә — кеше, аның эчке дөньясы, эш-гамәле, җәмгыять һәм табигать белән бәйләнешләре. Ул, гадәттә, мәселман, Аллага ышанучы зат. Әмма авторлар, иң беренче чиратта, аның нинди диннән булуына түгел, ә әхлакый йөзәнә, хольк-фигыленә игътибар итәләр. «Котадгу белек», «Җибә-тел хакаик» традицияләрен дәвам итеп, Алтын Урда әдипләре белемлек, әдәплек, итагатьлек, шәфкатьлек, сабырлык кебек сыйфатларны кеше идеалының мәһим компонентлары итеп санылар. Болардан аеруча юмартлык, киң күңеллек күз уңына куела. «Җәмҗәмә солтан» дастанында мондый юллар бар:

Мен һөнәр булса бер иргә — күп дөгел,
Чөн бәхил булса, ул анда йүб дөгел.
Ир әгәр булса сәхавәт һәм кәрәм,
Гайбе юк үзгә һөнәр булмаса һәм.

Хисам Кятиб, әсәр ахырында үз укучысына дәшәп, болай ди:

Мөхтасар (кыскасы.— Х.М.) будыр, и адәм угланы:
Һәр кем ирсә нә иксә — ургай аны.

«Нә иксә — ургай аны». Бу — без күнеккән «Ни чәчсәң, шуны урырсың» мәкаленең борынгы бер төрдәше. Ул Урта гасыр, шул исәптән Алтын Урда әдәбиятының да шигаре, затларны бәяләүнең төп әхлакый маддәсе (статьясы). Ягъни кеше үзенең сүз-фикере, эш-гамәле өчен үзе җаваплы. Яхшылыгың да, яманлыгың да иртәме-соңмы кире үзгә кайтачак. Шуңа күрә авторлар үз укучыларын игелекле булырга, бүтәннәргә ярдәм итәргә өндиләр. Бу хакта Сәйф Сараи бер робагыенда болай ди:

Кем килде исә жиһанга, шик юк ки, китәр,
Гакыйл килүбән³ бу йирдә күп хәйр итәр.
Сән игүлек ит, дөгый тингизгә⁴ салгыл,
Язида сәңа, якин бел, ул хәйр бөтәр⁵.

Тәрбияви максатны күздә тотып, Рабгузый, Мөхмүд Болгари, Хисам Кятиб кебек әдипләр теге дөнья күренешләрен тасвирлауга да, игътибар бирәләр. Җәннәт-

³ Гакыйл килүбән — акылы булган кеше килеп.

⁴ Тингизгә — дингезгә.

⁵ «Далада сиңа, һичшиксез, ул (кылган) игелеген (үзгә) ирешер».

кә, тәмугка элэгү синен бу дөньядагы тормышыңа, яшәү рәвешенә, эш-гамәлләренә бәйле. Бу вазгыяткә дә «нә иксә — ургай аны» мәкале туры килә.

Алтын Урданың каләм әһелләре кешене төрле юллар белән зурларга, сакларга омтылганнар, аны кимсетүгә, түбәнсетүгә кискен каршы чыкканнар. «Гөлестан бит-төрки»дә мондый юллар теркәлгән:

Тере ирне иңән асан⁶ орып ук берлә үлтермәк,
Вәликин бер үлене мең кем ирсә⁷ тергезә белмәс.
Әйя, ук аткучы, яхши сагышлап⁸ элек, аннан ат:
«Белерсән, ук качан ядән⁹ чыгар булса, йәнә килмәс.

* * *

Теләсән игү атың мәңгү калгай,
Аяктан төшкән өлен тотгучы бул¹⁰.

Шунысы мөһим: кешегә теләктәшлек, ярдәм кылырга чакыру Урта гасыр татар әдәбияты өчен гомумән хас. Мөхәммәдьярда бу мотив Сәйф Сараи кулланган аерым сурәтләр ярдәмендә белдерелә:

Кем егылганда кулын тот монлының,
Ул тәкый (шулай ук.—Х.М.) тоткай кулың бер көн сәнен...

Алтын Урда әдипләренен кешегә мөнәсәбәтләре аеруча хатын-кыз образларын бирүдә ачык күренә. Котб әсәреннән Ширинне алып карыйк. Ул гүзәл, зирәк, акыллы, укымышлы һәм кыю зат. Олуг мәхәббәткә, ташларны да балавыз итәрлек сөю хисләренә ия. Шириннең шәхси сыйфатлары, эчке дөньясы мәхәббәттә генә түгел, ә ижтимагый-сәяси эш гамәлләрендә дә ачык гәүдәләнеш таба. Апасы Мөһинбану үлгәч, ул тәхеткә килә, илдә гаделлек, иминлек, тәртип урнаштыра:

Улус-ил гадле берлә шад булды,
Камуг (барлык.—Х.М.) зинданлылар ул көн азад булды...
...Аның гадлендә бүре берлә куй су
Эчеп йөрерләр ирде хуш янәшү...

Йосыф Баласагунлы, Кол Гали кебек Алтын Урда әдипләре дә бәхетле, имин тормышның алшартын, нигезен мәгърифәтле, кешелекле, гадел хөкемдарга бәйләп карыйлар. Ширин — нәкъ әнә шундый «илхан» (ил башы). Аның бөтен эш-гамәле, уй-ниятә «рәгыятъ», ягъни халык турында кайгыртуга юнәлгән.

Рәгыятъләр камуг гадлендә тынды,
Игенләр унды, хакдин рәхәт инде.
Тәлим нигъмәт изи бәхшәеш итте¹¹
Очузлык¹² булды, ил, әсәеш итте¹³.
Качан кем ният изге кыйлса илхан,
Күп ашлык уңар ул ел шур йирдән¹⁴.
Булыр ил киндәге шаһ ниятендин...

Сәйф Сараи поэмасындагы Гөлдерсен образы да типологик яктан Ширингә аваздаш. Ул да гүзәл, зирәкле, кыю. Аның үз сөйгәнә Сөһәйлне әсирлектән коткаруы — зур батырлык, фидакярлек. Автор хатын-кызларны тугрылыклы дус, ярдәмчел иптәш дип атый һәм аларны хөрмәт итәргә, сөяргә чакыра («Аңа дуст бул, аны сәүгел, күңел бир»). Харәзми исә, гомумән, хатын-кызны илаһиләштыра, аның гүзәллеген галәми сурәтләр ярдәмендә тасвирлый:

Әгәр көн (кояш.—Х.М) тугмаса һәм, якты кылгай
Йөзәң нуры бу дөньяның сараен...
...Әйя күрк эчрә галәм падишаһы,
Жиһан тотты синен хөснә сипаһы (матурлыгың гаскәре.—Х.М.).

⁶ Иңән асан — бик ансат.

⁷ Мең кем ирсә — мең кеше дә.

⁸ Сагышлап — уйлап.

⁹ Ядән — жәядән.

¹⁰ «Аяктан төшкәннен (ягъни кыен хәлдә калганның) кулын тотучы бул».

¹¹ «Күп нигъмәт тәңре бүләк итте».

¹² Очузлык — очсызлык.

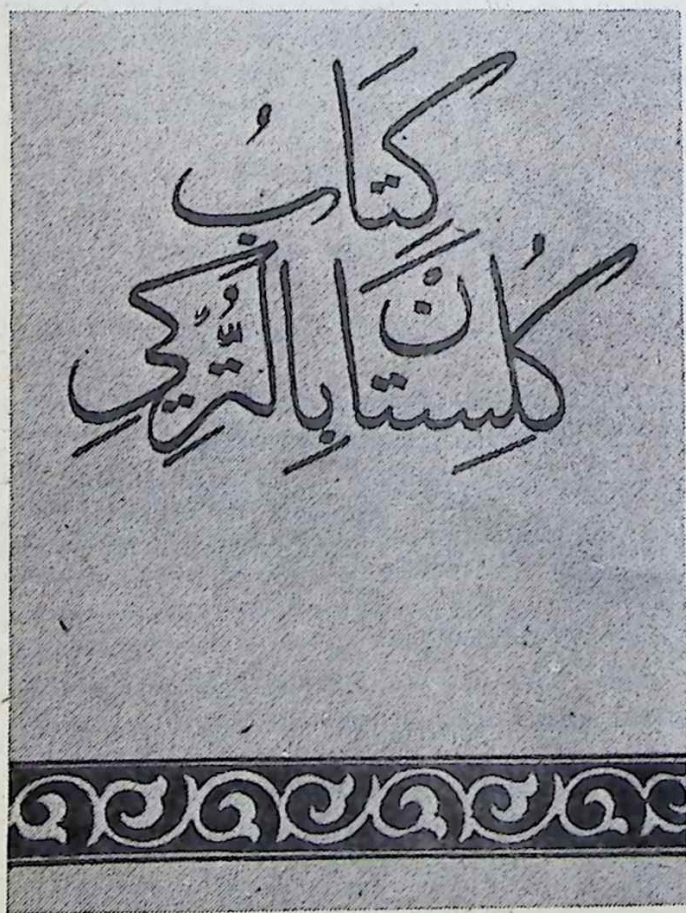
¹³ Әсәеш итте — иркенлек алды.

¹⁴ Шур йирдән — тозлы (ундырышсыз) жирдән.

XIV йөз әдипләренең хатын-кызны бу рәвешле зурлап, ихтирам белән тасвирлаулары шактый дәрәжәдә алар яшәгән жирлек белән дә бәйле. Чөнки, Әл-Гомәри, Ибне Баттута һәм Урта ғасырның бик күп кенә башка авторлары язуынча, Алтын Урда хатын-кызлары тормышта зур хокукларга, хөрмәткә, югары дәрәжәгә ия булганнар.

Гыйльми китапларда, аеруча дәреслекләрдә, элеккеге әсәрләр хакында сүз барганда аларны дини (дини-суфичыл), дөньяви төрләргә аеру, аларның беренчесенә тискәре, икенчесенә уңай мөнәсәбәттә тору киң таралган. Мондый бүленештә, әлбәттә, хаклык бар. Әмма өлешчә генә. Ни өчен? Чөнки элеккеге чор кешеләренен, шул исәптән әдипләренең фикерләвендә, күзаллавында дини карашлар мөһим урынны алып тора. Бу — бер. Икенчедән, дин шәхес, аның эчке дөнъясы, әхлагы, кешеләренен ижтимагый мөнәсәбәтләре белән аерылгысыз бәйләнгән. Мәсәлән, дини-дидактик әсәр дип йөртелгән «Нәһжел-фәрадис» китабында гомумән тормыш, кешеләр хакында гаять кызыклы гуманистик фикерләр уздырыла. Ата-ананы хөрмәт итү, хәрәм мал жыймау, юмартлык, нәфесенә хужа булу, хәмер эчүдә бөтен начарлыкның чыганагын күрү, ялганламау, фәкыйрьләргә ярдәм итү һ.б. — әнә шундыйлардан. «Кисекбаш» китабы да кимсетелгәннәрне яклау, хатын-кызны коткару, гаиләне бәхетле итү рухы белән сугарылган. Шуңа күрә элеккеге әсәрләргә дини, дөньяви дип аеруның берьяклы, чагыштырмача шартлы күренеш булуын, аларның берсен хурлап, икенчесен мактап йөртүнең нигезсезлеген һич тә хәтердән чыгарырга ярамый. Хикмәт әсәрнең тематикасында гына түгел, ә мәсләки-эстетик кыйммәтендә, кешегә мөнәсәбәтендә, аңа ни рәвешле һәм ничек тәэсир ясавында.

Урта ғасыр әдәбияты, гомумән, билгеле сюжетлар, теге яки бу дәрәжәдә эшкәртелгән материаллар белән мөгамәлә кылуны өстен күрә. Бу күренеш Алтын Урда чоры әдәбияты өчен дә хас. «Кыйссасел-әнбия», «Нәһжел-фәрадис», «Гөлестан бит-төрки» китапларындагы күп кенә сюжетлар, образлар, мәсәлән, төрле чыганаclar аркылы инде укучыларга таныш. Әмма шуңа да карамастан бу төр әсәрләр укучыларның игътибарын жәлеп итә. Ни өчен? Чөнки авторлар билгеле материалны үзләренчә эшкәртәләр, өстәмә факт-мәгълүматлар, шигъри детальләр белән баetalар. Нәтижәдә, гомуми танышлык эчендә гажәеп күптөрле үзгәлекләр, яңа мәсләки-эстетик күренешләр барлыкка килә. Мәсәлән, Хисам Кятиб Шәрекь дөнъясында киң таралган «Кисекбаш» сюжетын файдаланып, фәлсәфи яктан тирән эчтәлекле, әдәби яктан искиткеч камил әсәр тудыруга ирешкән. Аның дастаны өчен

«Китабе Гөлестан бит-төрки»нең Казан басмасы тышлығы (1980).

«Нәһжел-фәрадис»ның 1360 елда Сарай шәһәрәндә күчәрелгән кулъязмасыннан.

вакыт һәм пространство белән колачлап эш итү, тарихи кинлек хас. Котб аерым детальләр, күренешләр ярдәмендә Хөсрәү вә Ширин тарихын Дөшти-Кыпчак жирлегенә якынайта төшкән.

Алтын Урда мәдәниятендә без сонрак реалистик әдәбиятта өстенлек алачак аерым күренешләр белән дә очрашабыз. Аларның берсе — әдипләрнең тормыш, чынбарлык материалы белән турыдан-туры эш итүе. Котб, мәсәлән, Алтын Урда ханы Тәнибәккә багышлап мәдхия яза. Харәзми әсәрендә Мөхәммәд Хужа исемле хөкемдар мактала. Сәйф Сарайның «Сөһәйл вә Гөлдәрсен» поэмасындагы вакыйга-хәлләр шул чор тормышындагы тарихи вазгыять белән тыгыз бәйләнештә биреләләр. Әхмәд Үргәнженең бер шигырендә үз замандашы Аксак Тимернең явыздыклары фаш ителә. Бәркә Фәкыйһ әсәре автобиографик белешмәләргә бай, булуы белән сыйфатлана. Әмма әле бу төр «реализм» Алтын Урда әдәбиятында өстенлек итми: романтик, дидактик фикерләүгә буйсындырылып, нигездә, традицион поэтик кысаларда гәүдәләнеш таба. Бу аеруча XIV йөз язма әдәби казанышлары белән тыгыз бәйләнештә туган «Идегәй» дастанында ачык күренә. Аның нигезенә моңа кадәр сүз сәнгатендә юнъләп эшкәртелмәгән материаллар салынган. Дастандагы Идегәй, Туктамыш, Аксак Тимер, Кадыйр Бирде һәм башка затлар, алар арасындагы вакыйга-хәлләр — болар бит Алтын Урда тарихында булган реаль күренешләр. Әмма «Идегәй»дә алар дастан жанры кануннары нигезендә эшкәртелә, традицион поэтика ярдәмендә бирелгәннәр. Нәтижәдә, төп каһарман Идегәйнең шактый идеаллаштырылган образы туа. Туктамыш исә, киресенчә, каралтыбрак бирелә. Ө бит тарихи Туктамыш — чынлыкта, таралып барган Алтын Урданы янә бер бөтен иткән, илнең куәтен арттыруга үзеннән зур өлеш керткән зат.

Әзәрбәйжан халкының мәшһүр әдипе Мөхәммәд Физули (1494—1556) фәнсез шигъриятне нигезсез дивар белән тинли. Аның бу фикере Борынгы һәм Урта гасыр әдәбиятларына хас булган мөһим бер үзенчәлекне — синкретизмны гәүдәләндерә. Фән һәм матур әдәбиятның үзара тыгыз мөнәсәбәтләрдә торуын без Алтын Урда чоры язма әдәбиятында да ачык күрәбез. Бердән, бу дәвер язма мәдәниятендә гыйльми хезмәтләр һәм матур әдәбият арасында кискен чик юк. Алар еш кына үзара керешеп, гомумән әдәбият, язма мәдәният төшенчәләрен дә тудыралар. Мәсәлән, «Нәһжел-фәрадис» китабын гыйльми һәм эстетик башлангычларның кушылмасы, синтезы дип атарга мөмкин. Икенчедән, аерым әсәрләрдә, төп идея-эстетик проблемага буйсынулы рәвештә, әдәби чаралар ярдәмендә үз дәверенең гыйльми казанышлары, дөнья турындагы күзаллаулар баян ителә. Аеруча фәлсәфә, жәмгыять төзелеше, хокук, космогония, медицина кебек фәннәрдәге мәгълүматлар иркен файдаланыла. Мәсәлән, Котб, Сәйф Сарай әсәрләрендә галәм төзелеше, тән һәм жан берлеге, мәмләкәт идарәсе хакында кызыклы фикерләр бар. Хисам Кятиб үз поэмасының нигезенә кешенең туфрактан туфрак булу идеясен салган. Сәйф Сарай идарәчелектә варислыкны түгел, ә «ирдәмлек»не (сәләтлелекне) яклай.

Алтын Урда язма әдәбиятының поэтикасы өчен жанрлар төрлелеге, шигъри формаларның һәм чараларның гажәеп байлыгы хас. Авторлар сүзләрдәге күпмәгънәлелек күренешен, сөйләмдәге фонетик һәм синтаксик мөмкинлекләренә әдәби максатларга оста жигәләр. Борынгы төрки әдәбияттагы һәм фольклордагы хикмәтле сүз әйтү традициясе уңышлы дәвам иттерелә. Шигъри һәм чәчмә юллар берлегенән торган әсәрләр язу да киң таралыш таба. Сөйләмдә сорау — җавап, эндәш, кабатлау алымнарын еш куллану язма истәлекләрнең тәэсир көчен арттыруга булыша. Алтын Урда әдипләре аеруча шигърият өлкәсендә көчле. Аларның фикер-кичерешләргә бай шигъри юллары — шигъри камиллекләре, гармоник янгырашлары белән классик әдәбиятыбызның матур үрнәкләре. Бу чор язма истәлекләренен телендә бүгенге сөйләмбез өчен зарури булган, әмма юнъләп файдаланылмаган никадәр сүз байлыгы, никадәр хәзинә ята!

* * *

Алтын Урда әдәбиятына кыскача гына күзәтү ясау да шуны күрсәтә: бу чор язма мәдәнияте үзенең үсеше, мәсләки-эстетик байлыгы, шигърият дәрәжәсе белән үз дәверенең алдынгы әдәбиятлары югарылыгында торган. Ә инде XIV йөздә ул төрки дөньяның әйдәп баручы үзегенә әверелә. Госманлы әдип Әхмәдигә, үзбәк шагыйре Лотфыйга, әзәрбәйжан классигы Нәсимигә Алтын Урда әдәбиятының шифалы тәэсире үзе үк күп нәрсә хакында сөйли.

Урта гасыр Шәрәк дөньясында кызыклы бер процесс күзәтелә: XIII гасыр урталарында ерак Мисырда мәмлүкләр хакимияте урнаштырыла. Андагы төп көчне Идел-Урал төбәгеннән киткән кыпчаклар, ягъни төрки-татарлар төшкил итә. Мәм-

лук солтаны — атаклы Бибарсның Урта Иделдән, төгәлрәк әйткәндә, хәзерге Пенза төбәгеннән чыгуы хакында да фикерләр бар. Мәмлүкләр мәмләкәтендә Алтын Урда белән тыгыз бәйләнештә төрки теле киң таралыш таба, әдәбият, сәнгать зур үсеш ала. Сәйф Сараи, Мәхмүд Сараи Гөлестани, Бәркә Фәкыйһ һәм Идел-йортның башка күп кенә әдип-галимнәре үз гомерләренен ахырын Мисырда уздыралар. Алтын Урда таркалганнан соң да, аның шактый гына традицияләре мәмлүкләр илендә дәвам иттерелә. Биредә XV йөздә — XVI гасыр башында да күпләгән төрки галимнәреннән, шагыйрьләреннән яшәве, иҗат итүе мәгълүм. Мәмлүк солтаннарының үзләре арасында да әдәби иҗат белән шөгыльләнүчеләр була. Мәсәлән, Әл-Әшрәф Сәйфеддин Кайтбай (1468—1469 елларда идарә итә), Әл-Әшрәф Кансау әл-Гаури (1501—1517) һ.б. Шуңысы мөһим: Татар Гали әфәнденен (ягъни Шәриф Гамидинен) атаклы «Төрки Шаһнамә»се (ул 1501—1510 елларда иҗат ителә) нәкъ менә солтан Әл-Гаури тәкъдире буенча языла да.

Ике китаптан (1507, 1510 елларда төгәлләнеләр), 55 мең бәеттән (берәз чәчмә юллар да бар), кулъязмада 1170 биттән торган атаклы «Төрки Шаһнамә»сәндә фарсы классикасы белән эш итүнең Котб, Сәйф Сараи кулланган тәржемә принцип-лары, нәзыйрә казанышлары уңышлы дәвам иттерелә. Әсәрдә без нәкъ «Хәсрәү вә Ширин», «Гөлестан бит-төрки»дәгә кебек, төгәл тәржемә ителгән юллар белән беррәттән, оригиналь, ирекле тәржемә үрнәкләрен дә очратабыз. Татар Гали Әфәнде үз язмасына яңа факт-мәгълүматлар да керткән. Алар арасында ерак тарихка, мәмлүк мәмләкәтенә карый торганнары да шактый. Бу аңлашыла да, чөнки «Төрки Шаһнамә»се — Мисыр төркиләренен конкрет иҗтимагый, эстетик ихтыяжларына җавап рәвешендә туган әсәр.

Татар Гали Әфәнденен күпчелек мәмлүкләреннән асыл Ватаны булган Идел-Урал төбәгенә игътибары әсәрдән ачык сизелеп тора. Автор, мәсәлән, болгар, татар этнонимнарын еш куллана. Үз кушаматында «татар» атамасы булу да мәгънәле.

«Төрки Шаһнамә»сәндә Алтын Урда әдәбиятына аваздаш, охшаш яклар шак-тый. Сәйф Сараида мондый бәет бар:

Сыйгар бер хөжрәгә уникке миһман,
Бер икъләмә сыйгышмас иккә солтан.

Ягъни:

Бер бүлмәгә унике кунак сыяр,
(Әмма) бер илгә ике солтан сыймас.

Нәкъ шуңа охшаш фикер Татар Гали Әфәнде әсәрендә дә күзгә ташлана:

Бер икъләмә ике солтан улырмы,
Йә бер тәхет үзрә ике хан улырмы?!

«Төрки Шаһнамә» — борынгы рун истәлекләреннән, «Котадгу белек»тән Кол Гали, Котб, Сәйф Сараи иҗаты аша тупланып килгән төрки мәдәни казанышларын үзләштереп, бастып, алдагы буын әдипләренә житкерүдә мөһим бер баскыч ул. Бер генә мисал китерик. XI—XIV йөз әдәби ядкярләрендә тәнне читлек («кафәс»), жанны кош белән чагыштыру еш очрый. Бу сурәтләр «Төрки Шаһнамә»сәндә («Бу жан кошларына тәнләр кафәсдер»), Мөхәммәдъярда («Жан кошыга мескен адәмдер кафәс») һәм алардан соңгы шагыйрьләрдә традицион образ буларак иркен кул-ланылалар.

* * *

Алтын Урданың таркалуы, берәздән аңа нигезләнәп туган татар ханлыклары-ның да бетерелүе Идел-йортның мәдәниятенә коточкыч зур зыян китерде: элеккеге казанышларның күпчелеге юкка чыкты, яңаларын тудыру өчен шартлар җитмәде. Әмма шуңа да карамастан, борынгы төрки, болгар чыганакалары белән азыкланган, гарәп-фарсы әдәбиятынан көч-куәт алган Алтын Урда мәдәни традицияләре тө-мам өзәлмәде: кара, авыр еллар аша сакланып, бастылып, үстереләп, Кандалый, Акмулла, Исхакый һәм Тукайларның тууына зур өлеш кертте.

Хатыйп МИННЕГУЛОВ,
филология фәннәре докторы.

СОЛТАН КИРӘМӘТ

Фәнил Мансуров

Роман*

VII

Коләхмәт карт Каралачыкның трактор-машина ергалаган кәкре урам-нарыннан колхоз идарәсенә килде, Сибгатуллинны күрергә ашыкты. Тик биредә исәп-хисап бүлмәсендәге хатын-кыздан гайре беркемне очратмады. Хәер, төш житкәндә, жәйнең шушындый коры көнендә башында азрак уе булган нинди кеше кабинетта өстәлгә бергеп утырсын. Шунда аңа, караңгы коридор аша чыгып барганда бер ишек ачылып, таныш булмаган ниндидер яшь кенә бәндә эндәште:

— Бабай, бабай!..

Болай да аптыраштагы карт башта сискәнәп куйды, аннары кире борылып, әлегә бәндә янына бүлмәгә керде:

— Сезде танымым бит әле, кем малае буласыз, олан?

— Өфенеке мин, бабай, ерактан, башкорт баласы.

— Теге ни, әй, каһәр, әллә оныттым инде, әнә шул Өфедән ары Бөр... Бөр... Бөржән, шул якка барып чыкканыгыз юкмы?

— Үзем шуннан, бабай.

— Бәй, алайса, башкорт Үтәбай картны беләсездер.

— Азрак беләм шикелле. Теге елларда колхозга кермәгән өчен аны да Себергә сергәннәр. Оләсәй шулай ди торган иде.

— Ай, бахыр, ул да калмаган икән...

— Миңа Тау-Иленә барырга иде, хужалар юк бит әле.

— Анда кемгә төшәсез?

— Үзем дә белмим.

— Бәрәч, ничек алай?

— Шул Тау-Илендә әүвәл Баязит исемле башкорт чәчәне яшәгән икән, шуның хикмәтләрен белүчеләр бар ди анда.

— Нишләп аны башкортка чыгарасыз, балам, чыкылдап торган татар иде ул югыйсә.

— Юк, сез — башкортлар!

— Кем әйтә?

— Менә мин, Өфедән килгән галим...

* Дәвам. Башы журналның 1993 елгы 3—7 саннарында.

— Алайса, олан, шушы авылда татар балаларын быел башкортча укыта башлаган Батыраев дигән бер укытучы бар, шуны күреп сөйләшегез, ә Тау-Иленә барып, башкорт чәчәнә эзләп йөрмәгез, анда, Ходайга шөкер, бер башкорт та юк...

Коләхмәт карт, үзалдына кызса да, тавышын күтәрмәде, эчендәге ачуын салмак кына әйтә салды, күнел ризасызлыгын авылча белдереп, хушлашып та тормады, татар кырыслыгы белән каты-каты басып, сүзсез генә биредән чыкты. Әмма ерак китмәде ул, хәер, нишләсен, председатель урынында юк, кайчан кайтыры билгеле түгел, кая да барырга белмәде, тышта кәнсәләр алдында туктады. «Ичмасам, бу Өфедән килгәнә болай да кайнаган канны кыздырып ни сөйләнә, имеш, сез — башкортлар! Хәтәр сәяси хәлгә калдык бит әй, кая соң кадерле Сергей Ивановичлар, әүвәлге Үтәбайлар, уф, нинди акыллы бәндәләргә жуйдык, әлегеләр нәрсә, үзләре кылганны үзләре белми, хәзер үзем дә шулар хөкемәндә, менә әле бушка йөримме — йөрим. Балалар да шулай, әнә Казандагы Юлай, искитәрлек нәрсәсә бар? Бакый исә бөтенләй яман — балаларны башкортка чукуындыра, ай-һай, китте замана, бу килештән кая барып чыгылып, кавем-ыруны тамырыннан кузгатырга мөмкин, ә телне соң, телне! Хәер, аны да бетерергә буладыр, бу Өфә бәндәсә ахырзаман өрәгә төсле тиккә генә йөрмидер...» Теге кеше ачык тәрәзәдән: «Әй, аксакал, Тау-Илендәге Коләхмәтне беләсезме?» — дип эндәшкәч кенә карт, кинәт сискәнәп, исенә килде. Югыйсә әлеге уйларына уелып, үзенә ни йомыш белән монда килгәнән дә бер мөлгә онытты, тик ул тел чарлап тормады, кәнсәләр алдыннан жәтрәк кузгалды. Шунда ул көпчәк-төгәрмәч казыган кантарлы юл уртасына чыгып басты, кап-кара көкрә урамның әле бер, әле икенче башына өрнүле карашын ташлады.

— Кемне югалттың, Коләхмәт ба-бай?

— Юк ла, теге ни... — Үзенә эндәшкән калын тавышка — идарә йорты янәшәсендәге койма буена әйләнәп карады: «Сибгатуллин кирәк иде дә...»

Бу кеше, нәрсәдер сизенепме, жай гына титаклап килгән жиреннән бөтенләй туктады:

— Районда ул, үзегезнең Бакый белән бергә китте, кайтып та житәр, бәлки.

Карт, авыр аякларын алыштыргалап, таптанып куйды, әмма юл уртасыннан кире чыкмады.

— Нәрсәгә икән? — дип сорады ул, сагаеп.

Койма буендагы кеше шундук җавапламады, ниндидер яшерен сере бар сыман, Коләхмәт карт янына үзе килде.

— Ни бит, береgez дә әле белмисездер... Коләхмәт карт кырыклар тирәсендәге бу аксак ирне үзе янына килгәч кенә таныды: авыл Советындагы хисапчы елның елында налог җыярга, бәрәңге бакчаларын үлчәргә, мал-туар исәбен алырга Тау-Иленә дә ара-тирә барып чыккалады. Бик телдәр, бер сүзне чиләктән чиләккә аударучан бу бәндәне карт беркайчан яратмады.

— Безнең хуҗадан алар икәүләп Сөендек өстеннән язу яздырып алдылар.

— Ниткән язу ул?

— Синен ул оныгың бездә депутат бит, аны утыртырга печәтле кәгазь кирәк икән.

— Бәй, бәй, кая утыртырга, тузга язмаганны?

— Әле ишетмәдеңмени? Үзегездәге көтүче Аралбайны яклап Сибгатуллин белән талашкан диме, шунда аңа, хайван, дип кычкырган бугай.

— Нәрсә булган ди соң ул Аралбайга?

— Көтүгә чыкмаган бугай.

— «Тугай» да «бугай»... билләһи газим, һични төшенмим...

Әлеге аксак, үз каршысындагы картның үртәлеп кисәткәнән өнәмәдеме, ярым пышылдаудан кычкыруга күчте, баскан төшендә озын теле очындагын урам ичәнә сибәргә кереште.

Коләхмәт карт аны бүлдермәде, аксакның бар әйткәнен күңеленә сыйдырмаса да, игътибарлы тыңлады: тегесе исә ачыктан-ачык Сөөндөкне гаепләде — хужа кеше ялгышкан хәлдә дә аны мәсхәрәләргә ярамый, Аралбай да авырып көтүгә чыга алмаган икән, үз урынына берәрсен килешергә иде.

Карт үз фикерендә калды, Сөөндөкнең юкка гына кеше рәнжетүенә ышанмады — әгәр инде ул олан председателгә каты сүз ычкындырган икән, аны шуңарга мәжбүр итүче үзе гаепле. Бу нәрсәгә Бакыйның кысылып йөрүен ул башына сыйдыра алмады. Азак Коләхмәт карт сабырсызланды, аксакның соңгы сүзен тыңламады, бүлдерде.

— Сөөндөкнең Тәңре алдында да, адәм баласы алдында да гаебе юк, пәйгамбәр затлы кешегә тел тидермә!

— Шуны бел, бабай, үз баласын ата кыерсытмаган шикелле, хөкүмәт тә үз кешесен читкә какмый, бу минем сүз түгел...

Тик соңгысын Коләхмәт карт ишетсә дә ишетмәде, кискен генә кул селтәде дә, аякларын жәһәт сөйрәп, кантарлы юлның аргы ягына чыкты.

Шул арада, шүрәле сыман, Өфе кешесе дә урамда күренде:

— Әллә Тау-Илендәге Коләхмәт дигән башкортмы? — Карт ягына ымлап, шундагы аксактан сорады: «Шул кирәк иде бит миңа».

— Аңарда әле ят кавем кайгысы юк, сырт йоннарын әнә нинди кабарткан, әгәр гозер-мазарың булса, иртәгәгә калдыр, агайне.

Карт бу Каралачыкта үзенә мәгънәсезгә йөрүен аңлады. Туймазыга барыр иде, анда да мондагы шикелле бер кеме юк, кайда сугылса да — Сөөндөкне түгел, Сибгатуллинны якларлар, карга күзен карга чукумый. Казаннан Юлайның да кайтып житүе бар, бу юлы каршы алучы булмаса да, Тау-Иленә юл такыр, бәлки ул нәрсәдер кыла алыр, карт кичекмәстән кире кайтырга ниятләде.

Бу жәһәттән аның күңелен алдагысы да борчыды. Менә өч малай, һәркайсы аерым-аерым, ник берсе бүгенгедән гайрене кайгыртсын! Шул өч малайдан — ике ир бала. Казандагы Юлайныкы исәпкә-санга гына бар. Бакый — бөтенләй баласыз, хатыны баштагысын алдырды да, соңыннан коесы корыды. Сөөндөкнеке дә Каһарман гына, йә Ходай, шушы да булдымы нәсел? Бу хәл байтактан килә бит, карттәеннән дә, атасыннан да берәр калды, инде үзенекенә килгәндә — өч баладан бер Арыслан. Хәзер ул да мәрхүм. Шөкер, бүгенге көндә өч оныгы бар, аларны күз карасыдай кадерләп үстерде ул, менә шулар өчесе өч яры. Кая монда нәсел ныгыту, юк андый бердәмлек. Дөрес, арада Каһарман берәз өметле, аңа да атасыныкыннан башка нәсел тәрбиясе эләкмәде. Казандагы Юлай елга бер тапкыр күренде дә югалды — ай күрдә, кояш алды. Бакый исә шушы төбәктә гомер итеп тә, аны үзенә сөйкәлдермәде, житмәсә, төп нигездәге Сөөндөкне яман күрдә.

Коләхмәт карт Бакыйның институтта укып йөргәндәге кайбер этлекләрен бүгенгедәй хәтерләде. Хәер, онытырлыкмыни!.. Сугыштан соң, кайда да ипигә тамак туймаган чорда Өфегә, студент оныгы Бакый янына карт баргалап торды. Авылда һич югында сөте-катыгы, бәрәңгесе бар, ә калада, якыннары булмаган жирдә нишләсен бала? Шулай бер барганда ул аны очратмады. Тулай торактагы бүлмәдәшләре: «Әнисе үлгән, авылга китте», — димәсенме. Телдән язды ул. Китергән күчтәнәчләрен күтәренеп вокзалга кире китте. Хәтсез вакыт үткәч, малайдан хат килде: вагон бушатып акча эшләп йөргән икән! Авылга үзе кайткач, карт ачуланмады аны, тиргәмәде, үз намусына калдырды. Югыйсә бүген сәбәп табып булмыймыни? Аяусыз жан, теле корымаса ярый ла, тфү, тфү!.. Исәнә төшкән саен байтак үртәлеп йөрдә ул. Инде анысы онытылып, хәтердән жуелып барганда малай тагын шундыйрак мөгез чыгармасынмы! Институттан аның турында авыл Советына хат килде: әтисе сугышта үлгәнме, юкмы, шул хакта сораганнар. Бусы да ахырда ачыкланды — профсоюздан, мин сугыш ятиме, дип, кат-кат ярдәм алган икән. Кайсыдыр сизенеп, жалу биргән, күрәсен. Укуыннан чак очмады. Картның үзенә барып сөйләшергә туры килде. Андый юлга гарип

әтисе ничек чыга алсын... Акча дигәндә Бакый яшътән үк шулай әти-әнисен дә тереләй кабергә кертергә әзер иде. Бүген килеп шул бәндә Сөөндөккә хөсетлек кыла икән, бер дә гажәпләнәсе түгел, бертуган энәкәше генә нәрсә, юк чут! Аның күптәнгә бу әтлекләре Коләхмәт карт хәтерендә янәдән яңарды. Чыннан да, онытырлыкмыни!..

Арысланның да, ичмасам, аны бәләкәйдән тыңлатырга форсаты житмәде. Дөресрәгә, саулыгы булмады. Сугыштан арка сөяген жимертеп кайткач, теге вакытта Туймазыдан барып алгач, беркайда эшли алмыйча, өйдә авырып ятты. Аяклары йөрмәде, тышка култык таяклары белән генә чыкты. Үзе хәлсез, гәүдәсе тире дә сөяккә калды — чыкмаган жаны гына бар иде. Көн-төн сызланса да, ул сыкранмады, түзде: «Арысланның билен сындырдылар», — дип, ара-тирә генә зарлангалап куйгалады. Аңарда бала хәстәре бөтенләй калмады. Бер дә алга китеш булмагач, сугыш туктар алдыннан язга таба врачлар аны Өфе госпиталена кире озатты.

Бөтен авырлыкны Арысланның хатыны, өч малайның анасы Айгөл күтәрде, тавык та чүпләп бетермәслек өйдәгә мәшәкәтләрдән тыш чирле ирне карау да, балаларга тәрбия дә аның жылкәсенә төште, житмәсә, кайнатасы, кайнанасы да бар. Айгөл чак кына да уфтанмады, ул жан ихтияры белән ирне ир итте, ир хакын хаклады.

Ә Шәмсия йортта байтактан бернигә күңел салмады, карты да дөньяда аңа әллә бар, әллә юк, иртән тегене-моны капкалады да, кәнсәләргә йөгерде, төшкә дә күп вакыт кайтмады, кайда йөри, кайда тамак туйдыра — анысын бер. Ходай үзе генә беләдер. Кичен дә шулай килене әзерләгәнне капкалады да, кечкенә яктагы кысан сәкәсенә ялгыз менеп ятты, гүя дөңялыктагы һәммә нәрсәдән ул суынды, картын исә күргәндә — күрде, күрмәгәндә — юк.

Карчыгының шушындый халәтенә Әхмәй башта аптырады, ләкин эндәшмәде, шулай да, Чиләбедән кайтып аягына баскач, бер әйтеп карады: «Бату атларын мин караган да житкән, син, теге ни, кем, аңарга йомышчы булып чабуыңны ташла!» Юк, тыңламады: «Олы башым белән ай саен пот ярым арыш кайтарам, кемгә-берәүгә тия ул, нәрсә ашаганыңны онытма!» — дип, аңа кычкырды. Моңа Әхмәй, жене кузгалып, әүвәлгечә телен тешләтергә йөрәксенсә дә, эндәшмәде, тамак тамугка кертә дигәндәй, үзенәң табар жае булмагач, бер башы гына түгел бит, аңлы рәвештә ихтиярсыз тыелды.

Сугыштан билән имгәтеп Арыслан кайтканнан соң да Шәмсия үзгәрмәде. Бүтәннәргә коры булган төслә, улына алай ук кыланмаса да, өчәүдән сыңар бөртек торып калган шул бәгырь кисәгенә, аңа буларак, пешкән алмадай татлы жанын ник бер бүлешсен! Көн тудымы, кәнсәләргә тозлы су сипкәннәрмени, коерыгын күтәргән кәжә сыман, тотты да һаман шунда чапты.

Шулай бер кояшлы иртәне, Өфедәгә госпитальгә Арыслан киткәнгә атна-ун көн чамасы үттеме, юкмы, читән буйларындагы сырынты карлары челтәрләнәп, урамдагы чана юлларына гөрелтеләр төшкән мәлдә Тау-Илендәгә барча өйләргә авыл тарихында ишетелмәгән ямьсез сүз таралды.

Тау-Илендәгә ике кеше өйләренә куна кайтмады, берсе — колхоз председателе, берсе — кәнсәләрдәгә йомышчы. Һәркайсының йортында таң яктысы сызылганчы ут сүнмәде. Алар көнозыны авыл арасында аерым йөрәп, вакытның кичке мәлендә берьюлы гаеп булды.

Әхмәй, атлар аранында байтак тоткарланып, ут алгач соң гына кайткан иде. Өйдә ул, үзе генә капкалап, түр сәкедәгә оныклары янына менеп ятарга чишенгәндә кемдер берәү ихата ягында, күңелне сискәндереп, каты-каты тәрәзә шакиды. Әхмәй, чалбарын тиз-тиз киеп, ишек алдына чыкса, күтөрмә төбендә Бату бичәсе басып тора иде.

Йока бәдәнле бу хатын, карты рәвешләрең чәрелдәп:

— Шәмсия өйдәме? — диде, исәнлек тә сорашып тормыйча.

— Өйдәдер, бу вакытта кайда йөрсен.

— Чакырсаңа!

— Нигә үзең узмыйсың?

— Куй, рәхмәт!

Әхмәй өйгә керде дә, шундук борылып кире чыкты.

— Урынында юк ул.

— Бәй-бәй! — Бату бичәсе бот чапты. — Инде төн уртасы ләбаса!

— Кәнсәләрдә түгелдер бит?

— Анда бикле.

— Мәзәк!..

— Безнеке дә әллә кая олакты, Шәмсиядән сорарга дип кергән идем.

Әхмәйнең күнел төпкелендә, үзе дә исләмәстән, яшерен шик-шөбһә борынлады. Житмәсә, әлегә хатын да уенын-чынын кушып:

— Менә агылый-тагылый, алар синең-минем кебек чит заттан түгел шул, кан кардәшләр — кода белән кодагый! — дип тө өстәмәсенме. Әхмәй, эчендәген тел очына салып, ачыктан-ачык турыдан әйтергә кыенсынды, шулай ук Бату бичәсе кинайсен дә килештермәде:

— Кода-кодагый май ашар, ике арада йөргән лай ашар; — дип, анын сүзен көлкегә борды. Аннары алар, бер-беренә иярәп, үзара аңлашкандай, сөйләшмичә, караңгы урамга капка төбенә чыгып басты. Ник берәрсенен тәрәзәсендә ут янсын, ичмасам, этләр өрештергән өн-тын да юк, барчасы йокыга талган, күрәсәң. Алар, тымызык тынлыкта бер-беренен сулышын ишетеп, караңгы урамның әле югары, әле түбән очына карангалап, байтак торды.

Ахырда Әхмәй, Бату бичәсен озатып калгач, бу хәлнең асылын яңа аңлагандай, үз карчыгына аптырады, аның бу вакытта өйдә юклығын нәрсәгә юрарга да белмәде, билгесезлектән әмәлсез калды.

Барыбер Әхмәй, карчыгын эзләп беркая чапмады, шулай да сабырлыгын — жан тынычлыгын жуйды, кереп ятса да йоклый алмаячак, ихатада да — караңгы. Әхмәй кар базы өстендәгә келәт ишеген ачты да тубал хәтле юкә бәйләме тартып чыгарды, ичмасам, бер эш булыр, диде, шул юкәне сөйрәп өйгә алып керде.

Утны сүндермичә, шыгыр-шыгыр ул йөргәнгә сәндәрәдәгә Айгөл килене, башын күтәрәп, урыныннан калкынды:

— Нишләп, әти, ятмыйсың һаман?

— Анагыз күренми бит әле.

Килене, сулышын кысып, кыска гына уфырды да:

— Кичә дә ул соң кайтты, — диде, аннары тын гына кире ятты.

Әхмәй, юкәне суга чылатып идәнгә таратты да, ишек яңагындагы чөйгә эләктереп, дилбегә ишәргә тотынды. Бу эшне яшьләй өйрәнгәнлектән, ничек кирәклеген беләп, тыгыз да, тигез дә үрдә. Сары каештан кайтыш булмады. Үзе болай жиңел иште сыман, куллары әнә нинди житез — дилбегә дә күзгә күренеп озынайды. Әмма моңа гына анын күнеле күтәрелмәде, йөрәгә үзалдына сыкранды. Карчыгын ул төрлечә уйлады, бергә оя корган кеше бит, тик уеның очына чыга алмады. Шәмсиянең нәселе — коры, тискәре кешеләр. Шуңа күрә дә гомере буена дилбегәне кыска тотты. Өлкәннәр сөйләвенә караганда, Каралачыктан көләш алып кайтканда ул тигез юлда абынганы өчен хәтта атын атып үтергән, имеш. Бу — дөрестерме, әмма аның шул чактагы әйткән бер сүзе хактыр: баланы биш ел тәрбияләргә кирәк, хатынны — биш көн!.. Шулай да адәми зат олыгая-олыгая үз асылына кайта торгандыр. Югыйсә Шәмсия шушылай йөгәнсезләнер идеме? Әхмәй, дилбегәсен кирәгеннән артык сузса да, очына чыга алмаган уе сыман, һаман үрдә. Әллә колхозның баш бирмәс берәр азгын аргамагын корыкларга әзерләнемә? Атлар аранында хәзер андый малның исе дә юк. Үзен үзе генә корыкламаса! Чыннан да, өзгәләнгән жанын ничек тыярга соң? Бәлки Шәмсиянең тырнак очы кадәрә дә гаебе юктыр. Каралачыктагы туганнарына төшеп китмәде микән? Ахырда ул, дилбегәсен төенләмәгән килеш калдырды да, Батулардан урап кайтырга ниятләп, тышка чыкты.

Урам артында — Киләннәр тавы өстендә таң яктысы, Батырай түбәсе, Торымтау тарафлары әлегә караңгы. Авылда һәммәсе тирән йокыда, бары

Батуларның кечкенә ягында ут бар. Әхмәй ниндидер бер жиңеллек — өмет тоеп, кар сулы аяк астында күзенә берни күренмәсә дә, адымнарын жәһәтләде. Тик ул аларга шул кызулык белән барып кермәде, якты тәрәзә турысына житкәч, кинәт туктады, яхшы булмаса да, пәрдә кырыеннан өй эчен күзәттә. Әй, бу замананы, ул менә шулай түбәнлеккә төшүдән, хәтта шәригать тыйган гөнаһтан саклана алмады. Кечкенә якта Бату бичәсе күлмәк итәген тездән югары күтәргән дә, шәрә, тулы ботларын ялтыратып, мич алдындагы утыргычта жеп эрләп утыра иде. Әхмәй, сулышын тыеп, табигый бер хиресләнү белән күзләрен тутырып, байтак карап торды. Моңа кадәр аның ир-ат күзе төшәрдәй чит хатын-кыз әгъзасына игътибар иткәне юк иде. Иске китапта кеше белән кешене чагыштыру тыелса да, һич тә бүтәнчә булдыра алмады, Бату хатынының шәрә ботларына карап, үз карчыгының да берни аңардан ким түгеллеген уйлады. Шул ук вакытта Әхмәй бу хатынны кызганып куйды. Кайдадыр себерелгән ире өчен көяләнеп, төн озыны керфек какмыйча, гомерен жеп итеп заяга саумыймы?!

Ә икенче көнне, бәләкәй төн житкәндөрәк, Туймазыдагы район вәкиле, Каралачык Сибгатен ияртеп, Тау-Иленә килеп төшкәч, Әхмәй белән Бату бичәсененң жанын — бәгырен талаган билгесезлек, ниһаять, ачыкланды. Кәнсәләрдә, авыз тутырып, менә ниләр сөйләде ул бәндә:

— Бүген иртән мине райкомдагы хужа чакыртып алды да, кичекмәстән Тау-Иленә барырга боерды. Мәсьәлә житди — сезнең председатель кичә төн урталарында, чанасына салып, милициягә үле кодагыен алып килгән. Килгән дә, куркуданмы, оят булса да әйткән: «Тау-Иленең Торымтау итәгендә яратышкан чакта үлдә», — дигән. Әлегә ул кулда. Мәетне шул төнне үк больницада ярганнар — йөрәгендә инфаркт. Бәлки, ул аны көчлөгәндер, кем белә? Хәер, үзе, кодагыенның ире Чиләбедә хезмәт армиясендә чактан ук башланды, дип әйтә ди. Хужа менә сезгә председатель итеп Сибгат абзыйны тәгаенләргә кушты. Әллә кайдагы чит адәм түгел, үзегезгә күрше авылныкы, таныш кеше...

Район вәкиле очырган саескан кәнсәләрдә генә торып калмады, урамнарда өйдән өйгә житешеп, һәммәсенә иреште. Тау-Иленә килмешәк председатель жибәрелгәнгә барчасы гадәти сабырлык күрсәтсә, Бату белән Шәмсия хакындагы берсе бер намусына сыйдыра алмады. Дәрәс, моңарчы авыл, бар әтрафта абруйлы булып, хәтта ил ялгышын бергә күтәреп, кыерсыту-кимсетелүләргә бирешмичә, һәр төрле жәбер алдында да югары табигатьле калды. Ә мондый хурлыкны алар Тау-Иле шәжәрәсендә түгел, Рәсәй тарихында да ишеткәне юк иде.

Шул көнне кич, көтү кайтканнан соң авылда тагын бер хәл булды: Туймазыдан котылып кайткан Батуны чәрелдәвек бичәсе, озын саплы себерке белән кыйный-кыйный, урам тутырып куып йөрде. Тик аларга беркем катышмады, Батуны шунда сузып салып каезларга кирәк тә бит, ник берсе андый акылсызлык күрсәтсен, һәркем үз ачуын үзендә калдырды, олысы да, кечесе дә ихатадан чыкмады.

Бу фажигане Әхмәй үзе дә, өстән-өстән генә түгел, тирәннән уйлады. Дәрәс, Шәмсиянең Каралачыктагы туганнары коры табигатьле, әмма аларның берсе дә мондый мәсхәрәгә калганы юк, ил-галәм алдында йөзләре ак. Бу мәсьәләдә Әхмәй карчыгын гына түгел, үзен дә гаепләде, башта ук дилбегәне каты тотты. Шәмсиянең дә бит эчендә жаны бар, Әхмәйнең беренче мәхәббәтен Бату урлап качкан икән, шуның жәзасын ул татырга тиеш түгелдер бит? Ә Шәмсия, башындагы яулыгын күзенә кадәрә төшереп, гомере буена кимсенеп, моңаеп яшәде, олыгая-олыгая усаллашмый нишләсен? Соңыннан жаны бөтенләй катты, Әхмәй хезмәт армиясеннән кайткач, аерым ятып йөрер булды. Тик менә аның шушылай ямьсез рәвештә үч алуы, житмәсә, Бату белән бит, киленнең атасы, балалар алдында да хурлыгы чамасыз. Әхмәй бу фажиганең төрле ягын уйлады, үзен дә аяусыз гаепләде, ләкин күңеле йомшарып куйганда да карчыгын гафу итмәде.

Хәтта ки Әхмәйнең ачуы шундый чиккә житте, Шәмсияне туганнары, Туймазыдан алып кайтып, Каралачыкта күмгән көнне Арысланның уртан-

чы малае Бакыйның, өйдө беркемгә әйтмичә, качып, шунда женазага барганын белгәч, ул аны, гомер исендә калырлык итеп, каеш йөгән белән ихатада ярды, моның өчен Әхмәйне килене дә, авылдашлары да орышмады.

Малай да үзенә күрә түгел, ихата тутырып, акырды-акырды да, шартлардай ярсынып, койма аша урамга сикерде, күзенә ак-кара күренмәс хәлдә сөрәнли-сөрәнли, урам уртасыннан Батулар төбәгенә томырылды.

Шул көннән соң бу балага Әхмәйнең күнеле катты, шулай да анын белән һәрчак сак булды, бигүк каты бәрелеп бармады, белмәссен тиле-миле нәрсәне, әллә ни кылып ташлавы бар, андый бозык кан берни белән исәпләшмәүчән. Ул үз сүзен бирмәсә дә, һәрвакыт малайның жаен табарга тырышты — хаталарын төзәтте, ярдәмен кылды, әмма барыбер Әхмәйнең күнеле аңа бүтән эремәде.

Гомер итеп, Коләхмәт карт бүгенгә кадәр Бакыйның хәтта өен ачык кына күз алдына китерә алмады. Моннан өч-дүрт ел элек көзгә якта, Туймазыга йомышы төшкәч, юл уңаенда бер тапкыр сугылды сугылуын, тик соңыннан озак кына анда ник аяк басканына үкенеп йөрде. Хәер, үзе дә гәһәң шомлыгына аның уңайсыз чагына туры килде.

Ул, сорашып-белешеп, капкадан барып кергәндә өйалдында искитмәле тамаша иде: Бакый белән ниндидер ир, зур гына кәжәне мөгезеннән эләктереп алган да, урталай бүлешер рәвештә жан-фәрманга тарткалаша иде. Житмәсә, Бакыйның хатыны да шунда, әлегә икәү тирәсендә чабулап, тамак төбә белән чар-чыр килә иде. Ул аларның күзләренә күренүгә өчесе дә бер мәлгә кинәт тынды — Бакый да, хатыны да, теге ир дә каушады, ахры. Кәжә хәйләкәргә шул гына кирәк, ни рәвешледер ычкынды да, кыска коерыгын чәнчеп, кырыйга ыргылды. Шул арада өчесе дә исенә килеп, кәжә артыннан тәүдә Бакый, аңардан кала таныш түгел ир омтылды, аларга килен кеше дә иярде — ихата тутырып, сакалбайны куа-куа өчәүләп мейханә килде. Ул, аларның бу кыланышына исе китеп, берәз тамаша кылып торды да, кул селтәп, урамга кире чыкты. Мондый гыйбрәт ваклыкка аның тап булганы юк иде: кәжә дә булдымы бүлешер мал. Бакыйны да әйтерлек түгел, килен инде — яулыклы нәстә, теге ир дә әкәмәт зат, ахры. Аңа бу өчәүне карап торырга да оят иде, олы кешене күргәч туктарга кирәк тә бит, ә алар — киресенчә.

Урамнан койма буйлата берәз баргач, Коләхмәт картны Бакыйлардагы теге ир куып житте, бите-йөзе янып чыккан, үзе килә килешкә лабыр-лыбыр сөйләнде:

— Менә әй, хайван, житмәсә, хатыны белән икәүләп бит...

— Ни булды соң, балакай?

— Сөйләргә дә оят, бабай. Шушы язны Кыйгы ягыннан мамык кәжәсе алып кайткан идем. Беренче көнне үк көтүдән кайтмады, югалды. Бүген үтеп барышлый ишетәм — боларның ихатасында кәжә кычкырган тавыш. Тәкә сораган чоры, ахры. Кереп карасам, күзләрем дүрт булды — минем кәжә. Жәйнең буе чыгармый асраган. Менә әй, хайван.

— Әйдәле, алайса, кире киттек.

— Юк, бүтән анда бармыйм, бабай, иртәгүк судка бирәм мин аларны...

Коләхмәт карт та борылмады, дәрәс, кәжә бүлешердәй мал түгел, әмма кешенең инәсенә дә тияргә ярамый, ызгышның асылын белмичә, чак гәһәңлы булмады ул, төп гаеп шул Бакыйда икән, теге ир исә хаклы, үз кәжәсен даулады, карт үртәлә-үртәлә ары жәһәтләде.

Шуның икенче көнендә ул, Сөендекне кичке якта Туймазыга Бакыйларга юллап, кәжәне хужасына бирсеннәр, диде, эшнә судка житкереп, нәселне пычратмаса боекды.

Бусы да Коләхмәт картның бәгырен телгәләде. Татарда бер мәкаль бар, анда әйтелгәнчә, менә хәзер ул да яшьлегендә чәчкән алабутаны картлыгында урырга мәжбүр. Үзе тәүге мәхәббәте Миңлегөлгә өйләнә алмаган икән, нигә Каралачыкка төшөргә, әйтерсен, Тау-Илендә ару кызларның тамыры корыган, янәсе, авылдашларын шаккатыра, хәзер килеп

азагын уйласаң, хэтта хәтерләргә чирканыч. Арысланы да — үзе сыңары, дәрәс, киләне сабыр, тыйнак, бар булмышы Минлегөлгә тартым. Шулай да атасы — Бату, адәм баласының күзе күрсә дә, күңелә сукур икән, бозык кан буын аша да сикерә ул, шуның тере мисалы бүген күз алдында: Бакыйның бөтен холкы-фигыле Батуныкы, Юлай исә Каралачыктагылар кебегрәк, аңа барыннан да бигрәк исем-ат кадерле. Борынгылар бер дә асыл сөякне тилә сөяккә алыштырмаган, акны карадан яхшы ук аерган. Бөндөнөң үлеме дә табигате сыман төрлө — бу дөньялыктан Минлегөл шым гына, тыныч кына китеп барса да, үзенәң юклыгын сиздереп, тирән юксыну калдырды, Шәмсия исә, киресенчә, үзе артыннан шау-шу кузгатты, ә күңелдә бернинди югалту-бушлык тудырмады. Егет чагында кылган бер хата Коләхмәт картны гомере буена эзәрлекләде, менә хәзер ул олыгаймыш көнөндә шуның уңышын — алабута урырга мәжбүр, барчасы һаман хәтерендә булып, һәркайсы берәм-берәм аның бәгырен өзгәләде.

Арыслан да, госпитальдән үзен Айгөл алып кайткач, өйдә әнисен искә алып, ялгышып та сүз кузгатмады. Күрәсен, хатыны Өфегә баргач, барын да бәйнә-бәйнә сөйләгәндер. Өйдә ул бары тик әнисен хәтерләткән нәрсәләренә — мич әйләнәсендәге, матчадагы эре парчалы, бизәклә ситса кашагаларны, тәрәзәләрдәге ак челтәрләр пәрделәренә алыштырырга кушты. Башкача ул берни дә сиздермәде, әйтәрсен, әнисе бу йортта бала-чага үстермәгән. Әмма Арыслан үзен әйбәт тойды, әүвәлгечә түрдәге сәкедә көн үткәrmәде, ике култык таягына таянып, малайларын ияртте дә, әле абзарда мал-туар астын тазартты, әле ихатаны себерде.

Бер көнне иртәнгә якта Арыслан, чәй табынынан кузгалгач, каядыр барырга жыенды, төсә уңара төшсә дә, пөхтә үтүкләнгән галифесен, погонсыз гимнастеркасын киде, дагалы солдат итеген эләктереп алды, сул як түшенә бердәнбер «За отвагу» медален такты, беркемгә берни әйтмичә, ике култык таягын шакры-шокры китереп, үзенә генә билгелә житди хәстәрә ач яңаклы какча йөзәнә-чыраена чыкса да, хәрәкәт-йөрешләренә, килбәтенә, кулбаш тотышларына караганда кәефе күтәренке икәнлегә сизеләп тора иде, ул әле ихатада нәрсәдер үлчәп-исәпләп, әле урамда өй каршысындагы бөпкә үләнләр жирнең ниендер тикшереп, ике арада байтак кына сикеренгәләде. Әтисе атлар араныннан урап кайткач, ул өйдә аның янына сәкегә утырды да, күңелендәге хәстәрен ничек аткарырга киңәшер булып, аңа сүз катты:

— Әти, мин бер нәрсә уйлап йөрим әле.

— Сизеп торам — иртәдән бирле жаңыңа урын тапмыйсың.

— Үзебезнең өй каршысына урамда кое казысаң, суы әйбәт булып микән?

— Козыктагысы ярамыймыни?

— Ядкяр итеп, әти, сугышта үлеп калган бер жан дустаныма истәлек итеп.

— Теге ни, алай диген...

— Фронтта бер заман суга бик нык интеккән идек без. Якында гына чишмә дә бар, барып булмый. Баш күтәрер хәл юк, немецлар ут яудыра. Шунда әлегә дустаның — Казан кешесе иде мәрхүм — чыдамады, мүкәйләп, дүрт аяклап, су алып килергә кузгалды. Чишмәгә барып житүен житте ул, кире борылгач, ярты юлда ятып калды. Кычкыра да алмады безгә. Шуңарга өрнөшүдән бәгыремне кисәкләп, нәзер әйткән идем үз-үземә.

— Ниятең изге, нәзер әйткәч, аны үтәү фарыз.

— Рәхмәт, әти.

— Акыллы сүз — жан азыгы, улым. Үзең дә рәхмәт. Әниңне ни өчен монда күмдермәгәнне дәрәс аңладың бугай. Андый гайре табигый үлемне татарда, мордар китү, диләр. Ә синең, теге ни, кем, жан дустаның иманлы юлдагы яу корбаны. Бу дөньяда һәркайчан хөкем каты. Югыйсә алар икесе дә адәм балалары бит, шулай да берсен искә алу — зур язык, икенчесен искә алмау — олы гөнаһ!

Әхмәй авылга улы кайтканчы ук бу хакта житди борчылуга төшкән иде: дәрәс, хатынының үлеме артыгы белән ямьсез, әмма ни дисәң дә

малайнын анасы, өйдө дө аны сынчыл күзөттө, йөзөнө-чыраена гына түгөл, сулышына хәтле игътибар итте, гарип кеше, гомумән, көйсез булучан, сөлек кебек чагында яп-яшь көе аякларын сөйрәп йөрөргә калсын да, андыйдан төрлөсөн көтөргә мөмкин, улы башлап сүз кузгатмагач, ул, әлбәттә, берәз тынычланды, шулай да аңлашуны көттө. Чыннан да, бу нәрсә Әхмәйнен үзөнә дө авыр иде. Бу юлы да Арыслан, авыз тутырып, озынга сузмады, тәкъдире шундыйдыр, күрәсен, диде дө тынды.

Кое казу мәшәкате Арысланны төмам аякка бастыргандай итте. Каралачыктагы авыл Советына да ат белән үзе төште. Андагылар егерме метрлык имән бура вәгъдә иткәч, башы күккә тиеп, гүя билән дө ныгытып кайтты. Аны хәзер бу хыялый уеннан нинди авырлык та суындыра алмас кебек йөрде.

Дөрес, коены Әхмәй үзе казыды. Арыслан исә, чиләккә тутырылган балчыкны ике малае — Юлай, Сөөндөк ярдәмендә чыгыр белән югары күтәрде. Бакый, әтисе әйтсә дө, тыңламады, кирәсенчә, телләште:

— Пычагымамы Казан кешесе!

— Юлай да, Сөөндөк тә алай дими бит?

— Аларныкы — икенче. Юлай татарча берәр китап укыдымы, Казан, дип саташа, ә Сөөндөк — төпчек, хужа буласы кеше.

— Ах, явыз нәрсәкәй, Батулла калдыгы!..

Арыслан, аны тыңлата алмаса да, бүтән тиргәшмәде. Әмма аның каравы бөтен тирә-күрше алмаш-тилмәш аңарга булышты. Бигрәк тә Асылхужа малае Аралбай көнозыны алар яныннан китмәде. Түбәндә Әхмәй, берни күрмәсә дө, жаны-тәне белән барын да белеп торды.

Яше дө ярыйсы ук өлкән булып, тоташ чалланып-агарынып бетсә дө, ул Арысланның сынык күңеленә дөва өчен аямады, кыл өзәрлек чамасы калмаган хәлдә дө тынмады, һаман казыды. Өч-дүрт көндә өскә байтак балчык чыгарылды, су заты гына күренмәде, житмәсә, бер биш метрлар чамасында көрәк очы таза ташка төртелде. Ул аны төрлечә итеп карады, юк, актара алмады, кулларын сыздырып, канатып бетерде, ахырда, Арысланны борсаландырырга теләмәсә дө, кое төбөндә йолдызлы төн булып күренгән көндезгә күк яктысына — югарыга күтәрелде.

Шундагы Айгөл дө, коедан чыккач, аның канлы учларын күрөп, тирән сулады:

— Ташлагызчы шуны, өзгәләnmөгез!

— Ярамый! — Арыслан, утырган төшеннән кискен генә үрелеп култык таякларын алды. — Бу кое, үзең дө беләсен, кеше истәлегенә. — Аннары үз кырындагы Аралбай жылкәсенә таянып, уф-уф күтәрелде. — Сугыштагыны син белмисең...

Шулай да ул, ядкяр коесы дип, олыгаеп барган әтисен, таш ваттырып, жыкландырырга теләмәде. Барыбер нәрсәдер кылырга кирәк. Бу килештән көжә маен чыгару гына булачак. Икенче көнне ул иртүк районга китте дө, шунда якын гына карьерда эшләүчеләрдән, ялынып-үтенеп дигәндәй, шартлаткыч — тол алып, кичкә таба авылга әйләнеп кайтты. Сугышта ару гына чарланган, күрәсен. Дөнъяда юк нәрсәне тапсын да! Ул кайту белән кое тирәсенә үз малайлары да, күршенекеләр дө жыелды. Аралбай да өлгер, әллә кайда югалып йөрмәде. Әтисе дө өйдә — жиннәрен жәһәт сызганды.

Берәздән кое эчендә, гаять куәтле туп ярылган шикелле, саңгыравык көчле шартлау яңгырады. Кори һавага юеш балчык исә күтәрелде. Тагын да аңа янгындагы көек ис кушылды. Башта Арыслан яртылаш онытылган мондый нәрсәкәйне исләми торды, аннары кинәт күңеле шомланып куйды: «Бәй, бу бит фронттагы сугыш сөрәме!» Әлегә ис аның сулыш юлын томалагандай итте, күзләреннән яшь килде. Арыслан бер мизгелгә үзен фашистлар уты астында мүкәйләп, якындагы чишмәгә үрмәләгән солдат итеп тойды. Шуны күңелләре сизенепме, малайлар барчасы аны өнсез генә сырып алды. Әйтерсәң, алар да утлы-үлемле яуда аңардан калышырга теләмәде.

Бу көнне Әхмәй, байтак еллардан соң беренче мәртәбә жире-күге белән

куанды: урамдагы шушы коены казу чын-чынлап бу төбәкнең сугыш ятимнәре — малайлар өмәсенә әйләнер, дип һич кенә дә уйламаган иде.

Икенче көнне башта ул, кара әрем көлтәсен бау белән коега төшерде дә, әле югарыга, әле түбәнгә йөртеп, астагы шайтан тыны — алама һаваны өскә куып чыгарды. Шуның соңында, малайларга шаярулы күз кыскалап, кулына кәйлә алды, ике арканга бәйлә таякта биш метр тирәнлектәге коега үзә төште. Аяклары катыга тиюгә сизде — төптәге вакланган таш юеш! Ул ян як кырыйдагы ташка кәйлә белән берничә кат төрткәлдә. Кинәт анда тере су шыбырдады. «Кара син аны, тубык арасына сарылган бәрәнмени». Шунда дәү генә таш кисәге актарылып, иреkkә ярсулы агым бәрәп чыкты. Моңы ул үзә дә абайламый калды, кое төбөндә куанычыннан көлә-көлә: «Су, су!» — дип, югарыдагыларга кычкырды.

Коега берничә көндә тура батырып, чыгыр да ясап куйгач, Арысланның моң-зарлы күңеле төмам урынына утырды дигәндә, отыры илереп, тагын да кузгалмасынмы!

Төш тирәсендә Әхмәй атлар араныннан ашарга кайтканда әлегә шул урам коесы янында утыргычта Арыслан улы авылның теге башындагы Асылхужа малае Аралбай белән икәүдән икәү утыра иде.

— Әти, — диде ул аңа, — безнең тагын бура калды бит әле.

— Калсын, анысына Сибгат өметләнеп йөри, — диде Әхмәй, исе китмичә генә.

— Тотсын, гарип көемчә мин хәстәрлим дә, кара аны, әзергә хәзер!

— Сарыклар фермасына кое казытмакчы бугай.

— Менә Асылхужа абзый малае әйтә, шушы коены күрдемме, әти искә төшә, — ди.

Аралбай үзә дә, сабый елавы сыман сузыбрак, Арыслан абзыйсына кушылды:

— Аның үлем хәбәре дә авылга беренче булып килде.

— Анысын беләм, олан, беләм. — Әхмәй, оныгыдай якын итеп, Аралбайның иңбашына жиңелчә кагылып алды. — Инсафлы бәндә иде дә бит...

Арыслан, үз сүзен әйтергә кабаланып, аны бүлдерде:

— Соң, шулай булгач, нишлибез? Әллә Асылхужа абзый исеменә дә Аллага тапшырып тотынабызмы?

Әмма моңардан соң, Тау-Илендә һичкайчан булмаган нәрсәгә — тагын яңа кое мәшәкатенә керешкән көнне авылны тоташ кузгатып, ачы тавыш — зур гауга купмасынмы!

Иртәнгә якта Аралбайларның жил капкасыннан берәз ары, калкурак төштә Арыслан командасы — шул тирә төбәк малайлары Асылхужа ядкярәне кое казырга күмәк тотынган иде.

Бу мәлне Әхмәй, яландагы атларны төнге кунудан кайтаргач, өйдә үзен көтеп торучы булмаса да, ялгыз гына тамак ялгап алырга — чәй эчәргә утырды. Көпә-көндөз урамда кеше талыйлармыни — әлегә Аралбайлар өе турысында кемнәрнендер кычкырышканы ишетелде. Әхмәй ясаган чәен дә эчеп бетермәде, киңәт хафаланып, урыныннан күтәрелде.

Чыннан да, ул тикмәгә борсаланмады: кое казыган жирдә бихисап кеше — ир-ат та, хатын-кыз да, малайлар да. Шул өер уртасында кояшта янган саргылт салам эшләпә, кырыйдарак яңа тарантаска жигелгән ыжгырыктай кара айгыр.

Биредә тамаша күрәп, Әхмәй башта катып калды. Жәтчә шикеллерәк йомыры Асылхужа бичәсе алпамша килбәтле Сибгатнең түшенә чатырдап ябышкан да, астан югарыга күзләрен алартып, тыела алмыйча, төкерекләрен чәчепме күтә:

— Бәндә түгел син, Алладан жәяү качкан иблис, ата шайтан...

Моңа, әлбәттә, Сибгат түзмәде, төк баскан киңчә, коңгырт йөзен-чыраен сытты да, салынкы иренле зур авызын кыйшайтып, кырагай сурәттә еш-еш сулап, Асылхужа бичәсен биләннән эләктереп алды, тупас бер ыңгырашу белән аны түшеннән каерып, югары күтәрде. Юк, жиргә атмады, женен тыеп өлгерде, ахры, яңа әүвәлгә төсенә кереп, Асылхужа

бичәсен аягына бастырды, чирканган рәвештәрәк үзеннән читкә этәрде.

— Кабатлап әйтәм, рөхсәт юк миннән, ничу урамны актарырга.

Шайтан түмгәгә төсле күченгән өрдән әкрән-әкрән кырыйда калган Арыслан, тамак төбе белән: «Нинди рөхсәт?» — дип, Сибгаткә кычкырды да, өерне икегә ярып, култык таякларында аның каршысына барып басты, авыз кырыйларын юешләндереп, күкрәген төя-төя, әйтә салды:

— Менә монда ул рөхсәт, сугышта кан коеп алдык без аны!

— Бөтен кешегә дә закун бер!

— Дөрөс, закун бер, әмма хокук бер түгел, без — Тау-Иле кешеләре, ә син Каралачыктан...

Шул арада мондагы тавышка авылның байтак кешесе жыелып өлгерде. Арада Сибгатнең күп булса, өч-дүрт куштаны булгандыр, калганнары берсе дә аны якин итмәде, бары да дошман күрдә. Әйтерсен, алар бу тавышны күптән кирәксенде, һәммәсе төрле яктан булдыра алганча бугаз киерде:

— Килмешәккә юл такыр!

— Эзен себерсен моннан, безгә кирәкми ул.

— Әнә бара юлы!..

Бусында Арыслан күркә төсле кабарынды, үзе дә сизмәде, сыңар култык таягында сикеренгәләп, икенчесе белән Сибгаткә кизәнде:

— Югал күз алдыннан, чүлмәгенә ярам югыйсә!..

Әмма бу тамашаны Әхмәй хупламады, өерне аралый-аралый урталыкка омтылып, тамак ертырдай кычкырды:

— Туктагыз! — Аннары Арыслан белән Сибгат каршысына басты да, ачулы карашын әле берсенә, әле икенчесенә кадап, басынкы гына боерды: «Тынычланыгыз!»

Әхмәй боларын беркадәрә басылдырса да, башкаларына өлгермәде. Кара айгыр тирәсендә ниндидер малай чар-чыр акырды. Барына да житә калды бу, өер шул таба авышты, салам эшлөпәле Сибгат бөтенесеннән алдарак житеште, Юлай чамалырак үз малаен Аралбай кулыннан йолкып алды, Асылхужа бичәсенә тавышы һаман тынмады. Әхмәй дә шундук хәлне чамалады, Сибгаткә малае белән тарантаста әлегә гаугадан тизрәк таярга булышты... Шунун икенче көнәндә иртүк Сибгат үзе атлар аранына Әхмәйне күрергә шәхсән килде. Кичәге низагның кайнар кузы аның күңелендә бүген дә сүрелмәгән иде. Исәнлек-саулык сорашу кая, үз абруен түбәнсетеп тотынды Асылхужа бичәсен тетәргә, әйтерсен, бу дөньяда ул тулы вәкаләтле хөкемдар, аны жире-күгә белән тоташ гаепләде.

— Юк, — дип кире какты Әхмәй. — Син, теге ни, кем, каты ялгышасың!

— Ничек?

— Ир башың белән председатель буларак уйлап кара, беренчедән, ул — хатын кеше, икенчедән, гади колхозчы...

— Соң?

— Син аны, киресенчә, бөтен кыерсытудан үзең якларга тиеш.

— Куй, куй!

— Юк, туган, кабалаңма! Авылныкылар белән ул да ирен сугышка озаттымы — озатты. Шулар арасында беренче кара мөһерле язуны кем алды — ул алды. Башта кайгыны мир белән бергә кичерсә, үлем хәбәрән бит, теге ни, һәркем ялгыз башы гына күтәрә. Кичә ул, чыдый алмыйча, артыграк кыланган икән — син гаепләп барма. Иренә атап кое казу, беләсенме, аның өчен иң соңгы — актыккы юаныч.

— Беренче чиратта — колхозныкы!

— Ферма янындагысына борчылма, туган, анысына да үзебез бергәләп тотынырбыз...

Сибгат бу үгет-нәсихәткә колак салмас шәйлә тискәреләнсә дә, соңыннан барыбер аны аяк астына салып тапталмады, ул да адәми зат ләбаса, уйлагандыр, югыйсә нәрсә — гомерлек тол хатынга галәм алдында һаман саен бәйләнеп кара, хаклымы, хаксызмы, авылда беркем хупламаячак, чыннан да, бу очракта дөрөсә шулай — хужа кеше булып азагын исәпләп

карагандыр, күпме генә гасабилянса да, ул бүтән сансызланмады.

Шулай да аның Тау-Илендә икенче берәүгә түгел, атлар аранындагы Әхмәйгә туры сугылуы гажәп: авылның усал, тискәре бу кешесенә ихтирамы бигүк ихлас булмаса да, таянычмы, яклаумы өметләнеп, бичарадан ни чара дигәндәй, аны үз арбасына утыртырга чамалады, ахры...

Еллар үтеп, Сибгатнең урамда, тарантаста сөрәнлөгән малае, авылга үзе шикелле хәзер хужа булгач, әле килеп үч кайтарып хасияттә Арысланның төпчек улына бәйләнмәсә, Коләхмәт карт боларны — әллә кайчан башыннан кичергәннәрне бөртекләп бүген искә алып идеме?!

Ул, Каралачыкны чыккач, авыл башындагы корыган ялгыз имән яныннан шым гына үтте, үзе дә исләмәде, кире кайтыр якта бирегә килгән юлга түгел, икенче таба — Батырай түбәсе белән Торымтау арасына борылды. Иртәдән бирле авызына бер бөртектә ризык капмаса да, ул үзендә ниндидер таныш булмаган женле жегәр — вакытлы жиңеллек тоеп, Тау-Иленә тизрәк кайтырга каударланды.

Шушы мизгелдә ул, төп нигездәге төпчек оныгының әлегә хәлен, күнел сиземләвеннән тыш, чын-чын әүвәлен әгәр белсә, акыл дилбегәсен кыска тотса да, дуамал карт йөрәген тыя алмас иде.

Мөгаең Сөендек тә, район милиция бүлегендә көтелмәгән нәрсә — тикшерүче аны аерым бүлмәгә — изоляторга яптырып куйгач, иң беренче нөүбәттә карттән, Коләхмәт картны күз алдына китергәндер.

Анда колхоз председателе Сибгатуллин шикаятенә бертуган абыйсы Бакыйның жалуы — Каралачыкта балаларны әсә телендә укуытмаска коткы тарата, дигән яласы өстәлеп, Сөендек мәсьәләсен уйламаганча сәясиләндергән иде.

Әгәр дә Каралачыкның үткәндәге фажигале язмышына игътибар итсән, бу нәрсәдә әллә Бакый да үзенчә хаклымы? Теге заманнарда Явыз Иван явы Казанны басып алгач озакач та үтми урыс баскаклары кала тирәсендәге татарларны авылы-авылы белән чукуындырырга тотына. Нәкъ шул чорда берничә башкорт морзалары, һич югында нәсел-ыруын саклап калыр нияттә, үзләре теләмәсә дә, Явыз патша аягына баш орып, аның мәрхәмәтенә мәжбүри сыена. Шушы авылның Арчадан төш яктарак Мишә суы буендагы бабалары изге иманны газиз ватан — туган жир-судан да өстен күреп, ихтияри ирексез шул форсаттан файдаланырга жөрҗәт кыла — иртәгәсен иртә танда чукуындырылырга тиешле Ходай бәндәләре, кара төн куенында хатыннарын, бала-чагаларын арбага төйи дә, ерак-еракларга күз текәп, башкорт тарафларына юл ала. Урыс баскаклары артларыннан төшеп, аларны кырлач Уралтау итәкләреннән бирерәк Ык буенда ук бастырып житсә дә, Мишә суына кире кайтарырга бернинди боерык-фәрманнары мәжбүр итә алмый, барчасы үзләрен, без — башкортлар! дип, патша вәгдәсә әмәлендә бар әтрафка оран сала...

Ә аннан соң хәзер гадәт-холыкка, холык язмышка әйләнгән түгелме?.. Бу риваятьне Коләхмәт карт малай чагында асылда Баязит бабадан ишетеп белә иде.

Әмма, аның каравы, бу хакта бернинди басма булмагач, Бакый аны тузга язмаганга чыгарып, Каралачыкта нәселдән нәселгә күчәргә тиешле жирләр өләшкән чорда ниндидер үрәтнек әфәнде сызгалаган төрелә язмаларга таянды.

Иә, алайса, бусы шулай да булсын, ди. Ә Тау-Иле соң, Тау-Иле, бу нәрсәдә нигә аны да бутарга? Явыз Иван яраннары кылмышыннан да яманрак — ялган хөррият исәбенә имансыз калдырганнары житмәгән, инде килеп туган телдән дә яздырыргамы? Хәтәр хөсетлек бит бу!

Әллә Бакый да, кәгазьдәге шикле дәрәслекне дөньяви олы хакыйкәттән өстен күреп, бертуган энесенә намуслы исем-атын һич кыенсынусыз таптаудан чирканмыйча, дәрәжә мөнбәренә вәкарьле генә күтәрелергә ниәтләдеме?

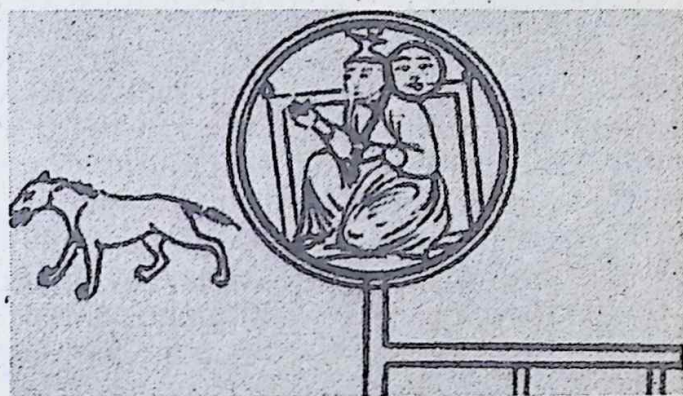
(Ахыры киләсе санда.)

АЛТЫН Урда:

ТАРИХ ҺӘМ МИРАС

Чыңгыз хан нәсел башының шигаре (симво-
лы).

Чыңгыз хан. Урта гасыр кытай рәсеме.

Урта гасырларда дөңьядагы иң зур мәмләкәтләрнең берсе булган бу илнең чын тарихы әлегә кадәр фәнни төгәллек белән өйрәнелмәгән. Ул дәүләтнең кешелек үсешендәге урыны моңарчы һәръяклап дәрәҗә һәм гадел билгеләнмәгән кебек, аның мирасы хакындагы бәхәсләр дә һаман да тынмый әле. Хәтта дәүләтнең гасырлар буена яшәгән, халыкара рәсми танылган атамасы, ил эчендә гамәлдә булган үз исеме дә, саргайган кәгазь битләрендә генә калып, алар урынына XVI гасырдан соң туган ясалма, мәгәр гажәп тотрыклы кушамат барлыкка килгән — Алтын Урда ...

Аның хакында сүз чыкса, гел бер кырыйдан икенчесенә тайпылу башлана. Берәүләр аның тарихында «гөрләп чәчәк ату», бабалары өчен шан-шәрәф, дан күргән булсалар, икенчеләре ул «жәһәннәм учагынан гел күз яшьләре, «кан елгалары» эзләгәннәр; аталары аның абруе алдында тез чүккән булсалар, балалары аның хәтеренә нәләр-каргыш яудырганнар. Яисә киресенчә... Хәтта бер буын кешеләре дә аңа карата үз мөнәсәбәтен 180 градуска үзгәрткәләделәр: кичә аның мирасыннан «ваз кичәләр», бүген «юрганлы» гел үз өсләренә генә тарталар...

Вакыт-вакыт аның тарихын бозу, ватык көзгә аша күрсәтергә омтылу, аның исемен сүгенү сүзе түбәнлегенә төшерергә тырышу «иң актуаль мәсьәлә»гә әверелгән иде. Аның тарихын дәрәҗәләп яңыртуга теләүчеләр иң кимендә «икенче сорт» галим дәрәҗәсенә төшерелде, күпчелек очракта эзәрлекләнде, каһәрләнде. Хәтта халыклар да... Мондый хәл бигрәк тә совет чорында рәсми карашка әйләнде. Аның бер чагылышы 1944 елның 9 августында кабул ителгән ВКП (б) Үзәк комитетының мәгълүм карары булды. Татарларның бер өлешен физик геноцидка, икенчеләрен рухи изеп-таптауларга юнәлгән мәкерле карар...

1. ТАРИХНЫҢ БАШЛАНУЫ

Әдәбиятта Алтын Урда исеме белән кин мәғлүм дәүләтнең тарихы үзе «туған» чордан элгрәк, «яшәгән» жирләреннән дә еракта башлана. Теләсәк тә, теләмәсәк тә, аның барлыкка килү идеясе мәшһүр жиһангир — илбасар Чыңгыз хан белән бәйле.

...Гасырлар буена сузылган эчке ызгышлардан, өзлексез кан коюлардан иза чигеп, туеп беткән монгол кабиләләренең эреле-ваклы ханнары, яшь һәм жегәрле бәк-феодаллары 1206 елда Унан (монголча — Онон) елгасы буена жыелып, корылтай уздыралар, үзара солых төзиләр. Барлык монгол кабиләләренең бер дәүләткә оешуын рәсмиләштерер өчен бер илбашы — каган, яғни олуг хан сайлыйлар. Бу дәрәжәгә чыгышы буенча затлы нәселдән килгән, батырлыгы, сәләте, бигрәк тә хәрби куәте белән башкалардан нык аерылып торган Тимучин — кайчандыр яу-дау кырында ат уйнаткан атаклы Йәсүгәй баһадирның улы Тимучин нуян (нойон-бәк) лаек табыла. Аңа «кодрәте иксез-чиксез хан» мәғнәсендәге «дингездәй хан» гыйбарәсеннән ясалган «Тингез хан» — Ченгезхан титулы бирелә.

Яшьли ятим калып, күпләр тарафыннан кыерсытылган, юксыллыкта жан саклау өчен өзлексез тырышып-тырмашкан, шулай чыныгып үскән кеше була Тимучин. Ир жигү чорында эшләрен вак-төяк юлбасарлыктан башлап, атасы үлгәч таралып, сибелеп беткән биләмәсен яңадан жыю юлында зур көрәш тәҗрибәсе туплаган яугир баһадир — көчле шәхес тә була Тимучин нуян. Үз гомерендә жиңелү белмәгән кодрәтле полководец, бүтәннәрне буйсындыруда, изүдә, кирәк икән, башка ил-дәүләтләрне ватып-жимерүдә рәхим-шәфкать, чама хисе белмәгән дөһшәтле илбасар Чыңгыз хан дөньяга менә шулай XIII гасыр башында «кинәт» калкып чыга.

Олуг хан булып, беренче Монгол дәүләтенең ил тезгенен кулына алуға ук Чыңгыз хан моңарчы үзара сугышларда хәрби осталыклары чарланган, яу чабуларны кәсепкә әверелдергән монгол сугышчыларының тынгысыз жегәрләрен — канлы сөңгеләрен ил эченнән тышка таба борып жибәрә. 1207 елда Сәләнгә, Енисей елгалары буйларындагы кабиләләр, аннары тангутлар буйсындырыла; 1209 елда Шәркый Төркестандагы уйгурлар «ил булалар» — буйсыналар; 1211 — 1215 елларда Төньяк Кытай дәүләте яулап алына. 1218 елны монголлар, Алтай таулары аша узып, хәзерге Казагыстан, Урта Азия киңлекләренә чыгалар, бер-бер артлы Уттар, Сәмәрканд, Бохара, Мәрв, Үргәнеч шәһәрләре, Харәзем дәүләте егыла, аннары Иран һәм Төньяк Һиндстан, Кавказ һәм Кыпчак сахралары ... 1223 елда Калка суы буендагы мәшһүр бәрелеш — кыпчакларның, аерым урыс кенәзлекләренең көчләре тар-мар ителү ...

Монгол сахраларында тарихи аренага калкып чыккан, таркау монгол кабиләләрен бергә жыю юлында шул халыкның тарихында бәхәссез уңай роль уйнаган Чыңгыз хан, Кытай дингезеннән алып, Идел-Урал якларына кадәр араларны тулысынча яки өлешчә буйсындыру вакытында, һичшиксез, күпләгән илләрнең, дәүләтләрнең жиңерелүенә, меңләгән-меңләгән кешеләрнең үлүенә, кырылуына сәбәп булган. Шушы 10 — 15 ел дәвамында гына яулап алынган илләргә, халыкларга ул үзенә биләмәсенә — милкенә караган кебек караган: аларның «улжа ителгән» бөтен матди, хәтта мәғнәви мөмкинлекләрен үз файдасына, үз гаиләсенең мәнфәгатенә буйсындырган.

Борынгылык һәм урта гасырлардагы илләр, патшалар һәм кешеләр өчен яу-сугышларга карата мондый мөнәсәбәт универсаль дәрәжәдә уртак сыйфат булган. Яғни сугышу, яулап алу, башкаларны әсир-кол итү процессында тормыш көтү кирәк-яракларын табу — үзенә күрә кәсеп-һөнәрнең, матди житештерүнең бер төре булган. Әйтик, Киевтән әллә кайлардагы Византия жирләренә яисә ерак Кавказ якларына, Хәзәр дингезе буйларына, төньяктагы Болгар дәүләтенә яу чапкан Игорь, Святослав һәм Владимирлар да шундый ук кәсеп — улжа алу белән шөгыльләнгәннәр: илләрне, шәһәрләрне талаганнар, кешеләрне әсир-кол иткәннәр, аннары аларны Кара дингез буе шәһәрләренә илтәп, сатып табыш алганнар. Элгәреге чорларда, димәк, андый кәсеп төре барлык халыкларга — утракларга да, күчмәннәр өчен дә хас, уртак сыйфат булган. Аерма бары өлгерлектә, оешканлыкта һәм беркадәрә нәфестә генә.

Чыңгыз ханга, килсәк, ул да яулап алган жирләрне, киләчәктә яулап алынасы дигәннәрне дә бергә кушып, үзенә гаилә милке сыйфатында, аерым улусларга — өлешләргә бүлә һәм олы хатыныннан туган угылларына мирас итеп билгели. Мәселән, дәүләт-империянең үзәген тәшкил иткән монгол киңлекләре; Көнъяк-Көнчыгыш Себер һәм Төньяк Кытай жирләре төп улуска, яғни олуг ханның

Чыңгыз хан тәхеттә. Урта гасыр Шәрәкь рәсеме.

биләмәсе рәвешендә, үз урынына калачак варисына багышлана (мондый дәрәжәгә соңрак аның өченче угылы Үгәдәй лаек табыла). Бай шәһәрләре белән мәшһүр Урта Азия вә Шәркый Төркестанның зур өлеше икенче угылы Чыгытайга бирелә. Дүртенче угылы Тулуйга дип аталган Иран, Гыйрак һәм Кавказ арты якларын соңрак аның угылы Хөләгү идарә итә.

Атасы исән чакта ук үзен сәләтле дәүләт эшлеклесе, күренекле гаскәрбашы итеп таныткан олы угылы Жучигә Алтай тауларыннан, Көнбатыш Себердән алып, Урал-Идел якларына кадәрге киңлекләр һәм «аннан арыгы жирләр» мирас ителә. Шуна күрә Монгол империясенен бу өлеше баштан ук рәсми рәвештә «Жучи Улусы» дип атала, чордаш тарихи язмаларга да шул исем белән кереп кала (әйттик, Чыгытаның биләмәсе, «Чыгытай Улусы», Иран, Гыйрак һәм Әфганстан яклары «Хөләгү Улусы» дигән кебек).

Бөөк илбасар тарафыннан варислар билгеләнү, яулап алынган жирләр аерым улусларга бүленеп, аларга исем бирелү вакыйгалары 1224 елда, Чыңгыз хан үзе исән чакта ук була. Димәк, Жучи Улусының нигез ташлары, әгәр мәсьәләгә шул заманнарда күчмәннәр арасында хөкөм сөргән юридик нормалардан чыгып карасак, 1224 елда ук салына башлаган икән.

Әмма чынбарлыкта бу вакыйгалар процессның башы гына иде. Чөнки утылларына өлешләр чыгарган Чыңгыз хан ул улусларны бөтенләй мөстәкыйль дөүләт сыйфатында түгел, бәлки бер зур империянең автоном регионнары, шартлы рәвештә хәзерге атамалардан файдалансак, үз империясенең киләчәген аерым ханлыкларның федерациясе кебегрәк күз алдына китергән шикелле. Һәрхәлдә, ничек кенә булмасын, булачак мөстәкыйль мәмләкәт Жучи Улусының дөүләтчелек идеясе илнең географик чикләре Чыңгыз хан тарафыннан билгеләнгән икәнлегә ап-ачык.

Ә яулап алулар дәвам итә. 1226—1227 елларда азатлык эстәп баш күтәргән тангутлар яңадан канга батырыла... Яулар, басып алулар империягә нигез салучы Чыңгыз хан белән яңа дөүләткә исем бирүче аның улы Жучи үлгәч тә эзлекле рәвештә дәвам итә. 30 нчы елларның икенче яртысында монголлар, Көнъяк Кытай дөүләтләрен бер кат туздырганнан соң, тагын Идел буена килеп чыгалар. Бу юлы гаскәр башында мәрхүм Жучиниң улы, Чыңгызның оныгы Бату хан тора. 1236 елда Болгар дөүләте, аннары 1237—1238 елларда Рязань, Владимир, Суздаль, Мәскәү кенәзлекләре буйсындырыла, 1240 елда Киевне алып, монголлар Венгрия, Польша жирләренә узалар һәм 1241 елда, Каракорым шәһәрәндә олугъ хан Үгәдәй үлү хәбәрән ишетүгә, Бату хан, гаскәрләрен кире борып, Идел буена кайта. Элегрәк башкала итеп Болгар шәһәрән сайлый, тик берәздән көнъяккарак күченеп, Иделнең түбән агымында яңа шәһәргә—Сарай шәһәрәнә нигез сала.

Совет чорында барлыкка килгән берьяклы тарихи әдәбиятта монгол яуларының 1241 елда Европада чигенүләрен, имештер, артларында көчле урыс кенәзлекләрен калдырудан курку нәтижәсе дип аңлатырга тырыштылар. Мондый аңлатма ачы чынбарлыктан татлы хыял эзләү омтылышынан башка бернәрсә дә түгел иде. Чөнки, беренчедән, 1135 елдан бирле үзара ызгыш-талаш сазлыгына баткан, дистәләгән «дөүләтчекләргә»—аерым кенәзлекләргә бүлгәләнәп беткән, шуңа күрә берсен-берсе эзәрлекләгән, саткан, үз туганыннан үч алган яки аның төхетән селкетер өчен ят патшаларга сыенган урыс кенәзләре дөүләт системасы үзәкләшкән, сугышчан армияле монголлар өчен һич тә куркыныч көч булмый.

Икенчедән, мондый аңлатмада XV—XVI гасырлардагы Мәскәү патшалыгының мөмкинлекләренә XIX—XX йөз урыс милли анының, милли патриотизмның кушылган булуы әллә ни шик тудырмый. Әгәр XIII йөз башында урыс гаскәрләре монголлар өчен куркыныч көч булсалар, гасыр буенча, хәтта XV гасырның урталарына кадәр, аларның кенәзләре Сарай ханнарыннан бөөк кенәзлеккә ярлык алу өчен үзара ызгышып, талашып ятмалар иде.

Һәрхәлдә, Батуның 1241 елда Идел буена кайтуын Каракорымдагы төхет мәсьәләләренә бәйләп карау (мәсәлән, В. В. Бартольд) дөресрәк, минемчә. Эстәп шуны да әйтергә кирәк: туганнары арасында өлкәнлек принцибы буенча беренче урында торган Батуның, әгәр каршы фиркалар жинеп чыкмаган булса, үзенең олугъ хан төхетәнә менүе бик ихтимал иде.

Мәсьәләгә шушы күзлектән караганда, Венгриядән кайтуга ук аның, мөстәкыйль патшалар гамәленә муафикъ рәвештә, 1242 елда ук, чит ил вәкилләрен кабул итә башлавы, жөмләдән, урыс кенәзләренә «бөөк кенәзлек» өчен ярлыклар бирүе—игътибарга лаек фактлар. Менә шуннан чыгып, Алтын Урда тарихы буенча күренекле белгечез М. Сәфәргалиев ул дөүләтнең мөстәкыйльлегә фактик рәвештә оешу вакыты итеп 1242 елны алуны мәгъкульрәк күргән.

Ләкин Каракорымдагы төхет көрәше озаккарак сузылу һәм халыкара мәсьәләләрнең катлаулануы аркасында Батуның инициативасы тиешле нәтижәсенә житмиçе кала: Каракорым белән ара өзелми, Болгар, Сарай һ. б. шәһәрләренң тәңкәханәләрендәге акчалар һаман олугъ хан исеменнән сугылуын дәвам итәләр. Кыскасы, Бату хан чорында Жучи Улусы мөстәкыйльлеккә таба бер адым ясый. Шуңа күрә күпчелек тарихи хезмәтләрдә Алтын Урданың мөстәкыйльлегә оешуны Бату ханның патшалык чоры белән «40—50 еллар» дип якынча гына билгелиләр. (Хәзерге атамаларны шартлы рәвештә кулланып әйтсәк, Монгол империясе Бату чорында федерациядән конфедерациягә таба үзгәрә башлый.)

Бату үлгәч (1256) төхеттә озаграк утырган Бөркә хан (1257—1266) вакытында әлегә мәсьәлә тагын да актуальләшә. Чөнки, 1259 елда олугъ ханлыкка утырган Кобылайның 1260 елда пайтөхетне Каракорымнан Кытай жирендәге Кайпин шәһәрәнә, аннары 1264 елда Ханбалыкка (хәзерге Пекинның шул чордагы төркичә исеме) күчәрүе дәвамында, аралар тагын да ныграк суына төшә—улусның мөстәкыйль-

Чыңгыз хан ауда. XV гасыр кытай рәсеме.

леген раслау өчен яңа сәбәпләр барлыкка килә. Бөркәнең 60 нчы еллар башында дирһәмнәрне олугъ хан исемнән суктырудан баш тартуы — Жучи Улусының мөстәкыйльлеген юридик раслауның бер чарасы иде. (Акчаларны үз исемнән чыгарса, башка улуслар тарафыннан танылмау, моның халыкара сәүдгә зарар итүен яхшы аңлаган Бөркә хан, тәңкәләрне соңгы Багдад хәлифәсе Насыйр-әд-дин исемнән суктыра.)

Моның өстенә нәкъ 60 нчы елларның башында Жучи Улусы, Кобылайның олугъ хан тәхетенә хокукын танудан баш тартудан тыш, Хөләгү Улусы белән дә хәрби бәрелешкә керә. Димәк, күптән мәселманлыкка күчкән Бөркәнең соңгы Багдад хөкемдары исемен «байрак» итеп күтәрүе бу жәһәттән дә очраклы түгел икән.

Шул рәвешчә, төрле фактларны бергә алып карасак, Монгол империясенең фактик таркалуы, ахыр чиктә Жучи Улусының чын-чынлап мөстәкыйль дәүләт буларак үзен раслау — аякка басу вакыты, әгәр һәрьяклап эзлекле булырга теләсәк, XIII гасырның 60 нчы еллар башына, төгәлрәк әйткәндә, 1260 — 1262 елларга туры килә икән.

Дерес, шаманчылыкта кала бирүче олуг ханнарга оппозиция рәвешендә ислам динен кабул иткән Бәркәдән соң тәхеткә мәжүси хан Мөнгү-Тимер менгәч (1266 — 1282), Кобылай хан аны үз вассалы дип игълан итәргә, шуны белдереп, ана үз исеменнән ярлыкау ярлыгы жибәрә. Ләкин бу омтылыш формаль дөгъвадан ары уза алмый. Әгәр Бәркә олуг хан исеменнән генә тәңкә сугудан баш тарткан, Сарай акчаларын әллә кайдагы Багдад хәлифәсе исеменнән чыгарган, шунысы белән дә Кобылайның борынына чиерткән булса, Мөнгү-Тимер исә дирһәмнәрне ап-ачык итеп, үз исеменнән суктыра башлый.

Китерелгән фактлардан шундый нәтижәләр чыгарырга мөмкин:

Алтын Урда дәүләте, ягъни Жучи Улусы, совет әдәбиятында гел тукуылганча, кинәт кенә барлыкка килгән «ясалма дәүләт», «паразит организм» түгел, бәлки озак елларга сузылган халыкара вакыйгалар — зур яулап алулар һәм дәвамлы сәяси көрәшләр нәтижәсендә оешкан, формалашкан ил икән. Мәгълүм булганча, сугышлар һәм яулап алулар — социаль-экономик үсешнең бер төре, давамы, гарип рәвештә булса да, бер формасы. Ә сәяси көрәшләрнең нигезендә исә ижтимагый һәм икътисади процесслар ята. Димәк, Чыңгыз хан тарафыннан кайчандыр олы угылы Жучига автоном биләмә рәвешендә бирелгән улусның — мирас өлешенең 35 — 40 елдан соң мөстәкыйль дәүләткә әверелүе — объектив социаль-ижтимагый процессның нәтижәсе икән. (Әгәр совет тарих белеменең әлегә алымын эзлекле рәвештә куллансак, XVI һәм XVIII гасырларда ил территориясен икеләтә-өчләтә зурайткан Рәсәй патшалыгы да, кырыс логика буенча, «ясалма дәүләт»кә әверелеп калыр иде...)

Мәсьәләне ачыграк аңлар өчен безгә яна оешкан дәүләтнең, ягъни Жучи Улусының этник-милли үзенчәлегә белән географик-икътисади һәм мәдәни хосусиятләренә да игътибар итәргә кирәк. Чөнки моңарчы яулап алучыларны гел «монголлар» дип, аларның тормышларын гел күчмәннәрнекечә генә характерлап, без мәсьәләне традицион берьяклы, шуңа күрә шактый гаделсез яктырттык. Бер үк вакытта бу мәсьәләнең гаять буталчык, четерекле икәнлеген дә искәртеп куйыйк.

II. ТАРИХНЫҢ ҮЗГӘРҮЕ

Бүлекчәгә мондый сәеррәк исем бирүнең сәбәбе бар (гәрчә «тарих», ягъни булып узган хәлләр үзгәрмәскә тиеш булса да!) Чөнки XIII гасыр башы вакыйгалары Евразия киңлекләренең сәяси картасын нигездән үзгәрткән кебек, андагы халыкларның географик нисбәтләрен дә бутапшырып ташлаган иде. Икенчерәк итеп әйткәндә, электән салмаграк барган этно-сәяси процесс әлегә гасырның беренче яртысында кискен борылышлар, көтелмәгән үзгәрешләр кичерде. Фикер аңлаешлырак, нәтижә дәлилдерәк булсын өчен сүзне гомумирәк мәсьәләдән һәм ерактанрак башлыйк.

Кулланылышта «татар-монголлар», яисә «монгол-татарлар» дигән урыс әдәбиятындагы мәгънәсе белән безгә бик үк ошап бетмәгән бер гыйбарә бар. Бу кушма сүздәге «татар»ны берәүләре гел төркиләр, ягъни турыдан-туры безнең бабаларыбыз дисәләр, икенчеләре монгол телле кабиләләренең исеме дип, хәзерге татарлардан читкә тибәрделәр. Бәхәс үзгән гасырда ук барлыкка килгән, ләкин әллә ни кискен характер алмаган иде. Совет чоры татар тарих белемендә исә, урысча рәсми концепцияләргә каршы буларак, бигрәк тә Икенче бөтендөнья сугышынан соң, гел «болгарчылык теориясе» алга сөрелде. (Дерес, соңгы вакытта, кем әйтмешли, «рөхсәт булгач», кайбер элекке «болгарчылар» тагын «татарчыларга» әверелә башладылар.)

Чыннан да, кемнәр соң ул борынгы татарлар? Монголлармы, әллә төркиләрме? Минемчә, бу сорауга өздәрәк кенә беркатлы җавап биреп булмас кебек. Чөнки төркиячә иң борынгы эпиграфик истәлекләренә, кытайча, монголча елъязмаларны һәм гарәп-фарсы телләрендәге тарихи, географик чыганаclarны үзара чагыштырып карасаң, һәр ике җавап өчен дә житәрлек «азык» табыла: татар дигән этноним монгол телле кабиләләргә дә, төркиләргә карата да кулланылган. Ак татарлар, кара татарлар, дала татарлары, урман татарлары кебек «эпитетлы» татарларның булуы шуңа ачык мисал. Шуннан чыгып, бу катлаулы күренешне мин түбәндөгечә аңлыйм. XII гасыр урталарында монголларның кодрәтле бәгә Йәсүгәй баһадир белән озак көрәшкән татарлар шактый күпсанлы халык, ягъни кабиләләр төркеме булган. Бу төркемдә үзенчәлекле конфедерациядә татар исемле кабиләнең өстенлек итүе их-

Чыңгыз ханның үлеме. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

тималга яқын. Димәк, элегрәк аерым бер кабиләнен генә исеме булган татар этнонимы, тарихның билгеле бер чорында, әйтик, Монгол дәүләте оешуга кадәр үк, әлеге конфедерациягә карата, хаким кабилә исеменнән чыгып, тулаем кулланылган булырга охшый.

Мондый күренешнен мисаллары тарихта бик күп. Иң элек башында ырулары торган Чыңгыз яуларының «татар-монголлар» исеме белән дөньяга танылуын алыык (башта мондый билгеләмә фарсыча һәм гарәпчә язмаларда, аннары урыс һәм европа телләрендә теркәлә). Шуннан чыгып, элекке Алтын Урданың төп халкыннан тыш, XVI—XIX гасырларда азәриләр белән бохариларның да, хакаслар белән уйгурларның да урыслар һәм кайбер европалылар тарафыннан гел «татар» дип аталуларын искә төшерик. Элегрәк СССРдагы барлык халыкларны мәғрифәтле Европада «урыслар» дип «олылауларын» яхшы беләбез. Безнең бүгенгә кадәр

Һиндстандагы дистәләгән милләтләрне — «һиндлар», Африкадагы йөзләгән халыкларны «негрлар» дип бер сүз белән генә сөрөбезне дә истән чыгармыйк. Димәк, Урта гасырларда татар исеменен берничә халыкка карата кулланылу ихтималы һич тә акылга сыймаслык эш түгел икән.

Дөрес, тәүбашта «татар» этнонимының нинди конкрет халыкка караганлыгын өздәрәп әйтү әлегә жинел түгел. Бу — киләчәктә хәл ителәсе мәсьәлә. Аны чишкәндә бүгенге милли амбицияләренә читкәрәк куеп, салкын кан белән төрлө чыганаclarны жентекләп өйрәнергә, объектив рәвештә анализларга кирәк булыр. Шуңа күрә мин бүген кайберәүләрнең (мәсәлән, Р. Фәхрәтдиновның) болгар мирасыннан бөтенләй диярлек баш тарту юлына басып, хәзерге Идел буе һәм Урал ягы татарларын монгол яулары чорындагы Көнъяк Себер татарларына таба сузып-тарткалауларын яңадан да берьяклылык белән мавыгу дип исәплим. Болай борынгы этноним белән соңгырак дәвер этнослары арасына абсолют тәңгәллек билгеләре кую фәнни жидилектән читкә алып китәчәк.

Әгәр безнең әле генә чыгарган татарларның өлешчә төркилегә хакындагы нәтижәбез дөреслектән ерак булмаса, 1206 елда Монгол дәүләте оешкан вакытта да дәүләт составына аерым төрки кабиләләрнең кергән булуы ихтимал икән. Әмма 1209 елда Чыңгызга «үз ихтиярлары» белән уйгурлар да буйсынгач (алар, чыннан да, сугышсыз биреләләр, каршылык күрсәтеп торуның өметсезлеген аңлыйлар), Монгол дәүләте үзенә күрә «күпмилләтле» мәмләкәткә әверелгән. Һәм шунысы характерлы: Тимучин тәхеткә утырып, Чыңгыз хан булганнан алып, аның хакимиятенә эш йөртүчеләр, эре түреләр сыйфатында укымышлы уйгур бахшилары жәлеп ителә башлаган. Алай гына да түгел, олугъ хан үзенен угылларына, оныкларына тәрбияче итеп уйгурларны чакырган. Нәкъ шушы елларда берәз гына реформаланган уйгур язуы монголлар тарафыннан да кабул ителгән.

Тиз арада олугъ хан даирәсендә төрки-уйгур мәдәни элементының нык көчәюе, тора-бара төркічә язма телнең монгол ханнары өчен рәсми телләрнең берсенә әверелүе һич тә очраклы хәл түгел иде. Ул минем югарыда әйтелгән фаразымны — монгол дәүләте оешкан вакытта да дәүләт эчендә төрки элемент, уйгурлардан башка да төркиләрнең булуы хакындагы фикеремне тагын да куәтлө төшә.

Ләкин монгол дәүләтенен чын-чынлап күпмилләтле мәмләкәткә — этник жәһәттән чуар империягә әверелүе 1211 елда Кытайга бөрөп кергәч көчәйгән. 1218 елда Алтайны үтеп казакъ-кыпчак далаларына чыккач, Монгол империясенен көнбатыш өлеше, ягъни булачак улусының төркиләшүе аеруча бер тизлек белән барган. Чөнки таркау киймәк, кыпчак, угыз кабиләләренен бер-бер артлы Жучи — Бату яугирләренә буйсынуы, шунлыктан үзеннән-үзе жинүченен гаскәрләренә кушылуы нәтижәсендә болай да чуар, катнаш «монгол-татарларның» этник составы күзгә күренеп үзгәрә.

Бу урында күчмәннәр дөньясында хөкем сөргән характерлы бер ижтимагый күренеш хакында берничә сүз әйтү кирәктер. Ул — вассаллык системасы. Урта гасырларда Көнбатыш Европада, мәгълүм булганча, «вассалымның вассалы минем вассалым түгел» дигән кагыйдә хөкем сөргән. Ягъни бер герцог үзеннән кодрәтләрәк хакимгә, әйтик, корольгә буйсынса, әлеге герцогның хезмәтчеләре автоматик рәвештә корольгә хезмәт итүгә күчми. Шәрәк илләрендә исә, бигрәк тә ыру-кабиләчелек тәртипләре нык сакланган күчмәннәр дөньясында, бөтенләй башка тәртипләр хөкем сөргән. Монда ханнарга — падишаларга буйсынган бәкләрнең кул астындагы кабилә кешеләре дә автоматик рәвештә әлеге өстен чыккан ханның — падишаның «иленә», димәк, гаскәренә әверелгән.

Шул рәвешчә, киң казакъ сахраларындагы киймәк, кыпчак, угыз кабиләләрен «үзләштерү» нәтижәсендә үзләре дә төркиләр тарафыннан этник «үзләштерелгән» (азчылыкка әверелә барган) монгол яугирләрен Урал һәм Идел буйларында да төрки халыклар каршылы: башкортлар, болгарлар, хәзәрләренен варислары, команнар һ. б. Алар да бер-бер артлы Бату ханга «ил булалар» — аның армиясен сан ягынан арттырып, сыйфат жәһәтеннән дә бик нык үзгәртәләр...

Менә шушы хәлләрнең барысы 1218 — 1236 еллар дәвамында Алтай якларынан Идел буйларына килгән монгол ханнарының армиясен этник яктан үзгәртүгә — төркиләштерүгә китергән. Монгол гаскәрләре исә ахыр чиктә зур армиянең үзәк өлешен, дөресрәге, хан гвардиясен генә тәшкит иткән, дип уйларга кала. Аларның да бер өлеше, фәндә яхшы мәгълүм булганча, кырыгынчы елларның башында, Бату Венгриядән чигенгәч, үз ватаннарына — Монголиягә кайтып киткәннәр.

Болгар дәүләте. Һәм Русь жирләренә бөрөп кергән Бату ханның армиясендә күпчелекне төркиләр тәшкит итүне раслый торган ышанычлы дәлилләр шактый. Аларның берсе — Болгар дәүләте Алтын Урда составына кертелгәч, бу төбәк белән

Шәһре Болгардагы Кара пулат. Зөфәр Бәширов фотосы.

яңа оешкан дәүләтнең үзәк өлешләре арасында этник конфликтның барлыкка килмәве. Киресенчә, тиз арада Болгар жирләре Урданың мөһим «үз өлкәсенә» әверелә.

Дәлиләрнең икенчесе — XIII—XIV гасырларда урыс теленә кергән көнчыгыш телләре элементлары. Аларның 85—90 процентын, гадәттә, саф төрки тамырлы сүзләр тәшкил итә. Монголлар һәм төркиләр өчен уртак тамырлы сүзләр исә, күп дигәндә, 7—8 проценттан артмый. Тагын 4—5 проценты төрки тел аша кергән гарәп-фарсы сүзләреннән тора. Саф монгол тамырлы сүзләр исә бармак белән генә санарлык...

Шулай ук, Жучи Улусы оешкач, тагын 40—50 ел узуга, анда монгол теленә экренләп сүнә (кулланылыш даирәсе тарая) баруы да бер үк күренеш — катлаулы этник процессның тәэсире иде. Һәрхәлдә, Алтын Урда археологиясен 30—40 ел давамында жентекләп өйрәнгән белгечнең XIII гасыр башында көньяк сахраларда бары өстенгә катламнар гына алмашынды, ә халык массалары (уку: төркиләр массасы) элеккечә үк калды, дигән нәтижәсе (Г. А. Федоров-Давыдов) бик дәлилле яңгырый.

Әлбәттә, Жучи Улусының төркиләшүе хақында сүз чыкканда, мәсьәләне берьяклыгына аңлап, бу якларда монгол теле капылт кына һәм тиз арада бөтенләй юкка чыккан икән дип уйларга ярамай. Яулап алу дәвамында монголлар сан яғыннан азая барган шикелле, шул процесска мөнәсәбәтле рәвештә, монгол теленең кулланылыш даирәсе дә тарая, кысыла барган. Күрәсең, күпчелек халыкның һәм хакимияттәге түрәләренң (уйгурларның һәм башка төркиләренң) уртақ теле төркичә булган хәлдә, монголча тел элегрәк олугъ хан идарәсе белән язышуларда кулланылган һәм аерым гаиләләр вә югары катлам даирәләрдә сакланган дип уйларга мөмкин. Һәрхәлдә, XIV йөз уртасына караган бер истәлектә (каен тузыннан тегелгән дәфтәрдә) һәр ике телдәге — төркичә һәм монголча текстларның теркәлеп калганлыгы билгеле. Мәгәр, шул ук гасыр урталарында озак гомер Сарай Бөркә шәһәрәндә яшәгән, Үзбәк хан гаиләсе белән яқыннан аралашкан гарәп сәяхәтчесе Ибне Баттутаның мәғлүматларына караганда, хан урдасында гел төркичә генә сөйләшкәннәр икән (бу фактка заманында В. В. Бартольд та игътибар иткән иде). Һәм хан сараендагы мондый процессның чын-чынлап Бөркә чорында башлануын күрсәтә торган дәлиләр дә бар. Димәк, Алтын Урда монголларының («татарларының») төркиләшүе шактый катлаулы күренештә икән (бу дәүләттә барган катлаулы этник процесска киләчәктә — язмаларыбызның мираска багышланган өлешләрендә тагын да тукталырбыз әле)...

Жыеп әйткәндә, Жучи Улусы Монгол империясеннән аерымланып житкәнче үк этник жәһәттән нигездә төрки халыклы зур ил рәвешендә оешкан иде. Мөстәкыйльлеккә ирешү процессында төркиләшү күренеше тагын да көчәя төшкән. Кыпчак сахраларының үзеннән тыш, илнең Харәзем, Түбән Идел, Болгар һәм Кырым кебек нигездә гел төрки халыклар яши торган өлкәләренң төп икътисади төбәкләргә әверелүе, шул жирләрдә зур-зур шәһәрләр үсеп чыгуы, аларда һөнәрчелек барлыкка килеп, сәүдә-тижарәт эшләре чәчәк атуы, димәк, ил-дәүләт эчендә элементләр ныгуы өлгә төркиләшү процессын аерата тизләткәнгә охшый.

1349 елда ук үлгән, ләкин Алтын Урда хәлләреннән житәрлек дәрәжәдә хәбәрдар булган Мисыр галиме Әл-Гомәринен бу дәүләт жирләрендә элек гел кыпчаклар яшәве, яулап алучы «татарларның» исә шулар белән аралашып бетүе, «табигатьнен» милли сыйфатларны «жиңүе» хақындагы катгый сүзләре югарыда чыгарылган нәтижәләренң объективлыгын житәрлек дәрәжәдә расласа кирәк.

Этник мәсьәләдән сүз башлап, географик фагыйльләргә (факторларга) килеп чыгу һич тә очраклы түгел. Чөнки географик шартлар, аларның икътисади мөмкинлекләре илнең һәм ул яшәгән чорның хосусиятләрен тәмин иткән шикелле, аның киләчәккә язмышын билгеләүгә өлеш керткән.

География турында сүз чыккач, иң элек яңа оешкан дәүләтнең чикләрен билгелик. Хәзер фәндә тулаем кабул ителгәнчә, Жучи Улусының көнчыгыштагы чикләре Иртыш елгасының югары һәм урта агымыннан, Алтай таулары буеннан башланып, көньякта Балхаш күленең көнбатышына таб: борылган, хәзерге Казагъ-станның көньяк өлкәләре аша узып, Арал дингезен урап һәм Үргәнеч-Харәземнәрне эченә алып Каспий дингезе янындагы Кара бугазга килеп терәлгән. Аннары чикләр, Дәрбәнд шәһәре районыннан Кавказ таулары буйлап, Кара дингезнең төньяк өлкәләрен эченә алып, Дунай елгасы тамагына кадәр сузылган. Моннан соң алар, кырт борылып дигәндәй, хәзерге Польша жирендәге Люблин шәһәре яныннан узып, өлешчә бүгенге Беларусь жирләре аркылы кичеп, Бөек Новгород биләмәләрен инләп, Урал аша Себергә сузылган һәм Обь елгалары буенда чикләренң көнчыгышта калган очы белән ялганган.

Билгеле, дәүләт чикләренң кайбер өлешләре үзгәрмичә тормаган. Мәсәлән, берара, Бөркә за анында, Алтын Урдага Кавказ артындагы Көнбатыш Иран жирләре дә кереп орсә, берәз соңрак Харәзем-Үргәнеч яклары Чыгытай Улусына кушылган; төньяк чикләр исә, кайберәүләр фикеренчә, Боз океанына кадәр жәелгән...

Кыскасы, Көнчыгыш Европаның яқынча дүрттән өч өлешен, Көнбатыш Азиянең яртысына кадәрэн эченә алган зур территориядә дәүләт булган икән ул Алтын Урда, дөрөсрәге, Жучи Улусы дигән мәмләкәт.

Шунысы да бар: борынгы Киев Русеннән калган көньяктагы таркау һәм соңрак оешкан Суздаль — Владимир — Мәскәү Русенә кергән төньяк кенәзлекләренң жирләре үзләренң көч яғыннан чамалы, үзара ызгышлары белән керәле-чыгалы мөстәкыйльлекләрен, дәүләтчелекләрен саклап калганнар, Бату хан патшалыгына нисбәттә алар протекторат хәлендә булганнар. Ни өчендер Бату һәм аннан соңгы ханнар Русь жирләренң эреле-ваклы дәүләтчелекләрен бетермәгәннәр, бәлки кенәзләрне саклау, шулар ярдәмендә халыкны үз файдаларына эшләтү юлын сайлаганнар. Ә менә элекке харәземшаһлар мәмләкәтенң өлеше булган Үргәнеч-Харәзем төбәге,

1236 елда егылган Болгар патшалыгы жирләре һәм Балхаш күленнән алып, Дунай буйларына кадәрге иксез-чиксез кыпчак сахралары, Кырым белән бергә, яна оешкан дәүләтнең төп жирләренә — «үз өлкәләренә» әверелгән. Боларда мөхтәриятле дәүләтчелекнең булуы — әгәр элекке ярым әкияттән торган риваятьләренә, соңгы заман авторлары сузып-тарткан имеш-мимешләренә исәпкә алмаганда — дәлилле фактлар белән расланмый.

Тора-бара, ил чикләре, дәүләт территориясе азмы-күпме дәрәжәдә тотрыкланып, 35-40 ел дәвамында мөстәкыйльлек тәмам оешып, ныгып өлгерү процессында, Түбән Идел буйлары һәм Төньяк Кавказ вә Кырым ярымутравы мәмләкәтнең үзәк өлкәләре — үзенә күрә метрополия функцияләрен үти башлаган. Шунның нәтижәсендә Түбән Иделдә һәм Кырымда яна шәһәрләр — эре сәүдә һәм һөнәр үзәкләре барлыкка килгән. Бу шәһәрләренң икътисади үсүләре үз нәүбәтендә төбәкнең әһәмиятен күтәргән. Ә үзәктән читтәрәк торган Болгар, Харәзем, Көнбатыш Себер яклары әкрәнләп үз үзәкләре булган ерак провинция кыяфәтен ала башлаганнар. Моннан тыш хан казнасы өчен өстәмә эксплуатация объекты булган урыс кенәзлекләре, сәясәи-административ жәһәттән протекторат хәленә төшкән булсалар, икътисади күзлектән колония ролен уйнаган. Шул рәвешчә, метрополиясе, якынлы-ераклы өлкә-төбәкләре, ниһаять, колонияләре булган империя барлыкка килгән. Гәрчә үзе «кичә генә» икенче зур бер империядән бүленеп чыккан булса да... Шунны да искәртеп узыйк: Жучи Улусы, мөстәкыйль дәүләт булып оешуга ук, ике зур административ төбәккә — Ак Урда һәм Күк Урда дигән өлешләргә бүленгән. Күпчелек галимнәрнең уйлавынча, Ак Урда дип мәмләкәтнең көнбатышы, Күк Урда дип шәрәккә өлеше аталган. Вакыт-вакыт алар арасында тәхет өчен көрәш-ызгышлар, киеренкелекләр дә булгалаган. Хәер, бу өлкәдә тәмам чишелеп бетмәгән мәсьәләләр дә бар әле. Аларны хәл итү — киләчәктәге бурычларның берседер.

Аңлашыла ки: төрле географик һәм климат шартларында булган метрополия һәм провинцияләр үзләренң хужалык-икътисадлары, мәдәният һәм тарихи традицияләре буенча бер-берсеннән аерылып торалар иде. Аларның бергә кушылуларына башта хәрби көч, аннары, жирле иске хакимиятләр жимерелеп, үзәкләшкән дәүләткә буйсынган яңа административ система оешу сәбәп булса, әле генә күрсәтелгән матди, рухи һәм традицион үзенчәлекләр шул төбәкләрнең тора-бара үзара бер-берсеннән ераклашуларын да тәэмин иткән иде. Дөрәс, үзәктә һәм төп өлкәләрдә халыкның күпчелеген бер тамырдан чыккан, тел-шивәләре үзара якын, гореф-гадәтләре, аң-психологияләре уртақ кардәш кабиләләр, этник-тугандаш халыклар — төрки кавемнәр тәшкил итүе шактый вакытка кадәр әлегә матди һәм мәгънәви каршылыкларны яшереп тору мөмкинлеген тудырган. Шуңа күрә кайчандыр Жучи ханга тигән Улус, мөстәкыйль дәүләт булып оешкач, ике ярым гасыр дәвамында, кем әйтмешли, «дөнъяны селкетеп», вакыт-вакыт үзе дә нигезләренә кадәр селкенеп, гөрләп «чәчәк атудан» дөрләп януга, дәүләт буларак жимерелүгә, таркалуға кадәр — катлаулы тарих кичереп яшәгән.

Әмма бу процесслар хакында тәфсилле сүз алдагы мәкаләләрдә булыр.

Миркасыим ГОСМАНОВ,
академик.

Урда

Мөгълүм булганча, 1227 елда Чыңгыз хан көнбатыш тарафтагы (Иртыш елгасына кадәр), яуланган һәм яуланасы жирләрне үзенен өлкән улы Жучинен биләмәләре итеп билгели. Монголларның хәрби уңышлары Урда хакимлеге астына элөккән жирләр арта бара, ә бөтен монгол корылтайлары моны канунлаштыра баралар. Шулай итеп, Жучи улусының майданы зурайганнан-зурая: 1229 елгы корылтай, Көнбатыш Себер һәм Көнъяк Жак далалары яуланганнан соң, улусның чикләрен Жак елгасына кадәр киңәйтсә, 1236 елгы корылтай карары белән Идел бие далалары һәм Болгарның көнъяк биләмәләре, 1237 елда инде Кара дингез һәм Дон елгасы буйлары, берездан Дунай тирәсендәге жирләр Алтын Урда составына кертелә. Яуланган далалар, анда көн күргән күчмә халыкларның күпчелеген кыпчаклар тәшкил итү сәбәпле, Шәрәктә гадәттә «Дәште Кыпчак» дип аталган. Урданың чикләре көнчыгышта Иртыш елгасы, көнбатышта Дунайның түбәнге агымы, көнъяк тарафта Дәрбәнд (Дагстан) һәм Арран (Көнъяк Әзәрбәйжан) буйлап узып, төньякта Идел-Чулман Болгарын колачлаган. Аның майданы көнчыгыштан көнбатышка 800 фәрсәхкә (5600 чакрым чамасы), көнъяктан төньякка 600 фәрсәхкә (4000 чакрым чамасы) сузылган.

Жучи хан чорында ук Урда аның уллары һәм Чыңгыз ханның оныклары арасында һәрберсе шулай ук урда дип аталган 14 улуска яки биләмәгә бүленгән. Г. А. Федоров-Давыдов «урда» сүзенен «күчмә ставка», «каанның, ханның яки улусның башка хакименен күчмә резиденциясе» дигән мәгънәләрен китерә.

Урда күчмә тормыш алып барыр өчен генә түгел, башка максатларда да кулай булып чыга. Бертуктаусыз сугышып, яу чабып яшәүнең мөмкин булмавын монгол ханнары яхшы аңлаганнар. Чыңгыз ханның: «Атка менеп күп илләрне яулап булса да, атта гына утырып аларны идарә итү мөмкин түгел»,— дигән сүзләрен алар һәрдаим истә тотканнар. Яуланган жирләрдә күчмә һәм утрак тормыш итүче халыклар яшәгәннәр. Урда хакимиятендә һәм йогынтысында булган Харәзем, Саксийн, Болгар, Кырым, Русь, Венгрия һәм башка илләр өчен күчмәлек ят булган, аларда матди байлыктар утрак тормышта тудырылган. Бу мәмлөкәтләр аша узган эһәмиятле сәүдә юллары Шәрәк белән Гарәбне тоташтырган. Шушы шартларны аңлаган хәлдә һәм яуланган жирләрдә төрле чуалышларның еш кабатлануын истә тотып, Бату хан Урданы дәүләткә әверелдерүне максат итеп куйган.

Алтын Урда чынлыкта ике өлештән торган. Аның үзәген Иртыштан Дунайга кадәрге киңлекләрдәге далалар тәшкил иткән. Бу далаларның чикләрендә югарыда саналган мәмлөкәтләр урнашкан. Алардагы сәяси хәлнең, икътисадның тотрыклы булуы белән Урда турыдан-туры кызыксынган, чөнки әлеге илләрне юкка чыгару аның мәнфәгатьләренә туры килмәгән. Шуңа күрә ул кайбер очракларда аларга ярдәм итүне кирәк дип тапкан. Шулай булганда гына салым-ясак системасының даимилеге тәэмин ителә алган. Урда ханнары моны яхшы аңлаганнар, әлбәттә.

Бату һәм Бөркә заманнарынан алып, Алтын Урда ханнарының ставкасы, күчмә урда буларак, йә далада, йә шәһәрләрдә (Болгарда, аннан соң Сарайда)

* Монографиядән өзек.

урнашкан. Сонрак та (XIV—XV гасырларда) бу төртип сакланган. Мисал итеп туктамыш һәм Олуг Мөхәммәд ханнарның жәйге чорларда далаларда күчеп йөрүләрән, ә кышларны шәһәрләрдә яшәп уздыруларын китерә алабыз.

1242 елда, Ерак Көнбатышта (Польшада, Чехиядә, Сербиядә, Дунай Болгариясендә һ. б. илләрдә) сугыш хәрәкәтләре жәелдереп, монголларның алдынгы көчләре Әдрән дингез ярларына барып чыкканнан соң, Бату хан гаскәрләрен кайтыр юлга бора. Идел-Жәек төбегендә яңа талпыныш алган азатлык хәрәкәте, аерым алганда Болгар халкының озак еллар дәвамында барган көрәше, шулай ук Русь һәм Көнбатыш илләре халыкларының каршылык күрсәтүе илбасарларга кыйммәткә төшә. Бату хан Чулман-Урта Идел буйларына кайтырга мәжбүр була. 1242—1246 елларда аның вакытлыча идарә итү үзәге Шәһре Болгарда урнашкан була. Урыс елъязмаларындагы хәбәрләрдән күренгәнчә, бирегә хан кулыннан идарә итү хокукы биргән ярлыклар алыр өчен төрле илләрнең хакимнәре (урыс, әрмән, болгар кенәзләре һ. б.) килгән.

Элгәреге чорларда Урда барлык буйсындырылган халыклардан һәм мәмләкәтләрдән даими рәвештә ясак жыйган. Салым һәм ясак жыю хан тамгачыларына йөкләнгән. Тамгачылар гадәттә жирле сәүдәгәрләр арасынан билгеләнгән. Еш кына бу вазифаны болгар сәүдәгәрләре дә башкарган. Ясак-салым системасын төртипкә салу максатында, 1257—1259 елларда (ягъни Бөркә хан идарә иткән чорда), Алтын Урда чикләрендәге жирләрдә халык исәбен алу үткәрелгән. Унбашлар, йөзбашлар, меңбашлар һәм темниклар ясак жыючыларның һәм югары хакимият вәкилләренең иминлеген саклаган. Шушы чорда Каракорым белән исәп-хисап өзелеп, Алтын Урда тулысынча бәйсез дәүләткә әверелгән.

Алтын Урданың тарихы берничә дөвәрдән тора: оешу (Бату һәм Бөркә ханнар заманы, 1242—1266 еллар), чәчәк ату, ягъни икътисади, мәдәни һәм сәяси-хәрби үсешнең иң югары дәрәжәсенә ирешү (Мөнгү-Тимер хакимлек иткән вакыттан алып Үзбәк, Жәнибәк һәм Бирдәбәк ханнар идарә иткән чорларга кадәр, 1267—1359 еллар), таркалу (XIV гасырның 60 нчы елларынан) чорлары.

Идел буйларында, шул исәптән Болгарда булып үткән сәяси вакыйгаларның күбесе Алтын Урда ханнары белән бәйлә булу сәбәпле, әлегә хөкемдарларның исемлеген бирү һәм аларның идарә итү чорларын күрсәтү урынлы булып, дип уйлыйбыз.

Алтын Урда ханнары Идарә итү еллары

Бату хан	1242—1255	Каганбәк	1376
Сартак	1255	Туктамыш	1376—1377, 1380—1396
Улакчы	1256—1258	Әрәб шаһ	1377—1378
Бөркә	1258—1266	Тимер-Котлык	1396—1399
Мөнгү-Тимер	1267—1280	Шадибәк	1399—1407
Тәдән-Мөнгү	1281—1287	Пулад	1407—1411
Теләбуга	1287—1291	Тимер хан	1411
Тактай (Туктагу)	1291—1312	Жәләлетдин	1411—1412
Үзбәк	1313—1342	Кәрим Бирде	1412
Тәнибәк	1342	Кибәк	1414
Жәнибәк	1342—1357	Чөкрә	1414—1418
Бирдәбәк	1357—1359	Жаббар Бирде	1416
Көлнә	1359—1360	Дәрвиш	1416—1419
Нәүрүз	1360—1361	Кадыр Бирде	1419
Хизыр	1361 елның азы	Олуг Мөхәммәд	1420, 1424—1438
Морад	1361—1363	Боракъ	1421—1422
Газиз-Шәех	1364—1367	Ходайдат	1423—1424
Хәсән	1369—1370	Кечек Мөхәммәд	1438—1459
Толынбәк	1370—1372	Мөхмуд	1459—1465
Орыс	1372—1373	Әхмәд	1465—1481
Чәркәс	1374—1375		

XIII—XIV гасырларга караган фарсы чыганакалары Алтын Урда ханнарын гадәттә «падишаһлар», «солтаннар», дип атый. Урыс елъязмаларында Мөнгү-Тимердән, ягъни XIII гасырның 60 нчы еллары ахырынан алып, Алтын Урда ханнарына карата «царь», «цесарь» титуллары кулланылган.

Ханнарның уллары йөрткән «углан» титулы, XIV гасыр ахырында—XV гасырда шактый үзгәреш кичереп, тагын бер мәгънәгә—аксәякләргә бирелә торган дәрәжә-исем мәгънәсенә ия булган. Улусларның чыңгызый булмаган хужалары,

хакимнәре (шулай ук меңбашлар) еш кына «нойон» һәм «баһадир» титулларын йөрткәннәр. Белгән аксөяк нәселләрдән чыккан хәрбиләргә «унбашы» һәм «йөзбашы» дәрәжәләре бирелгән.

Әлеге аксөякләрнең еш кына улусларны житәкләүләре мәгълүм. Чыңгызый угланнар әлеге хокукка тумыштан ук ия булганнар. Башкаларга ул хан тарафыннан аерым хезмәтләре өчен бирелгән һәм ханның махсус тамгасы, билгесе белән расланган. Соңгысы «пайцза» дип аталган. Ул, затлылык дәрәжәсеннән чыгып, алтыннан, көмештән, бакырдан һәм хәтта агачтан эшләнә торган булган.

Алтын Урда жирләрендә яшәгән халыклар ясак һәм салымнар түләгәннәр, төрле йомышлар (хәрби, юл хезмәте, төзелеш эшләрендә катнашу һ. б.) үтәгәннәр. Аеруча мәһим хезмәтләр башкаручылар салымнардан азат ителгән, хан кулыннан тарханлык ярлыгы алуга ирешкәннәр.

XIV гасырда Алтын Урдада гамәлдарлар (чиновниклар) аппараты төмәм оешып житә. Рәшидетдин үзенә хезмәтендә, мәсәлән, бавырчы (аш-өстәл әзерләүче), шихнә (тәртип сагында торучы), битекче (диван сәркатибе), аткачы (атлар караучы) һәм башкалар хакында искә ала. Хан сараенда ясак-салым мәсьәләләре белән шөгыльләнүче махсус диван оештырылган. Дәүләт казнасына кергән мал аерым дәфтәргә теркәлгән.

Алтын Урда тарихының башлангыч дәверендә үк шәһәрләргә нигез салына башлый. Алар, административ-сәяси үзәкләр буларак, далаларда калкып чыгалар. Урданың икътисади куәтен үстерүдә, эчке һәм тышкы сәүдәне жайга салуда шәһәрләрнең әһәмияте зур булган. Аларда тормыш гөрләп торган, басып алынган төрле төбәкләрдән китерелгән һөнәрчеләр яшәгән һәм эшләгән.

Монголларның (урдалыларның) шәһәрләргә карата мөнәсәбәте элек-электән утрак тормышта яшәгән халыкларның мөнәсәбәтеннән нык аерылган. Алар тарафыннан яуланган шәһәрләрнең ныгытмалары (урлары, диварлары, манаралары, капкалары) юк ителгән һәм аларны яңадан кору тыелган. Кайбер аеруча нык каршылык күрсәткән шәһәрләр (мәсәлән, Идел-Чулман Болгарында) бөтенләй жи-мертелгән. Монголларда яшәгән караш буенча, шәһәрнең иминлөгән аның ныгытмалары түгел, ә тулаем дәүләт, бөтен ил сакларга тиеш булган. Алтын Урда жирләрендә (бигрәк тә Бату һәм Бәркә ханнар заманында) төзелгән яңа шәһәрләрнең (шул исәптән беренче башкала Сарай-Батуның) ныгытмалары булмаган. Аксөякләрнең манаралы калын диварлар белән әйләндереп алынган йорт-жирләре гадәт-тә шәһәрнең нәкъ үзәгендә урнашкан. Алар тирәсендә гади халыкның (төрле төбәкләрдән китерелгән төзүчеләрнең, һөнәрчеләрнең һ. б.) бистәләре жәелеп киткән.

Мәнгү-Тимәр заманынан алып, бигрәк тә Алтын Урданың чәчәк ату дәверендә, шәһәрләрнең йөзе нык үзгәрә. Үзбәк хан чорында төзелгән башкала Сарай әл-Жәдид (Яңа Сарай) дөньядагы иң матур калаларның берсе була. Базарлар гөрли, мәчетләр, остаханәләр, тәңкәханәләр, яңа сарайлар, төрле-төрле биналар калкып чыга, су белән тәмин итү, канализация корылмалары төзелә. Архитектура, төзелеш сәнгатеңең урта гасырларда үсеш кичергән, киң таралган барлык казанышлары да Алтын Урда шәһәрләрендә чагылыш таба. Аксөякләрнең йортлары һәм жәмгыять корылмалары башлыча ак таштан (Урта Идел буйлары, Кавказ алды, Крым, Дунай һәм Днестр буйлары) һәм квадрат рәвешендәге кызыл кирпичтән (Харәзем, Түбән Идел буйлары) салынган. Аларның диварларын еш кына уеп һәм төрле төстәге буяулар белән бизәкләр төшереп чуарлаганнар, бизәгәннәр. Махсус ягу-жылыту системасы, төтен үткәргечләр рәвешендә булып, бинаның эчке ягының түбәңгә өлешендә диварлар буйлап узган. Ишек алдындагы мәйданчыкта урнашкан бассейн жәйге чөлләдә дә салкынлык биреп торган.

Гади һәм ярлы халык балчык өйләрдә, үрелгән читән алачыкларда, хәтта жиргә казып ясалган тораclarда (землянкаларда) яшәгән. Мондый тораclarның махсус ягу-жылыту системасы булмаган, учак якканнар. Әлбәттә, бу яктан Идел-Чулман Болгарында һәм бортас жирләрендә киң таралган махсус жылыту системалы һәм мичле өйләр өтешлырак булган.

Бүгенге көндә галимнәр Алтын Урдадагы утызлап шәһәрнең урынын ачыкладылар. Әлеге ачышларда Г. А. Федоров-Давыдовның һәм аның шәкертләренең өлеше зур. Дәүләтнең башкалалары булган Сарай-Бату (Сарай әл-Мәхруса) һәм Сарай-Бәркә (Сарай әл-Жәдид) урыннарында дистәләрчә еллар дәвамында археологик тикшеренүләр бара.

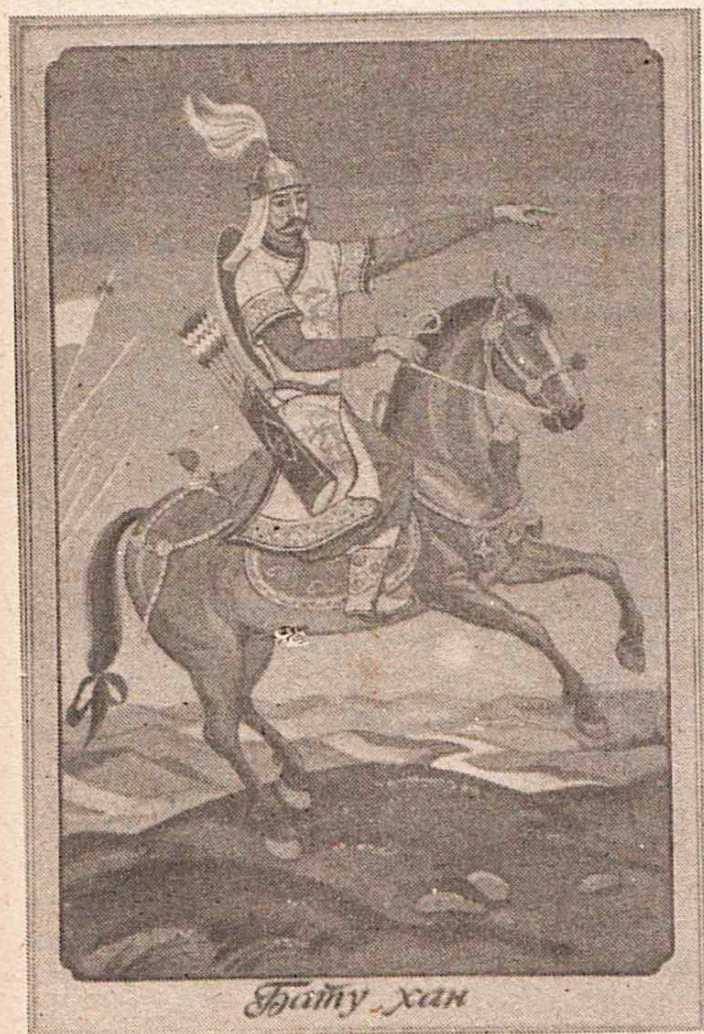
Аларның беренчесе XIII гасырның 40 нчы еллары азагында төзелгән. Хәрабәләре хәзерге Әстерханнан 30 чакрым чамасы төньяктарак урнашкан. Бу мәһабәт кала хакында Ибне Баттута (XIV гасыр) түбәндәге юлларны язып калдырган: «Сарай шәһәре — чиксез зур, иң күркәм шәһәрләрнең берсе. Тигез урында урнашкан. Аның халкы күп, матур базарлары, киң урамнары бар. Беркөнне без, андагы түрәләреннән,

Чыңгыз хан. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Жучи хан. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Бөроко хан. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Бату хан. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

берсе белән, шәһәрнең күләмен күзаллау өчен аның тирәли сәяхәт итү максатында, атка атланып чыгып киттек. Иртәдән үк юлга кузгалып, тыгыз булып йортлар утырган урамнар аша үтеп, шәһәрнең бер кырыеннан икенче читенә килеп житкәнче төш вакыты авышты».

Нугай мирза. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Ўзбек хан. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Пайтахетнең икенчесенә Бәркә хан тарафыннан нигез салынса да, аның төзелеп бетүе Ўзбек хан чорына карый. Шәһәрнең калдыклары Волгоградтан көньяктарак, Иделнең сул як ярында бүгенгәчә сакланган.

Әгәр дә язма чыганаclarдагы мәғлүматларга, борынгы тарихи-географик карталарга (бертуган Пициганолар, Фра-Мауро һ. б. төзегән карталар) күз салсак һәм археологик тикшеренүләрнең нәтижәләренә игътибар итсәк, Алтын Урда дәверендә Идел буйларының шәһәрләр төбәгенә әверелүенә шигебез калмас. Халык элек-электән үзенә кала-авылларын су буйларында корырга тырышкан. (Саратовтан көньяктарак — Увек, Жәек буенда — Сарайчык, Дон тамагында — Азак (булачак Азов), Төньяк Кавказда — Мажар һ. б. Исемлекне тагын да дәвам итәргә мөмкин). Болгар жирләрендә дә бик күп шәһәрләр гөрләп утырган. Үзәк сәүдә юлларында урнашкан шәһәрләр төрле илләр белән тыгыз багланышлар, элемтәләр урнаштырганнар. Аларның эреләре, үз атамаларын һәм идарә итүче ханның исемен күрсәтеп, акча сугу кокукына ирешкәннәр. Шуларның иң элгәреләренә берсе — Шәһре Болгар (болгарларның X—XII гасырлардагы Ибраһим каласы). Биредә Алтын Урданың олуг хан (каан) Мункә (XIII гасырның 50 нче елларында Каракорым тәхетендә утырган) исеменнән беренче тәңкәләре сугылган.

Алтын Урда шәһәрләрендә һөнәрчелекнең төрле тармаклары югары үсешкә ирешкән. Мәгдән кою-эретә һөнәре (металлургия) алга киткән. Һөнәрчелекнең бу тармагы осталары XIII—XIV гасырларда ук, Европада беренчеләрдән булып, чуен кою серләрен үзләштергәннәр. Бу яңалыкның гамәлгә ашуында кытайлыларның һәм корейлеләрнең йогынтысы сизелә.

Дәүләтнең мәселман дөньясына тартылуы нәтижәсендә мәжүсилекнең элгәреге чорларда сакланган эзләре әкрәләп югала барган. XIII гасырның 60 нчы еллары ахырында Урда аксәякләренә ислам диненә күчүе тизләшкән. Ханнардан беренчеләр булып ислам динен кабул итүчеләр — Бәркә һәм аны тәхеттә алыштырган Мөнгү-Тимер. Исламның Алтын Урда өчен дәүләт дине булып әверелүе кануни күренеш дияргә мөмкин. Чөнки монголлар тарафыннан буйсындырылган мәмләкәтләрнең күбесе (көнчыгышта Харәзем; көньякта Саксийн, төньякта Болгар) күп гасырлар элек үк инде мәселман илләре буларак танылганнар. Урданың исламга күчүендә болгарларның да йогынтысы аз булмаган. Археологик тикшеренүләрнең нәтижәләреннән күренгәнчә, Алтын Урда шәһәрләрендәге, аерым алганда Сарай әл-Жәдидтәге мәчетләр үзләренә төзелү рәвешләре буенча болгарларның Олуг Каладагы (922—1236) мәчетләренә һәм Шәһре Болгарда XIII гасырның 70 нче елларында төзелгән мәчеткә охшаш.

XIV гасырнын икенче чирегендә, Үзбәк хан чорында мөселман-шәрәкь мәдәни-яте чәчәк ату дәверенә керә. Яңа мәчетләр, мәдрәсәләр, мәктәпләр төзелә. Алтын Урдада булып киткән гарәп Әл-Гомәри фәнгә, зыялыларга булган ихтирамга сокланып, үзенң язмасында түбәндәге сүзләргә китерә: «Үзбәк хан анда (Сарай шәһәрендә) фән эшләре өчен мәдрәсә төзәтте, (чөнки) ул фәнне һәм галим-голямане бик ихтирам итә... Ул, чын мөселман буларак, мөселман кануннарына табына, аларга таянып эш йөртә».

Төрки халыкларның мәдәниятләрен үзара баетуда һәм якынайтуда, аларны берләштерүдә Алтын Урда, аны монголлар нигезләүгә карамастан, уңай роль уйнаган.

Альфред ХАЛИКОВ,
тарих фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Фәннәр академиясенен
мөхбир-әгъзасы.

Бөек монгол дәүләтенң олуг ханы Кобылай. Урта гасыр кытай рәсеме.

АЛТЫН УРДА ҺӘМ Казан ханлыгының халкы

Алтын Урдага буйсындырылгач, Идел Болгарстаны феодал таркаулык чорын кичерә: Болгар, Жүкәтау, Казан һәм башка кайбер вак әмирлек-бәйләкләргә бүленә. XIV гасырның икенче яртысыннан Казан ханлыгы күтәрелә башлый. XIV—XVI гасырларда аның халкын урыслар «болгарлар» дип, ә Алтын Урда халкын шулук XIV гасырда «татарлар» дип атыйлар. Ельязмачылар соңыннанрак болгарларны «казанлылар» дип төзә башлыйлар. Мәгълүм булганча, 1487 елда Иван III, Казанны алып анда сәясәт йогынтысын булдыргач, үзенә «Казан кенәзе» яки «татар кенәзе» түгел, ә «Болгар кенәзе» титулын ала. XVII гасырның башында ижад ителгән «Патша һәм бөек кенәз Федор Ивановичның намуслы тормышы» повестенда болай сөйләнә: «... патша Иван IV олуг шәһәр Казанны алды, ул илдәгеләрнең бөтенесен буйсындырды һәм бик күп болгарларны кырды», ләкин болгарлар баш күтәрделәр. Федор Иванович үзенең идарәчесе Борис Федоровичка (Годуновка) намуслы болгарларга каршы үзенең бик күп гаскәрен жиберергә кушты. Бу гаскәрләр 1588 елда Болгар жиренә килеп аларны кырдылар, буйсындырдылар»,—дип языла (ПСРЛ. Т. XIV.—С. 3—4). «Казан тарихы» дигән XVI гасыр китабы Казанны шулай ук «Болгар шәһәре», ә халкын «болгарлар» дип таный. Хәзерге тарихчылар әлеге чыганактан түбәндәге мәгълүматны китерергә яраталар: «Патша Олуг Мөхәммәд янына төрле илләрдән варварлар жыела башлады: Алтын Урдадан, Әстерханнан, Азовтан һәм Кырымнан». Бу патша янына төрле феодаллар килүне аңлатадыр, күрәсәң. Ә менә шул ук китапның: «Казан дәүләтенең төп халкы ярлы болгарлардан, мөселманнардан һәм чирмешләрдән тора»,—дигән сүзләренә аз игътибар ителә. Чыганакта бәян ителгәнчә, «Казанлы болгарлар патшаны үзләрен саклаучы, көчләүләрдән, урыс яуларынан яклаучы дип кабул иткәннәр» (Казанская история.—М. 1954.—С. 53). «Ярлы болгарлар» («худые болгаре») дип гади халыкны, авыл кешеләрен, «мөселманнар» дип Урта Идел төркиләрен, «чирмешләр» дип фин-угор кабиләләрен атаганнар.

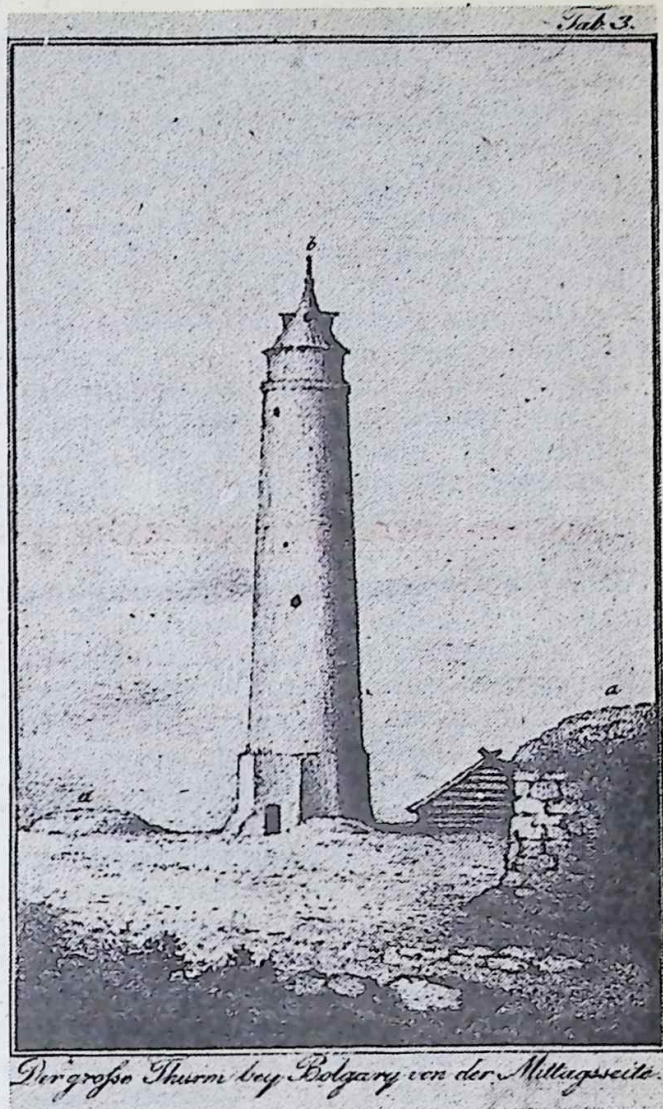
Шул ук вакытта гарәп, Европа һәм Русь кешеләре, Алтын Урда халкын гомумән татар дип атаган хәлдә, бу макроэтнонимны Казан ханлыгы халкына да күчерәләр. Мәсәлән, Австрия илчесе С. Герберштейн Мәскәү кенәзлегендә 1517, 1526 елларда була, тарихны, халыкларны өйрәнә һәм Казан халкы турында: «... бу татарлар башкаларга караганда мәгърифәтләрәк, ... бу исемне алар (татарлар) диннәре буенча гына йөртәләр, ләкин алар төрле, бер-берсеннән үзгә булган кабиләләрдән гыйбарәт»,—дип яза (Герберштейн С. Записки о московских делах.—Спб., 1908.—С. 145). Урыс бояры һәм воеводасы А. Курбский: «Казан патшалыгында татар теленнән башка биш төрле тел бар—мордва, чуваш, чирмеш (мари.—С. А.), вотяк яки арлар (удмурт.—С. А.), бишенчесе—башкорт»,—дип күрсәтә (Курбский А. Избранные сочинения.—Спб., 1902.—С. 10).

Кытай әдәбияты, гарәп сәүдәгәрләре аша Европага, Руська килеп житкән «татар» исеме Шәркый Европа төркиләренә өнә шулай тарала башлый. Ләкин шул ук Герберштейн Казан татарларының үзләрен «татар» дип атауларын яратмагандыклары, аны мәсхәрәләү итеп кабул итүләре, ә мөселман дип атауны хуплаулары турында яза. Шулай итеп, Казан ханлыгындагы төрки халык урыслар тарафыннан XVII гасыр башына кадәр ике исемдә—«болгарлар» һәм «татарлар» дип йөртелгән.

Казанның атаклы шагыйре Мөхәммәдъяр «татар» исеминнән ачы көлөп язган һәм аны «жәһәннәм эте» дип атаган. Шагыйрьнең шундый мөнәсәбәте Алтын Урда

Болгар кешесе (М. М. Герасимов реконструкциясе).

Болгардагы Жәмигъ мәчетнең олы манарасы.
И. Ф. Эрдман китабынан (1825).

халкы арасында таралыш алган татарларны дошман күрү йогынтысыннан килә торгандыр (Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность.— М. 1990.— С. 13). Алтын Урдада бит татар кабиләсе түгел, ә татарларны күрәлмәучы монгол һәм төрки кабиләләр генә булган. Мөхәммәдъяр гына түгел, Алтын Урда чорында яшәп ижәт иткән язучы-шагыйрьләрнең берсе дә әсәрендә «татар»ны мактап телгә алмаган, шулай ук үзләренә тәхәллүсләрен «әт-татари» дип билгеләмәгән. Ә «әл-болгари» тәхәллүсен йөртүчеләрнең саны, төрки кулъязмалар белгече З. Максудова фикеренчә, менгә якынлашкан. Алтын Урда чоры әдәбияты вәкилләре Сәйф Сараи, Харәзми, Котб, Мөхмүт Болгари һ. б. ижәтларын өйрәнүдә күп көч куйган Хатыйп Миңнегулов болай дип яза: «Жучи олысының төп халкы татарлар булган, аларның хәзерге татарларның бабайлары һәм әбиләре булуы бәхәссез» (Миңнегулов Х. Алтын Урда әдәбияты.— Татарстан, 1992, № 7—8, 64 б.). Кызганычка каршы, бу фикернең дәлилен күрмәдек. Алтын Урданың төп кабиләләреннән үсеп чыккан казахлар, үзбәкләр, нугайлар Казан төркиләрен XX гасырга кадәр «татарлар» дип түгел, ә элек-электән «нугайлар», мөселманнар, «болгарлык» һәм «казанлык» дип атадылар.

Аерым мисаллар китерик. 1700 елда Әхмәт исемле берәү Мәккәгә хажга барганда Истанбулда туктый. Үзенә кайдан булуына җавап биреп: «Мәскәү дәүләтендәге Болгар өлкәсеннән»,— ди. 70ләп Казан кешесе көчлөп чукуындырудан качып, 1740 нчы елларда Төркиягә барып чыгалар һәм шул ук сорауга: «Без тумыштан болгарлар»,— дип җавап бирәләр (ЦГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1026, лл. 29—33). 1755 елдагы баш күтәрүнең идеологы мишәр Батырша: «... безнең бабаларыбыз болгарлар башкаларны көчлөп дин алмаштыртмадылар»,— дип яза үзенә патшага юллаган хатында (ЦГАДА, ф. 7, оп. 11, д. 1781, кн. 4). 1760 еллар ахырында мулла Морат үзенә вәгазьләрендә «Болгарны янадан торгызырга вакыт җитәдер», дигән шигарне алга сөргән (ЦГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 281, лл. 8—42). Казан, дөрәсрәгә Урта Идел һәм Урал бие төрки халкының XIX гасырда да үзен татар дип атамавы турында тарихи әдәбиятта күп язылды. Бу турыда Ә. Кәримуллинның «Татарлар: этнос һәм этноним» дигән китабында да тәфсиллөп сөйләнгән иде. Ул вакытта безнең халык үзен «болгарлык», «казанлык», «мөселман» дип атап йөрткән.

Беренче мәртәбә үзен язма рәвештә халык алдында татар дип атаучы Ш. Мәржани булды. 1885 елда басылып чыккан китабында ул болай дип язган: «... урыс халкының аларны кимсетү, хурлау рәвешендә татар дип әйтүләреннән кайберләре татар булуны бер кимчелек санап, ул исемдән чирканып, без татар түгел, без «мөселман» дип, тавыш-жәнжал чыгаручылар бар... Татар булмасаң гарәп, тажик, нугай түгел, кытай, урыс, француз һәм немец та түгел, инде кем булырсың? Яхшы әле сарт, чирмеш, мукшы, ар халыкларының барлыкларын белмәгәннәр, сине ул исемнәреннән берсе белән атамаганнар» (Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвәм Казан вә Болгар.—Казан, 1989.—43—44 б.). Башка халыкларның бүтән бер халыкка исем биреп, шул исемнән бергәп калуы хаклы күренеш, дигән фикерне сонрак Г. Ибраһимов хуплап чыкты. «XIX гасыр ахырында,—дип язды ул,—әгәр берәүне татар дип атасалар, ул «ник син мине «татар» дип мыскыллыйсың, дия-дия беренчеленнән өстенә төкерекләрен чәчеп, ачуланып, йодрыклары яки күсәк белән килә» (Ибраһимов Г. Әсәрләр.—Казан, 1984.—7 т.—5 б.). Бу сүзләр XVI гасырда язган Герберштейн мәгълүматларына туры киләләр.

XIX гасырның соңгы чирегендә иҗат ителгән хезмәтләрдә Болгар-Казан халкы башка төрки халыклардан, Алтын Урдадан аерып каралды. Мәржани, Мөхәммәт Закир Кашапов, Сәләхетдин Шәрәфетдинов Буртаси һ. б. Алтын Урда һәм Болгар-Казан ханнарының шәжәрәләрен махсус аерып төзегәннәр!

XX гасыр башында Алтын Урдалык фикергә көчәеп китте. Урыслар һәм аларның матбугаты һ. б. Себер, Кавказ, Әстерхан, Урта Идел һәм Урал буе төркиләреннән барысын да «татар» дип атадылар. Әле XVIII гасыр урыс тарихи чыганакларында татар дип йөртелүче төркиләреннән саны егермедән артып китте.

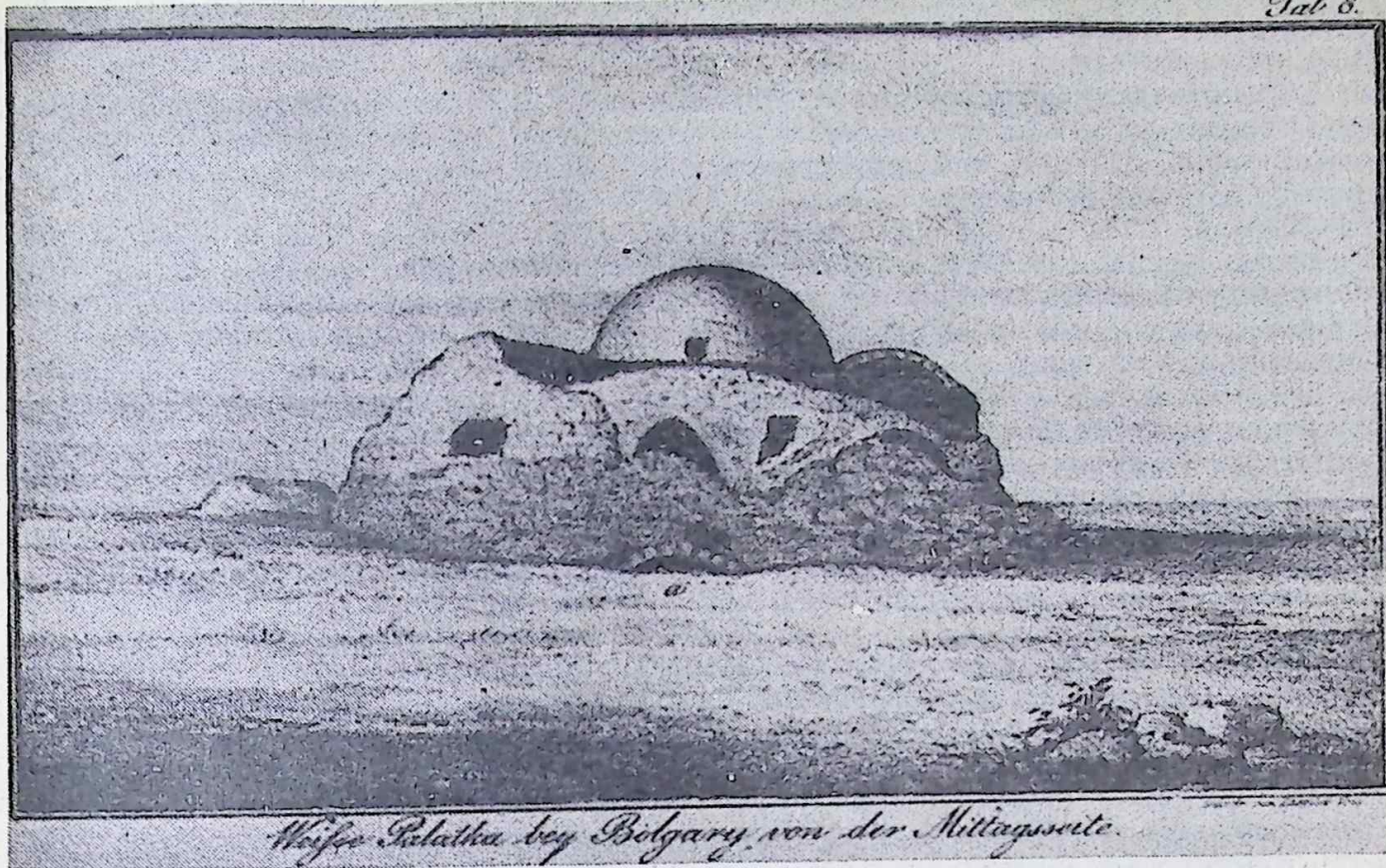
Шул ук вакытта Казан татарлары һәм мишәрләр «татар» дип исемләүгә XX гасырга кадәр каршы тордылар. Бу хәл бигрәк тә 1908—1912 елларда матбугат битләрендә барган бөхәстә ачык күренде. Ул вакытта: «Без кем?», «Үзбезне ничек атарга—төрөкме, болгармы яки татармы?»—дигән сораулар куйганнар. «Безнең халык үзен татар дип атамый, ни эшләргә?»—1911 елда Г. Ибраһимов «Шура» журналының 8 санында мәсьәләне әнә шулай куйган. Үзе ул, бу исем дәрәс булмаса да, аны үзгәртеп булмый, чөнки безне Русь һәм Европа шулай атаган инде, ди. Г. Ибраһимов ул вакытта идея һәм теориянең матди көчкә ия икәнлеген аңлап, ят исемне халык алмаштыра алганын күз алдына китерә алмый. Академик В. В. Бартольд: «Идел буе төркиләре, берәз бөхәсләшкәннән соң, татар исеме 1917 ел революциясе алдыннан гына кабул ителгән»,—дип язган (Бартольд В. В. Сочинения.—М., 1968.—Т. V.—С. 148). Һәм бу исем, җәмһүриятне 1920 елда «Татарская АССР» дип атагач, халыкка төмам беркетеләп куелды. Күршеләребез исә халкыбызны «бигерләр» (болгарлар), суаслар (су халкы) дип атадылар (Закиев М. З. Проблемы языка и происхождения Волжских татар.—Казань, 1986.—С. 36—62). Асларның бер өлеше Батый хан һөҗүме алдыннан Төньяк Донец елгасы буенда яшәгәннәр (Плетнева С. А. Половцы.—М., 1990.—С. 178). Элегрәк алар болгарлар арасында булып, сонрак төньякка таба күтәреләп, мишәрләр арасына да кергәннәрдер, дип уйларга нигез бар.

Шулай итеп, Урта Идел буе төркиләре XX гасыр башында татар исеме кабул иткәннәр һәм шунлыктан без хәзер халкыбызны «татар» дип йөртәбез.

XV—XVI гасырларда Казан ханлыгының төп халкы теле Алтын Урдада файдалануда булган башка төрки телләрдән күпмедер дәрәжәдә аерылып торган. Моны Казан шагыйре Мөхәммәдъяр поэмаларының теле белән Харәзми, Котб. һ. б. әсәрләреннән телен чагыштырганда сиземләп була. Ләкин язма әдәби тел халыкның сөйләм теленнән шактый аерылып торган. Төрки телләргә өйрәнүчеләр XV гасыргача язылган әсәрләр телен гомумтөрки тел дип бәялиләр. Ә халыкның сөйләм теле гомуми һәм бердәнбер генә булмаган. Ахыр чиктә кыпчак теле җиңеп чыкса да, аның төрле тармаклары, диалектлары сакланган.

С. А. Плетнева: «Батый хан армиясендә көнчыгыш кыпчаклары күп булган, монгол һөҗүменнән соң аларның байтагы Болгар жирендә урнашып калган»,—ди. Дәште Кыпчакны буйсындыргач, Болгар жиренә көнбатыш кыпчаклары да килеп утырганнардыр. Кыпчак кабиләләреннән кайберләре, болгар һәм бортаслар белән бергә, Ука һәм Идел елгалары аралыгындагы мишәрләргә хасил иткәннәр. Болгарлар һәм кыпчаклар Казан татарларының төп компонентлары (төзүче өлешләр), кыпчаклар һәм болгар-бортаслар (ягъни монда кыпчаклар беренче урында торып, күпчелектә тәшкил иткәннәр) мишәрләргә төзүче төп өлешләр булганнар. Әлбәттә, бу этнографик зур төркемнәргә Урта Иделнең башка халыкларыннан да, мәсәлән, фин-угор, нугай кабиләләреннән дә өстәлүчеләр булган. Ләкин алар инде халык оешу процессында элементлар рәвешендә генә катнашканнар.

Урта Идел татар халкының оешуында ислам дини зур урын тоткан. Мөселман-

Weißer Palast bei Bolgary von der Mittagsseite.

Шәһре Болгардагы Ак пулат. И. Ф. Эрдман китабынан (1825).

нар арасына кыпчак, нугай яки башкалар килеп кергән очракта, алар ислам дине кагыйдәләренә буйсынырга, шул мәдәни йогынтыга бирелергә мәжбүр булганнар.

Тел белгечләре фикеренчә, XV—XVI гасырларда иске төрки (гомумтөрки) әдәби теленң төрле вариантлары төзелгән. Соңрак аларга галимнәр шундый исемнәр биргәннәр: иске үзбәк, иске кырым-татар, иске әзәрбәйжан, иске татар, иске төркмән әдәби телләре. Аларның нигезендә үткән гасырларның жирле халык сөйләм теле ятадыр. XV—XVI гасырларда һәм аннан соң халык сөйләм телләре үз жирлегә шартларында тагын да үстерелгән. Урта Иделдә төрки халык сөйләм теле болгар-кыпчак нигезендә үскән һәм хәзер татар теле дип аталган гомумхалык теле булып житешкән.

Без Казан татарлары һәм мишәрләр дип атаган төркемнәрнең төп йорт-жире Урта Идел буйлары булып калган. Кама арьягы нугайларның һәм башкортларның күченеп йөрү жирләренә керсә дә, ул төбәк XV—XVI гасырларда Казан ханлыгы биләмәсе булып исәпләнгән. XV гасырда Болгар, Жүкәтау, Кирмәнчек кебек кечкенә дәүләтләр бер дәүләткә берләшәләр—Казан ханлыгы составына керәләр. Шулай ул Казан ханлыгына чуваш, мари, мордва, удмурт, башкорт һ. б. халыкларының да бер өлеше кергән. Алар болгарлар тарафыннан ничек буйсындырылган булсалар, Казан ханлыгында да шул хәлдә калганнар. XV гасырда Казан ханлыгының чикләре Каманың югары агымына, Агыйделгә, Нократ (Вятка) буйлап Пермьгә кадәр житкән. Көнъякта алар Идел буйлап Самара Дугасына, Сура елгасының югары өлешеннән төньякка кадәр сузылган. Герберштейн, XVI гасырның беренче чирегендә Сура елгасы Мәскәү һәм Казан дәүләтләренә чиге иде, дип күрсәтә. Ләкин бу чикләргә безнең бүгенге аңлавыбыздагы чикләр белән тигнәштерергә ярамый. Ул вакытта чик сакчылары, чик сызыклары һәм баганалары булмаган өле. Кайсы дәүләт нинди жирдән ясак-салымнар жыйса, шул төбәк аның биләмәсе дип саналган. Этник чикләр тагын да кинрәк, тагын да ачыграк булганнар. Сура елгасының уң ярында чувашлар һәм татарлар яшәсә, сул ярында мордва, татар-мишәрләр, урыслар көн күргән һәм аларның үзара аралашуына бернинди дә киртә булмаган. Мишәрләрнең байтак өлеше Казан татарларынан бераз читтөрәк яшәп, Мәскәү дәүләтенә кергәннәр, әмма бу татарларның милли уртаклыгына каршы килмәгән. Әлбәттә, урыслар һәм фин-угор халыклары белән аралашып яшәү мишәр татарларының мәдәниятенә, теленә тәэсир итми калмаган. Аларның телендә урыс сүзләре күбәйгән, кайбер йолаларында һәм гореф-гадәтләрендә дә Казан татарларыныкына караганда кайбер үзгәлекләр күзәтелгән. Ләкин алар шул ук ислам мәдәниятен үстергәннәр, «татар» атамасын исә Казан татарларына караган-

да элегрәк кабул иткәннәр. Идел татарларының бу өлеше хәзерге Темников, Курмыш—Сергач, Саранск—Наровчат һәм Кузнецк—Хвалынк төбәкләрендә яшәгән.

Казан татарларының төп өлеше исә XV—XVI гасырларда Казан ягында—Кама алды, Зоя елгасы төбәкләрендә яшәгән. Казан ханлыгының мәйданы чама белән 250 мең квадрат километр, ә барлык халкы бер миллион тирәсе булгандыр, дип исәпләнелә.

Казан дәүләте чорында татар халкы шактый алга киткән, югары үсешкә ирешкән феодал жәмгыять төзегән. Халыкның иң күп өлешен игенчеләр, һөнәрчеләр һәм эреле-ваклы сәүдәгәрләр тәшкил иткән. Аларны аксәякләргә каршы куеп, «кара халык» дип тә атаганнар. Бейләр (яки биләр; аларны кайвакыт бөкләр дип тә атаганнар), морзалар, хөкүмәт алдындагы аерым хезмәтләре өчен, үзләре яшәгән төбәктә халыктан үз файдаларына ясак-салым жыю хокукы алганнар. Бу хокук суюргал (сөйергал) дип аталган. Суюргал ияләренә башкаларны кол (төгәлрәк әйткәндә—крепостной) итү хокукы бирелмәгән, чөнки ислам дине моңа каршы булган. Ханнар аерым кешеләргә тарханлык хокукы да биргәннәр. Тархан салым-нардан, хезмәтләрдән азат ителгән. Мондый хокукка хан яраннары, зур хезмәт күрсәтүчеләр лаек булган. Феодал сыйныфының югары катламын әмирләр, бейләр, морзалар, ә Казан гаскәренен даими үзәген утланнар һәм казаклар тәшкил иткәннәр.

Дәүләт аппаратында төрле хезмәткәрләр (чиновниклар) эшләгән. Монда салым-ясак жыючылар, бахши-сәркәтипләр, тылмачлар, сәүдәдән керем жыючылар, сакчылар, казыйлар һ. б. булган. Мөселман руханиларының саны да үсә барган. Алар дин өлкәсендә генә түгел, ижтимагый һәм сәяси тормышта да зур урын тотканнар. Алар милкендә ундырышлы жирләр булган, ул биләмәләргә вакуф жирләре, дип атаганнар.

Барлык чыганаclar да Казан дәүләтенен югары икътисади үсешкә ирешүе хакында сөйләләр. Кенәз Курбскийның мәгълүматына мөрәжәгать итеп, түбәндәге юлларны китерик: «Аларның аксәякләренен йортлары бик матур, басу кырлары бик мул, анда игелгән төрле ашлык ышанмаслык дәрәжәдә күп, терлек көтүләре санап бетергесез» (Курбский А. Указ. соч., с. 190—191). Урыс дворяннарының идеологы И. Пересветов Казан жирләрен «жәннәт янындагы жир» дип атаган. Шундый ук сүзләргә «Казан тарихы»нан да укырга мөмкин. Мондый хәл XVI гасырда гына түгел, XII—XIV гасырларда Болгар, Алтын Урда чорларында да булган. Урыс ушкуйникларының (юлбасарларының) һәм кенәзләренен Урта Иделгә, Болгар, Жүкәтау, Казан, Ашлы шәһәрләренә яу чабулары очраклылык булмаган, әлбәттә.

Халык тормышында терлекчелек ярдәмчел урында торган. Мал-туар, нигездә, абзарда тотып асралган. Шәһәрләрдә һөнәрчелек һәм сәүдә нык үскән. Төзүче осталар хан сарае, сигез манаралы мәчет һ. б. шундый мәһабәт биналар төзегәннәр. «Казан тарихы»нда Иван IVнең Казан диварларының мәһабәтлегенә исә китеп карап торганлыгы баян ителгән. Савыт-саба, күн, бизәнү әйберләре үзләренен нәфислекләре белән таң калдырган.

Гасырлар буена килгән авыл хужалыгы белән шөгыльләнү һәм шәһәр тормышы, Алтын Урда күчмәләреннән аермалы, үзенчәлекле буларак, утлак халыкның холкы-гадәтенә дә йогынты ясаган. Үз жиренә, иленә мөхәббәт, халкыңны һәм дәүләтенең ярату, теленә, рухи һәм матди кыйммәтләргә үстерергә тырышу чит ил баскынчыларына каршы үз бәйсезлеген саклау хакына барган көрәш елларында аеруча нык чагылган (ул бигрәк тә монгол яуларына, Явыз Иван гаскәрләренә каршы көрәштә ачык күренгән). Татарларның кешелек сыйфатлары, омтылышлары Мөхәммәдъяр, Өмми Камал, Мөхәммәт Әмин һ. б. әсәрләрендә киң чагылыш тапкан.

Чыганаclar күрсәткәнчә, Казан ханлыгы халкы төрле музыка коралларында уйнаган, жырга-бийгә оста булган, ярминкәләр, бәйрәмнәр (жыеннар, сабан туйлары) үткәргәннәр.

Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып нәтижә ясасак, иң әүвәл шуны әйтү кирәктер: Урта Идел татарлары Казан ханлыгы чорында ике төп компонент—болгарлар һәм кыпчаклар нигезендә оешкан. Казан татарлары төркемендә күбрәк болгар, азрак кыпчак; татар-мишәрләрдә күбрәк кыпчак, азрак болгар-бортас булган. Татар халкы оешуда күпмедер дәрәжәдә башка этник элементлар да катнашкан, билгеле.

Хәзер инде татарлар кемнәр, татар исеме каян килгән, ничек таралган, дигән сорауга җавап бирергә тырышып карыйк. «Татар» атамасы, ыруглар исеме буларак, VI гасырда телгә алына башлый. Төрки каганатта «Утыз татар» ыругларының «тю-гю» кабиләсенен Билге каганына каршы сугышулары ташка язып калдырылган. Кытай язмаларында IX—XII гасырларда алар «та-та», күбрәк «да-да» дип аталып йөртелгәннәр. X—XI гасырларда бу кабиләләр угызлар һәм Караханилар дө-

үлөтөндө, Кимаклар каганатында булып, аралашып беткөннөр. Ләкин бер өлөшө үзөнчөлөклөрөн саклап калган булырга ошый. «Татар» атамасы X гасырда ижат ителгөн гарәп чыганаclarында да еш очрый. Монгол һәм кытай чыганаclarы да бу атама белән таныш. XI гасыр галиме Мәхмүд Кашгари да үзөнчө хезмәтөндө татар кабиләсе булу хакында язган. Бу кабиләнен теленә кагылган мәсьәләнен өлөгө чишелеше юк, чыганаclarда да бу хакта мисал китерелми.

«Мән-да бэй-лу» («Монгол-татарларның тулы тасвирламасы») дип аталган кытай чыганагында, татарлар яки монголлар ак, кара һәм кыргый төркөмнәргә бүленә, диелә. Ак дип аталганның Бөек Кытай стенаcы буйлап күчкөнчә яшәүләре, кара дигәннәренчә Монголиядә булулары, кыргыйларының тагын да төньяктарак көн күрүләре бәян ителә (Мән-да бэй-лу.— М., 1976.— С. 1, 136). Гомумән, Кытай чигеннән төньяктагы кабиләләр барысы да кытайлылар тарафыннан «та-та», ягъни варварлар дип саналганның. Нәкъ Рим империясендәгә кебек. Фарсы тарихчысы Рәшидетдин, татарлар көчлө вакытта бу кабиләләр татарлар дип, ә соңрак монголлар көч алгач, алар барысы да монголлар дип аталдылар, ди (Рашид-ад-Дин. Сборник летописей.— М.— Л., 1952.— Т. 1.— С. 102—103). 1240 елгы монгол елъязмасы да анда яшәгән кабиләләренә, шул исәптән татарларны монголлар, дип саный. Булачак Чыңгыз хан тугач, аның үзөнчә дә татар әсиренчә Тәмужин исемән бирәләр (Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.— М.— Л., 1941.— С. 86, 116). Мәхмүд Кашгари: «кай, ябаку, татарлар һәркайсы үз телләренчә ия, шуның белән бергә алар төрки телне дә беләләр»,—дип язып калдырган. Икенчә бер урында ул татарларны төрки кабилә, ди.

Монгол империясә төзөлгән чорда татарлар һәм монголларның үнчә мәртәбә үзәрә сугышлары билгелә. Чыңгыз ханның әтисә Ясүкәй баһадир татарлар тарафыннан агулап үтерелә. Соңрак моның өчөн Чыңгыз хан гаилә, ыруг үчөн кайтара—татарларны төрлө орышларда аяусыз кыра. Шуннан соң индә чыганаclarда татарлар хакында аерым бер кабилә буларак түгел, ә аерым шөхөсләр рәвешендә генә бәян ителә.

Чыңгыз хан үзә кият кабиләсеннән булып, электән үк аның карамагына кият, нирун, тайжиут, урут, мангыт, жәлаир, баяут кабиләләре кәргән. XII гасыр башында ул кәраит (1201), найман (1203), меркит (1204), тангут (1204), чжуркин һәм икенчә мәртәбә найман (1205) кабиләләрен буйсындырган. Шуннан соң аңа жәлаирларның калган өлөшә, барласлар, кунгратлар, урянханнар һ. б. кабиләләр килеп кушылган, сугышсыз гына канглар, кыргызлар, кыпчаклар, ойротлар һәм уйгурлар бирелгәннәр (Козин С. А., с. 107; Абул Гази Бахадур хан. Родословное древо тюрков.— Казань, 1906.— С. 33, 67—76). Уйгур, кыпчак, кангл, карлук, калгай—төрки кабиләләр. Мәнә шулар Монголиядә төзөлгән дәүләтнең халыклары булганның да индә. 1206 елда бердәм дәүләт төзөлөп бетеп, Чыңгыз олуг хан булып сайланган.

Чыңгыз хан оештырган күпсанлы һәм күәтлө көчләр аның варисларына калган. Мәгълүм булганча, XIII гасырның 30 нчы елларында—40 нчы еллары башында монголлар Евразиянең күпчөлөк мәмлөкәтләрен яулап алганның. Алтын Урда төзөлчөк киндәкләрдә элөгрөк төрлө халыклар—кыпчаклар, аслар, каракалпаклар, болгарлар, фин-угор һәм славян халыклары яшәгән. Алар арасында татар кабиләсе булмаган—чыганаclarда бу хакта бер кәлимә дә юк. Ләкин «татар» этнонимы белән «күршә халыклар XIII гасырда монголларның хакимлек итүчә аксөякләрен атаганның» (Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды.— М., 1973.— С. 173). Көнбатыш Европа сәяхәтчеләре дә монголларны «татар» дип исемлиләр. Марко Поло Кытайда Кобылай хан янында чирек гасыр гомәр итеп, «монгол» атамасын бөтенләй дә кулланмый (Минаев И. П. Путешествие Марко Поло.— СПб., 1902). Плано Карпини да «монгол» этнонимын сирәк кулланган һәм китабын болай исемләгән: «Без татарлар дип атаган монголлар тарихы» (Плано Карпини. История монголов//Путешествие в Восточные страны.— СПб, 1911). Венгр вәгазчеләре монгол-төркиләренчә барысын да «татарлар» дип атыйлар (Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров о монголо-татарах и Восточной Европе//Исторический архив.— М., 1940.— Кн. III.— С. 71—113). Әрмән чыганаclarында түбәндәгә юлларны (һәм аларга охшаш мәгълүматларны) укыйбыз: «Көнчыгыштан билгесез варвар кабиләләре килеп чыктылар, аларны татарлар дип атыйлар, мугалларны (монголларны) халыкта татар дип атыйлар (Армянские источники о монголах.— М., 1962.— С. 10). Чыңгыз хан вакытыннан ук европалылар кытай һәм гарәп сәүдәгәрләре, язучылары, сәяхәтчеләре аша сугышчан монгол-татарлар хакында ишеткән булалар.

Бүгенгә матбугатта татар халкын Кытай чикләреннән бирә «китереп», Идел Болгары жирләрендә «урнаштырып», «утыртып» калдырырга тырышучыларның мәкаләләре күрөнгәли башлады. Аерым алганда, «Мирас» журналының 1992 елгы

12 нче санында тарих фәннәре докторы Равил Фәхретдиновның «Татар татармы, татар түгелме?» исемле мәкаләсе дөнья күрдә. Автор болай дип яза: «Башка кайбер чыганаclar, мәсәлән, урыс елъязмалары, XVII йөз Хива ханы һәм тарихчысы Әбел Газый туплаган мәгълүматлар буенча да татарларның әле монгол яуларына кадәр үк Көнчыгыш Европада — Болгарда, Русьта, хәтта Венгриядә булганлыгы билгеле». Гади укучыны алдау җиңел, ләкин чыганаclarны яхшы белгән җитди тарихчыларны моңа ышандыру мөмкин түгел, чөнки фәнгә билгеле булган чыганаclarда андый мәгълүматлар бөтенләй юк. Соңгыларына килсәк, европалылар һәм урыслар монгол-татарлар хакында беренче мәртәбә 1220—1240 елларда гына ишетәләр. 1224 елда көнбатыш кыпчакларның бер өлеше Венгриягә юнәлә. Мәкалә авторы бәлки кыпчакларны (алар көнчыгышта да сибеләп, күченеп яшәгәннәр) Кытай чигендәге татарлар белән бутыйдыр? Чыганаclarны өйрәнү, тикшерү шуны күрсәтә, «татар» дигән этник берәмлек (ыруг, кабилә) Алтын Урда халкы эчендә булмаган. Шуна күрә моңа кагылышлы бернинди дә этнографик, археологик һ. б. эзләр калмаган. Бу соңрак чорларга караган чыганаclar һәм Казахстан, Рәсәй, Үзбәкстан һ. б. мәмләкәтләрнең, халыкларның тарихчы-галимнәренә хезмәтләре белән дә исбат ителә.

Алтын Урдада башланган үзара ызгышлар нәтижәсендә аның халкы эчендә булган монгол-төрки кабиләләре, аерым төркемнәр рәвешендә, көньяк-көнчыгыш һәм көнчыгыш тарафларына күченергә дучар булган. XIV—XV гасырларда, бу җирләрдәге халыкларның күпчелеген кыпчаклар һәм башка төрkilәр тәшkil итү сәбәпле, аз санлы монголлар да төрkilәшәп беткәннәр, ягъни төрки-кыпчак телендә сөйләшкәннәр. Ислам диненә кабул ителүе бу күренешне тагын да тизләтә төшкән. Ак Урда һәм Күк Урда арасында чикләренә булмавы нәтижәсендә, күчмә кабиләләр Дон, Идел буйларынан алып Аму-Дәрәя, Сыр-Дәрәягә кадәргә киңлекләрдә күченеп йөргәннәр. Үзбәк ханнан соң аларның күбесе үзбәк исемә йөртә башлаганнар. Бу хакта укучылар «Үзбәкстан ССР тарихы»нан (История Узбекской ССР.—Ташкент, 1967.—Т. 1.—С. 438, 502) белә алалар. Анда үзбәк галимнәренә фикере бәян ителгән: «Үзбәк күчмә кабиләләр бердәмлегендә кият, кунгат, найман, карлук, дшат, мангыт, нукуз, уйгур, тангут, кытай һәм башка кабиләләр бар иде. Соңрак аларга ойрот, кыпчак, мажарлар киләп кушылган. Шулай итеп, күчмә үзбәк бердәмлегендә элгрәк Көнбатышта, Идел буенда, Кара дингез буе далаларында күчеп йөргән кабиләләр дә булган» (История Узбекской ССР, с. 501—502). Бу сүзләр 60 нчы елларда язылган. Хәзер инде алар үзбәк һәм казах халыклары Алтын Урданың төп халкы булган, дип ачык итеп яза алалар. Алтын Урда халкы без ул, Урта Идел буе татарлары гына дип (хаклы булмасак та) бөтен төрки дөньясына каршы чыгыйкмы инде хәзер?

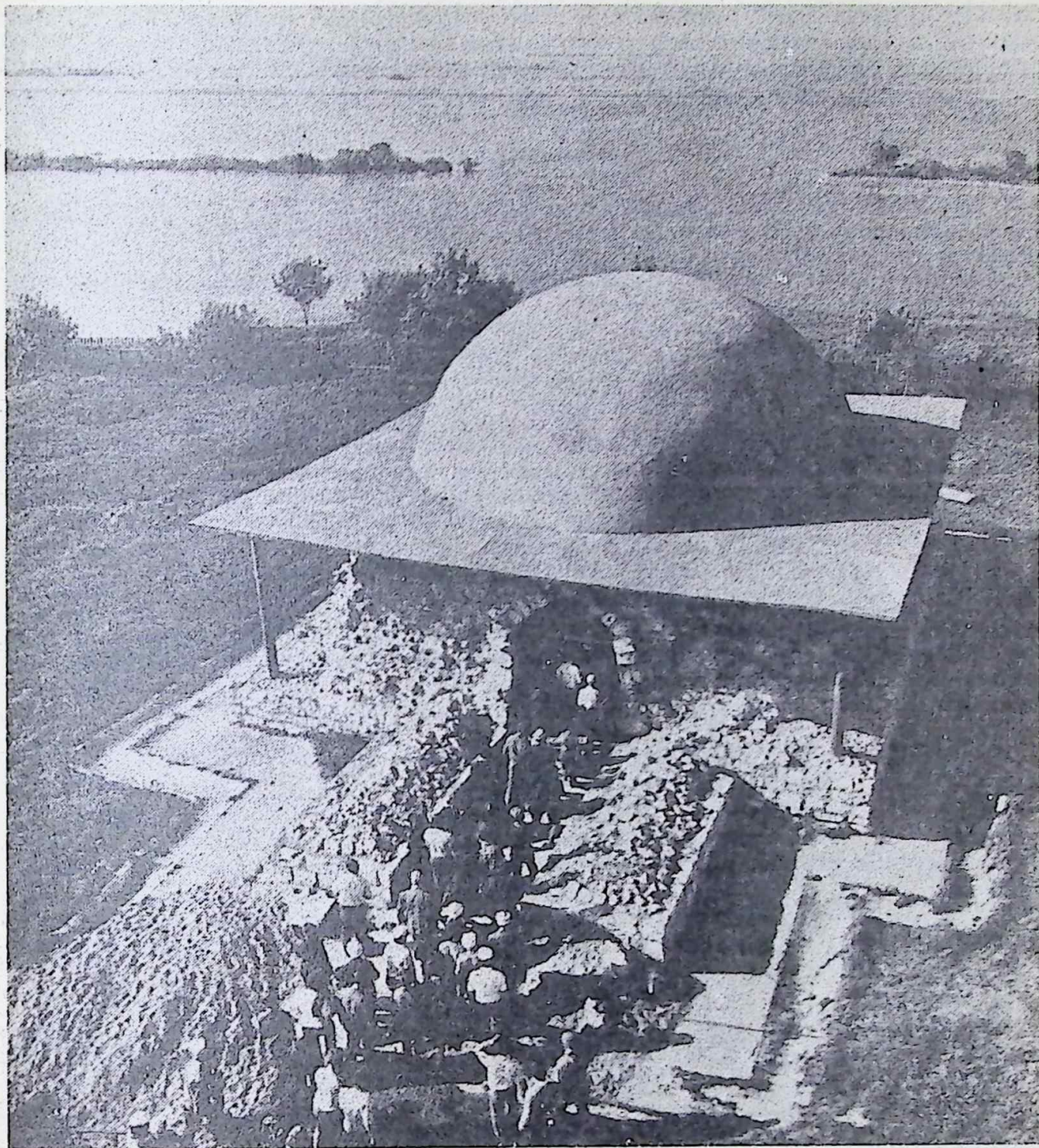
Мәгълүм булганча, казахлар үзбәк күчмә берләшмәсеннән XV гасыр уртасында аерылып чыкканнар һәм көнчыгыш тарафка юнәлгәннәр. Ә үзбәк берләшмәсе, күргәнебезчә, Урта Азиягә китеп урнашкан. XV—XVI гасырларда Казах җирләрендә элеккеге чорларда ук шунда көн күргән төрkilәр белән бергә, монголларга ияреп килгән кабиләләр дә яшәгән (История Казахской ССР.—Алма-Ата, 1979.—Т. II.—С. 45—46). Күчмә кабиләләрнең ни рәвешле Көнбатыш Европада пәйда булулары каракалпакларның күченеп йөрүләре мисалында ачык күренә. Алар (каракалпаклар) монголларга кадәр Днепр буйларында яшәгәннәр, Бату хан явыннан соң Идел буйларына күчкәннәр, ә XV—XVI гасырларда инде Жаек елгасы һәм Арал дингезе арасында яшиләр. Бары тик XVIII—XIX гасырлар чигендә генә каракалпаклар бүгенге ватаннарына күчкәннәр.

Нугай халкының тарихын өйрәнүче галимнәр (Р. Х. Керентов, В. М. Викторин, В. В. Трепавлов һ. б.), Алтын Урда чорында Нугай урдасында уйсун, кангл, уйгур, кыпчак, найман, кераит, мангыт һ. б. кабиләләр һәм ырулар булган, дигән фикердә торалар. Алар нугайларның төп компонентлары итеп найманнарны һәм мангытларны исәплиләр (Керентов Р. Х. Найманский компонент в этногенезе ногайцев и его параллели у других народов; Трепавлов В. В. Мангут-мангыт-нугай//Материалы международной тюркологической конференции.—Казань, 1992).

Тарихчылар Литва—Польша татарларының киләп чыгышын да эзме-күпме өйрәнделәр. Бу халык XIV гасыр азагында Алтын Урдадан китеп урнашкан, нигездә мангыт, найман һәм шулай ук кайбер башка кабиләләрдән торган.

Унике томлык «История СССР»ның икенче томында, Алтын Урданың төп халкы Урта Азиягә һәм Казахстанга күчеп урнашкан, дип йомгак ясала.

Мин тарихи әдәбиятта һәм чыганаclarда казынып, Алтын Урда халкы арасынан һәм аннан күчеп киткән кабиләләр эченнән «татар» дип аталган кабилә яки ыруг эзләдем, ләкин аны таба алмадым. Төрkilәрнең барысын бергә «татар» дип атау (ягъни, макроэтноним) бу таләпкә җавап бирми, чөнки ул этносны аңлатмый.

Шөһре Болгардагы Төньяк дөрбә. Зөфәр Бәширов фотосы.

Алтын Урда тарихын моңа кадәр тикшергән галимнәрнен әле берсе дә анда «татар» дигән кабилә барлыгы яки анда татар халкы оешканлыгы турында чыганаclar күрсәтеп шуны исбат итә алмадылар.

Югарыда телгә алынган күчмәләр Алтын Урда жиреннән XIV—XV гасырлар чигендә Шәрәк тарафына киткәннән соң, Рязань белән Туладан көньякка таба Кыргызга һәм Кара дингезгә кадәр, Днепрдан Идел арьягына кадәр далалар бушап калган. Шуңа күрә бу жирләргә «Кыргый дала» («Дикое поле»), «буш жирләр» дип атаганнар. Әлегә кинлекләрдә яшәгән халыкның төньякка, Мордва, Болгар яки Рәсәй жирләренә күчеп китүен фаразларлык дәлиләр юк.

Нәтижеләр ясар алдыннан, башлап Алтын Урда тарихы буенча зур белгеч, тарих фәннәре докторы В. Л. Егоровның «татар» этнонимына карата фикерләрен китерик: «Тарихи фактларга туры килмәгән ул исем фәндә шул дәрәжәдә нык урнашкан ки, ул бүгенгә көнгә кадәр әле күп галимнәр тарафыннан файдаланып киленә. Ә чыганаclar Чыңгыз хан, бигрәк тә Бату гаскәрендә татарларның булмаганлыгына шаһитлык итәләр. Әлбәттә, монголлар бер татарны да калдырмый кырып бетерә алмаганнардыр, аларның күчмәседер кырылудан имин калгандыр. Мәсәлән, Чыңгыз ханның бер хатыны татар нәселеннән булган. Ләкин исән калган татарларның саны шулкадәр аз булган ки, алар тарихта беринди эз дә калдыр-

маганнар. Тарихи адашу аркасында ул исем, традицион нык урнашып, безнең илнең этник картасында бүгенге көнгә кадәр саклана. Ләкин хәзерге татарларның Кытай чигендә урта гасырларда яшәгән татарларга бернинди дә катнашы юк» (Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность:— М.: «Знание», 1990.— С. 14—15).

НӘТИЖӘЛӘР

1. XV—XVI гасырларда оешкан Казан ханлыгының төрки халкы ике төп компоненттан—болгарлардан һәм кыпчаклардан торган. Башка этник төркемнәр бу халык эчендә гонсылар (элементлар) рәвешендә генә булганнар.

2. Кытай чигендә XII гасырда яшәгән борынгы татарлар этнос буларак юкка чыкканнар, Идел буйларына андый кабилә килмәгән.

3. Алтын Урдаңың төрле монгол һәм төрки кабиләләрдән торган халкы XIV гасырда төмам төркиләшеп беткән. Биредә «татар» дигән кабилә булмаган.

4. Казан ханлыгы халкы составына, кыпчаклардан тыш, Алтын Урдадан бүтән бер кабиләнең килеп керүе хакында фараз кылырлык дәлил юк.

5. «Татар» атамасы кытай һәм гарәп чыганаclarы (һәм сәүдә) аша Көнбатыш Европага һәм Руська килеп житеп шул рәвешчә Алтын Урда халкына тулаем таралган. Урта Идел буе төркиләре (һәм күп кенә Шәрәкь-Кавказ халыкларын) Көнбатыш Европада һәм Рәсәйдә, традиция буенча, киләчәк дәверләрдә дә «татар» дип атауларын дәвам иткәннәр. Ә безнең халык үзенең исеме итеп «татар» атамасын дәүләт (империя) басымы астында фәкәт XX гасыр башында гына кабул иткән.

6. Соңгы вакытта таралыш алган кайбер карашлар (аерым алганда, Ерак Шәрәкьтән килгән татарлар Алтын Урдада халык булып оешып, ул таркалгач Казан, Әстерхан, Кырым, Себер, Касыйм ханлыкларының төп халкы булып калган, дигән уйдырма)—империячел тойгылардан, бөөкмәмләкәтчел сәясәттән килеп чыккан «уйлап табулар»дан, татар исемең фетиш (табыну идолы) ясаудан гыйбарәт. Телгә алган дәүләтләренең кардәш төрки халыклары тарихын өйрәнү фетиш күтәрү юлы белән түгел, ә фәнни тикшеренүләр нигезендә генә башкарылырга тиеш.

Хәзерге дәвердә «татар» дип аталган төркиләр үзара берләшү процессы кичерәләр. Әмма бу уңай күренешкә каршы чыгучылар да бар. Әйтик, Себер татарларының диалекты бетә дип, ни өчен аларны әдәби телдән, берлектән аерырга тырышырга кирәк? Бу гамәл урыслагытыру өчен мөмкинлекләр тудыра. Мишәр, керәшен «милләт»ләрен «уйлап табу» халкыбызга бәла-казалардан башка берни дә бирмәячәк. Болай итсәк, киләчәк буыннар безне аңламаслар һәм гафу итмәсләр. Милләт буларак саклануның, чәчәк атуның, рухи һәм матди баетылуның нигезе бер—бердәмлек һәм бербөтен булу. Таркалу исә—милли инкыйразга илтүче афәт-ле юл.

Сәлам АЛИШЕВ,
тарих фәннәре докторы.

Рәссам Габдрәшит МОФАЗАЛОВ

ӘЗҺӘР
ГАТАУЛЛА
СӘЯХӘТ

Рәсәй тарих фәне өч йөз елга якын яшәеше дәверендә шактый үзенчәлекле тәҗрибә туплаган. Мисал өчен, анда бөтен Казан халкын бала-чагаларына кадәр суеп бетереп кенә түгел, бу шәһәрне, гомумән, татар шәһәре булудан туктаткан Явыз Иван Казанга бары тик «поход» кына ясаган икән, ә менә инде Идегәйнең Мәскәү тирәләренә барып чыгуы «нашествие» дип атала. Йә булмаса, Идел буе татар шәһәрләрендә эшләнеп, мәдәният югарылыгын күрсәткән сәнгать әйберләрен исемсезләндереп, «көнчыгышта эшлängән» дип кенә карыйлар, ә инде монгол һөҗүмнәрен, яуларын һәм ерткычлыкларын «татарское нашествие» дип атыйлар.

Кызганычка каршы, мондый шома эшлängән төшенчәләр генә түгел, тарихыбызга, халкыбызга яла яккан төрле уйдырмалар да урыс фәне койрыгында барган татар тарихында бүген дә тулып ята.

Халкыбызны гомуми рәвештә «татар» дип атау башлыча революциядән соңгына рәсмиләштерелгән. Бер кеше үз исемен абруе белән матурлаган кебек, һәр атама да халыкның кылган яхшы эшләре, хезмәт сөючәнлеге, әдәп-әхлагы белән бөтенләй башка мәгънә ала, матурлана. Ләкин урыс әйтмешли, башта чүлмәк дип атап, аннары аны миңкә кую, ягъни татар дип аталганга күрә генә халкыбыз өстенә яла ягу дәрәс булырмы икән?..

Алтын Урда чорына караган Сарай әл-Жәдид, Сарай әл-Мәхруса, Бөрҗан шәһәрләрендә күп еллар буе казулар алып барган тарих фәннәре докторы, профессор Әзһәр Гатаулла улы Мөхәммәди әңгәмәсендә сүз әнә шул турыда бара.

— Чыңгыз һәм аның оныгы Батый хан яулары, бер дәүләтләрнен җимерелүе, икенчеләренә барлыкка килүе... Әзһәр әфәнде белгеч буларак, ул чор тарихын сез ничегрәк күзаллыйсыз?

— Хәзер без, дәресен әйткәндә, Алтын Урда дәүләте турында сөйләшәбез, шулай бит? Әйдәгез әле, башта Алтын Урда атамасының каян килеп чыгуын искә төшерик. Алтын Урда дигән дәүләт булмаган бит. Ул хәзерге заман атамасы гына. Һәм бу атама, дәүләт исеме буларак, бары тик әлеге дәүләт яшәүдән туктагач кына күренгәли башлый. Ягъни Рәсәйдә тарих языла башлагач кына.

— Алай булгач, урта гасырларда ничек аталган соң ул?

— Үз вакытында, ягъни монголлар чорында, аны төрле ил кешеләре төрлечә атаган. Ләкин күп очракта ул Жучи олысы яки Кыпчак олысы дип аталган. Жучи-Чыңгыз ханның өлкән улы. Хикмәт шунда ки, Харәземнән алып Дунайга кадәр булган жирләр әле монголларның Көнбатышка һөжүмнәренә хәтле үк Чыңгыз хан тарафыннан Жучигә мирас итеп бирелгән булган. Монголларның икенче һөжүмнәреннән соң, Жучи үлгәнлектән, аның мирасы Батый ханга күчкән. Дәрес, Батый чорында ул дәүләт булмаган әле, олыс кына булган (бу борынгы төрки сүз хәзерге урыс теленә «волость», «область» булып кергән), чөнки Батый хан төп монгол «йортына», ягъни үзәккә турылыклы булып калган һәм Жучи олысы, чынлап та, Монгол империясенә бер өлкәсә генә булып саналган.

Әйткәнемчә, урта гасыр чыганакларында Жучи олысына караган башка төрле атамалар да очрый. Әйтик, фарсы чыганакларында ул «Дәшт-и Кыпчак» ягъни Кыпчак далалары, ә кыпчаклар тарафыннан «Кыпчак» һәм «Кыпчакбаши» дип тә аталган.

— Бүгенге тарихчылар ни өчен аны «Алтын Урда» дип атауны кулай күрәләр?

— Бу жиңел аңлашыла. Әгәр дә аны үз исеме белән «Жучи олысы» дип атасан, урда ханнарына ясак түлгән барлык өлкәләреннән дә, шул исәптән, урыс жирләреннән дә шул ук Жучи олысына кергән булуы күренер иде. Ә болай, Алтын Урда дип атагач, урыс жирләре аңа «керми» булып чыга һәм урыс тарихчылары XVIII йөздән башлап бүгенге көнгә кадәр Алтын Урда белән «көрәшәләр».

— «Алтын Урда» матур атама югыйсә...

— Тарих фәненә шулай кергән инде һәм ул мөгаен шулай калыр да. Ләкин атамалар аерым кешегә чамалап тегелгән киём кебек кенә бит. Без үзебезгә, татар тарихын өйрәнгәндә аңа урыс тарихының ясалма тукымадан тегелгән ыштанын киертергә тырышу кирәк микән, дигән сорау куярга тиешбез.

— Сезнеңчә ничек итеп атау дәрес булып соң?

— Минемчә, «Кыпчак олысы» яки «Кыпчак» дип кенә атау дәреслеккә тәңгәл килә. Чөнки Харәземнән алып Кырымга кадәр кыпчаклар яшәгән жирләрдә урда ханнары күченеп йөргәннәр. Алар төрки телен, исемен, йолаларын үзләштергәннәр, бер сүз белән әйткәндә, төркиләшкәннәр.

1983 елда Мәскәүдә чыккан «Булгаро-татарская монетная система XII-XV вв.» дигән китап битләрендә мин аны шулай дип атаган да идем. Аны укучылар да хуп күргәннәр иде булса кирәк.

Дәрес, урда ханнарына ясак түләүчеләр арасында кыпчаклар гына түгел, урыслар да, мордвалар да, марилар да булган. Ләкин соңрак шул ук халыклар урыс патшаларының үзләренә ясак түлгәннәр һәм аңа карап Рәсәй Рәсәй булуыннан туктамаган бит.

— Алайса, Алтын Урда дәүләт исеме булмаганмы?

— Әйе. Алтын Урда атамасы урысның «Золотая Орда» сүзеннән тәржемәләштерелгән исем генә. Үз чорында урыс елъязмаларындагы «Золотая Орда» дәүләт атамасы түгел, ә хан станын аңлаткан. Ел саен төрле жирләрдән қилгән олысбашлары, шул исәптән, урыс кенәзләре хан станында идарә итәргә ярлык сорап жыйнала торган булалар. Әгәр дә ел саен килмәсәләр, ярлык бирелмәгән. Шуңа күрә дә елъязмаларда Алтын Урда атамасы еш телгә алынган.

— Әзһәр әфәнде, хан станы татарча ничек аталган?

— Татарча, шул исәптән, борынгы төркичә дә ул «Ак Урду» дип аталган. «Ак»

сүзе шул ук алтын сүзенә якын. Ул затлы, кыйммәтле мәгънәсенә ия һәм «акча» сүзенң тамырына туры килә. Шулай ук «ак падишаһ» һәм «аксәяк» атамаларын да искә төшерергә мөмкин. Мин «ак» сүзенң бөтен тирәнлекләренә дә кереп тормыйм инде. Ул борынгы төрки телендә дөнья әтрафларын төсләр белән атаудагы катлаулы системага барып тоташа. Дөрөс, анда да ул «үзәк» мәгънәсен аңлата.

— Алтын Урда, стан буларак, үзе нидән гыйбарәт булган соң? Шул хакта сөйләшик әле.

— Кыпчак олысында шәһәрләр чәчәк аткан чорларда да ханнар күченеп йөргәннәр. Монда мин Үзбәк хан станын үз күзләре белән күргән гарәп сәяхәтчесе Ибне-Баттута сүзләрен китерер идем: «Алар урду дип атый торган стан килеп житте. Һәм без үзенң кешеләре белән хәрәкәт итүче зур шәһәрне күрдөк; анда мәчетләр һәм базарлар бар, учактан боргаланып һавага төтен күтәрелә; алар атлы арбаларда барган унайдан ашарга пешерәләр. Туктау урынына житкәч, чатырларны арбалардан жиргә төшерәләр, чөнки алар җиңел күчереләләр. Шундый ук ысул белән мәчетләр һәм кибетләр урнаштырыла. Безнең яннан һәркайсы үз кешеләре белән аерым барган солтан хатыннары үтте... Солтан килеп житеп, үзенң станында аерым урнашты».

Урда ханнары, ел фасылына карап, Жәек суыннан башлап Узу (Днепр) буйларына кадәр күченеп йөргәннәр. Баштарак, әйтик, Батый ханның урдасы «урда» дип кенә аталган, чөнки «алтын урда» яки «алтын тәхет» исемен бары тик монгол империясе башында утырган хаганнар (төркичә — каган) урдасы гына йөрткән хаклы булган. Хаган станы беркадәр дәүләт эчендәгә дәүләтне хәтерләткән. Мәсәлән, Чыңгыз ханның гомуммонгол армиясеннән башка үзенң Алтын Урдасында шәхси гвардиясе булуы мәгълүм. Гвардиячеләр «кешиктән» дип аталганнар һәм зур өстенлекләрдән файдаланганнар. Чыңгыз ханның: «Минем гади кешиктәнәм теләсә кайсы гаскәри меңбашыннан өстенрәк», — дигән сүзләре сакланган.

Монголлар басып алган төрле өлкәләрдә (Кытайда, Иранда, Көнчыгыш Европада) Алтын Урдалар Монгол империясе таркала башлагач барлыкка киләләр: Кытайлылар үз ханнарының станын Цзин-Чжан — Алтын Урда, иранлылар — Урду-и Заррин, ягъни шулай ук Алтын Урда, ә Кыпчак олысы төркиләре Ак Урду, урыслар Золотая Орда дип йөрткәннәр.

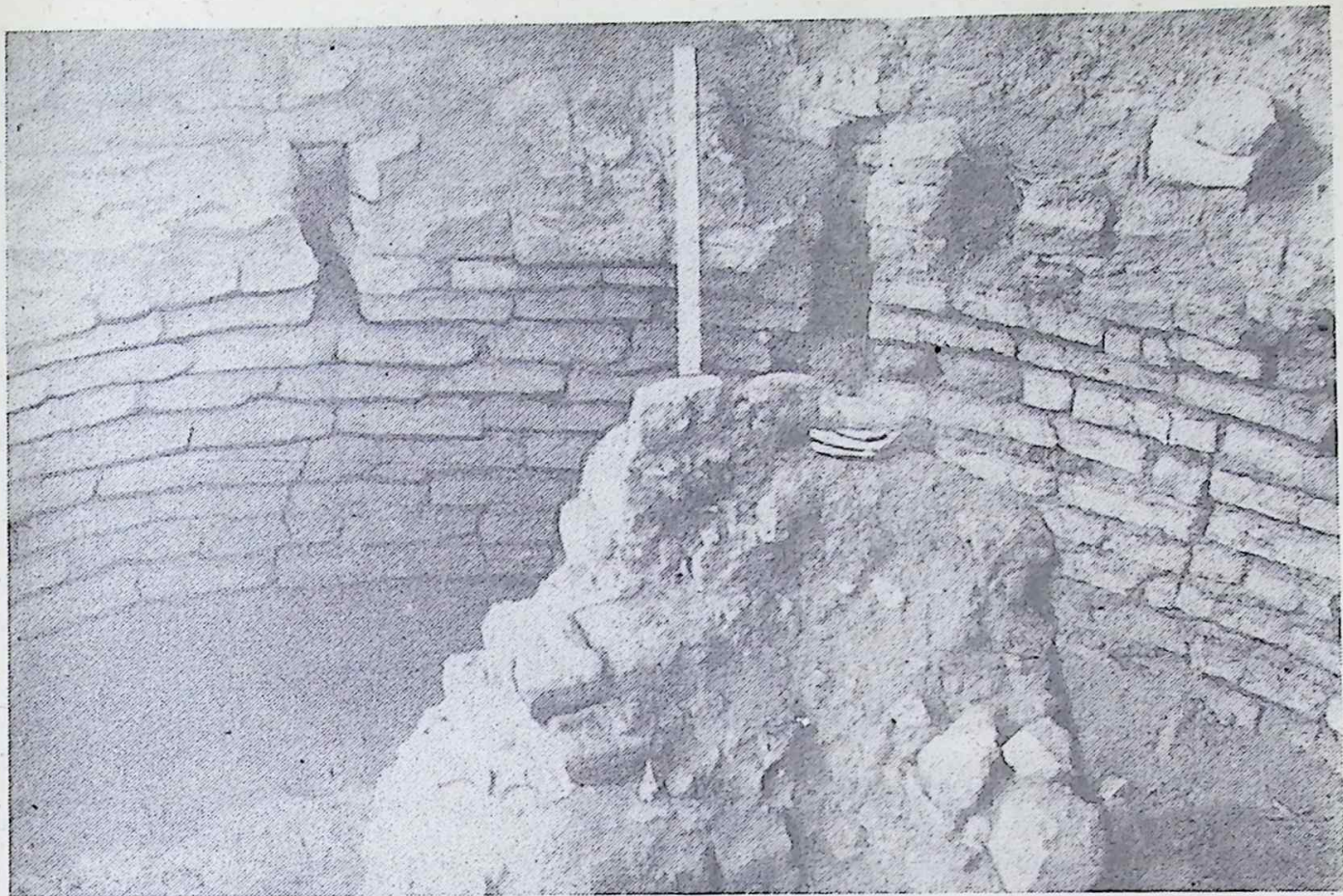
Кыпчак олысының мөстәкыйльлегә Батый хан үлгәннән соң башланган һәм олыстагы Алтын Урда да шул ук монгол хаганнарының Алтын Урдасын хәтерләткән. Дөрөс, биредә төрки феодаллар зур көчкә ия булганга күрә, монгол ханнары ислам кабул итәргә, төрки исемнәр алырга һәм сәясәттә еш кына төрки аксәякләренң һәм тарханнарның мәнфәгатьләрен күздә тотарга мәжбүр булганнар. Хан станындагы гвардиячеләр дә шул феодал катламнан килеп чыккан яшьләрдән торган һәм алар улан (углан) исемен йөрткәннәр.

Уланнар үзләренң киенү-ясанулары (ясану — борынгы төрки телдә кораллануны аңлата) белән генә түгел, ә төрле сугыш алымнарын белүләре белән дә аерылып торганнар. Бер улан дистәләгән гади сугышчыга каршы тора алган. XIV йөз татар шагыйре Котби «Хәсрәү вә Ширин» дигән әсәрендә юкка гына сугыш алымы белмәүчеләренң алдан үлүе хакында язмый:

Сөңгеләр очы түшкә түш килде,
Каю кем алым белмәс егылды...

Хан уланнары, безнең бөек мәмлөкәтчел фәндә тасвирланган кебек, гел генә урыс җирләренә һөҗүм итеп тормаганнар, ә кайда фетнә, баш күтәрү, ясак түләмәү очраклары булса, шунда яу чапканнар. Мәсәлән, 1368 елда Урда ханының үз уланнары белән Болгарга яу чапканы һәм аның олысбашы Булат Тимерне үтерткәнлегә мәгълүм.

Шунысын да әйтергә кирәк, урта гасыр фарсы телендәгә тарихи истәлекләргә күз салсаң, аларны ижат итүчеләр еш кына Иранны түгел, ә Алтын Урданы телгә алалар. Ләкин аның урысчага тәржемәсен я «ставка», я «знамена» дип бирәләр һәм Иранны беркемнең дә Алтын Урда дип атарга жөрҗәт иткәне юк. Ә менә бөекмәмлөкәтчел тарихчылар инде берничә гасыр дәвамында нигездә Идел буен тәшкит иткән Болгар илен Алтын Урда дип атап, Чыңгыз ханнан башлап барлык монгол

Бөржән шәһәрлегендә табылган чүлмәк ясау миче һәм чүлмәкчеләр эшләгән әйберләр.

ханнарының ерткычлыкларында төрки халыкларны гаепләп, аларны шул пычракка манып-манчып алудан үзенә күрә бер ләззәт һәм тәм табалар.

— **Кыпчак олысына нинди жирләр кәргән булган?**

— Кыпчак олысына Көнбатыш жирләре кәргәнлеген мин әйтеп үткән идем инде. Ләкин бу, чынлап та, кызык сорау, чөнки без аны Алтын Урда дип атап, Идел буе һәм Урда ханнары күченеп йөргән кыргый далалар итеп кенә күзалларга өйрәнгәнбез. Далалары да булган, әлбәттә, ләкин Кыпчак олысы әле безнең эрага кадәр үк күп санлы шәһәрләре булган Харәземне дә, ике йөзгә якын төрки шәһәрләре булган Идел буен да, Төньяк Кавказы да, Кырымны да, Урыс һәм фин-угор (мукшы, чирмеш, ар һ. б.) жирләрен дә, ягъни Чыңгыз хан тарафыннан Жучига мирас итеп калдырылган һәм монгол ханнарына ясак түләгән барлык илләрне һәм өлкәләрне дә үз эченә алган.

— **«Монгол-татар» атамасының килеп чыгуы ничегрәк булган соң?**

— Дөрәсен генә әйткәндә, бу бик гади аңлатыла. Хикмәт шунда ки, борынгы чорларда «монгол-татар» дигән атама (ике халык мәгънәсендә), гомумән, булмаган. Алтын Урда кебек бу атама да хәзерге тарихчыларның уйдырмасы гына. Ин кызыгы шунда ки, бу атаманы кем уйлап чыгарганлыгына кадәр билгеле. Аны беренче мәртәбә Санкт-Петербург университеты профессоры П. Наумов үзенә 1823 елда чыккан һәм урыс кенәзләре белән Урда ханнары мөнәсәбәтләренә багышланган мәкаләсендә куллана. Шул ук мәкаләсендә ул: «Все историки между собой согласны, что сии свирепые завоеватели были не татары, а монголы», — дип язса да монгол-татар дигән ясалма атама урыс һәм Европа тарихи әдәбиятында монгол илбасарлары исемә буларак ныклы урын ала. Монда тагын бер мизгелне искә алып үтмәсәк, дәрәсләктән тайпылу булып иде. Чөнки монгол-татар атамасының киң таралуына П. Наумовны гына гаепләү дөрәс булмас иде. Бу урыс үзтәхетенә Рәсәйгә кәргән вак санлы халыкларга төрле кушаматлар тагу, аларның тарихын бозып күрсәтү, шуның ярдәмендә милли изүне көчәйтү һәм ул халыкларны юк итеп, жирләрен тартып алу сәясәте белән катгый рәвештә бәйләнгән.

П. Наумовның ни өчен яңа атама кертүен аңлавы читен түгел. Чөнки XIX йөздә монгол дигән халыкны белгән кеше бик аз булгандыр, ә татарны бар да белгән. Кавказда сугышканы да (чәчәннәр, карачәйләр) татар (Л. Толстойның «Ха-

жи-Морат», йә булмаса «Кавказ әсире»н искә төшерегез), бөтен Шәрәк халыклары (хакасы, алтайлысы, тувалысы)—бар да «татар». Шуңа күрә ул монгол баскынчыларының дәһшәтле булуларын аңлату өчен (алар чынлап та дәһшәтле булган), ниндидер билгесез монгол кабиләләре генә түгел, ә ике куркыныч халыкның—монголларның һәм татарларның дәһшәтле походы булган дип күрсәтергә тырышкан булса кирәк.

Дәрәслек өчен шунысын да өстәп үтим. Бик борынгы кытай чыганакларында «Мән-да» атамасы еш очрый. Ләкин бу атама «монгол-татар» дип укылса да, ике халыкны түгел, ә «монгол-кырагай» мәгънәсен аңлата.

Наумовка кадәр булган атаклы тарихчылар Карамзин, йә булмаса Татищев монгол-татар атамасын кулланмыйлар. Алар монголларны йә татар дип, йә монгол дип кенә язалар. Шулай итеп, монгол-татар атамасы үзтөхет тарихчылары уйлап чыгарган уйдырма гына булып чыга. Ә хәзерге тарихи чыганакларны ачып карасагыз, анда монгол-татарлар гына түгел, ә татар-монголлар, хәтта фәкәть татарлар гына асалар, кисәләр, суялар, үтерәләр, талыйлар һ. б. Күргәнебезчә, тарих битләрендә кайбер аз санлы халыкларга, мәсәлән, татарларга карата махсус рәвештә мәкерле яла ягу сәясәте алып барыла. Һәм ул бик оста, билгеле бер максатны күздә тотып эшләнә, әлбәттә. Юкка гына патша Рәсәе «халыклар төрмәсе» булмаган бит. Ә совет Рәсәе аларның палачына әверелгән. Моңың шулай булуы кайбер Кавказ халыклары һәм Кырым татарларының ачы язмышында да бик ачык күренә.

— Татар атамасы һәм монгол гаскәрләрендәге татарлар турында Сөз ни әйтә алыр идегез?

— Татар атамасына килгәндә, ул тагын да гадирәк һәм... аннан да катлаулырак. Аның турында сүз башлаганчы, бернәрсәне искәртеп үтәсем килә: мин теге, без татар түгел—болгар, йә нәрсә дә булса шундый нәрсә әйтергә жыенмыйм, ә тарихта ничек булган, тарихчы буларак, шуны гына аңлатырга теләм.

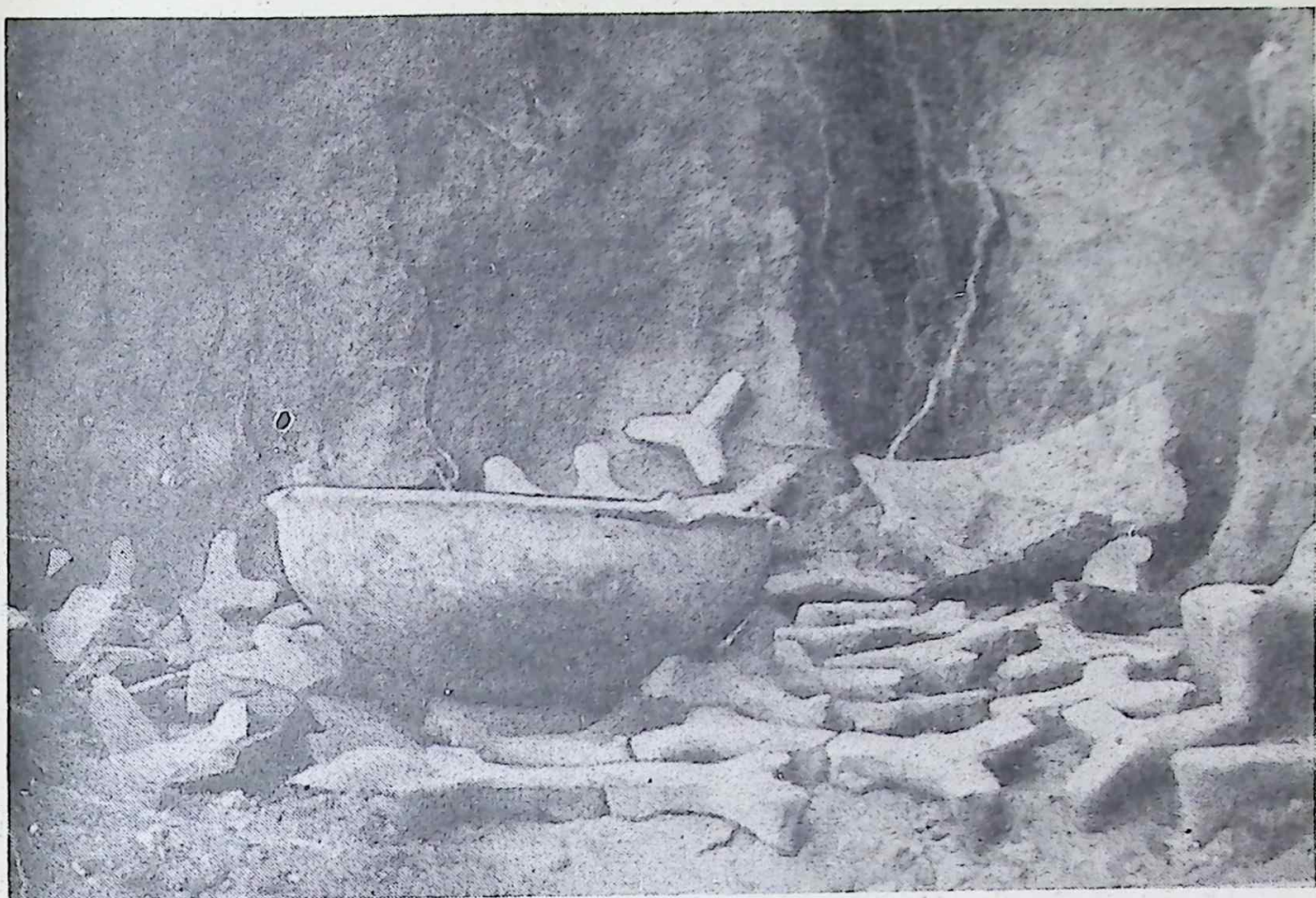
— Башта гадирәген сөйләгез инде алайса.

— «Татар» атамасының килеп чыгуын аңлату бик гади дисәк тә бер дә ялган булмастыр. Чөнки бу мәсьәлә хәзерге фәндә шактый өйрәнелгән. Мин монда татар сүзенен каян килеп чыгуына багышланган дистәләгән «шаккаттризм»нарға тукталып тормыйм. Татар дигән атама үзе кытай сүзеннән алынган. Кытайча ул «та-та» яки «да-да» дип языла, һәм «күчмә» дип тәржемә ителә. Димәк, бу атама бернинди дә этноним, ягъни нинди дә булса кабиләненең үзатамасы түгел, ә бәлки кытай сүзе. Дәрәс, «күчмә»не генә аңлатмый. Ул сүз кинрәк мәгънәдә йөртелгән, әйткәнемчә, кырагай мәгънәсендәрәк. Кытайлылар Кытайдан төньякта яшәгән күп кенә күчмә кабиләләргә, мәсәлән, тунгусларны, монголларны шулай атап йөрткәннәр.

— Ниндидер «татар» дигән кабилә булгандыр бит инде?

— Мәнә монда инде мәсьәләненең катлаулырагы башлана. Без бит тасвирлау тарихына күнәккән, ягъни, мәнә тегеләй булган, мәнә болай булган, дип язабыз, ә шулай булганың кем күргән соң аның? Биредә инде фән, тарих фәне, историография башлана. Историография латинча «тарих» язу дигән сүз, ләкин ул үз эченә тарих фәненең махсус өлешен ала: кем күргән, кем язган, кайчан, кайсы чорда, нинди сәбәпләр аркасында шулай язган, ул чыганак ышанычлымы һ. б. һ. б.

Татар кабиләләренә килгәндә, чынлап та, кытай империясенә буйсынган кайбер кабиләләр кытайлылар басымы астында үзләрен татар дип атаганнар булса кирәк. Ләкин төрки кабиләләр булганмы соң, алар әллә монголлармы икән? Бу кадәрлесең ачыклау өчен ышанычлы чыганакларга таянырга кирәк. Бәхеткә, андый чыганаклар бар. Мәсәлән, VII-VIII йөзләргә караган Тан династиясе хроникасында нәкъ менә Кытай өлкәсе Яньшаньда яшәгән «дәю син дада»—тугыз токым татарлары телгә алына. Төрки баһадиры Күлтәгин мәңгеташында (732 ел) 552 елда ук үлгән төрки каганы Бумынны жирләргә килүчеләр арасында утыз-татар кабиләсе илчелеге дә булуы турында әйтелә. XI йөз төрки галиме Мәхмүт Кашгари сүзләренә игътибар итсәк, татарларның төрки булмаулары күзгә чалына: «Ябак, татар, баснил—һәр кайсының үз теле бар, ләкин алар төрки телен дә яхшы беләләр»,—дип яза ул.

ХІІІ йөз кытай чыганаclarы «Мен-да Бей-лу» («Монгол-кырагайларны (татарларны) тулысынча тасвирлау») һәм «Хэй-да ши-люэ» («Кара кырагайларны (татарларны) кыскача тасвирлау») дип аталган язмаларда монголларның үзләрен «татар» дип атаулары әйтелә. Мәсәлән, алар үз дәүләтләрен «Бөөк монгол дәүләте» дип атасалар да, үз күзләре белән күрүчеләр әйтүенчә, еш кына зыялылар, мәсәлән, Чыңгыз ханның Кытайдагы урынбасары Мухали һәрдаим үзен «без татарлар» дип атый торган булганнар, диелә.

Шул ук чыганаclarга караганда, монголлар өч токымга бүленгәннәр: кара, ак һәм кыргый татарларга. «Хәзерге император Чыңгыз, шулай ук (аның) барча гаскәр башлыклары, министрлары һәм сановниклары кара татарлар»,— диелә анда.

Күп санлы кытай һәм монгол чыганаclarына таянып эш иткән бүгенге көн монгол тарихчылары да ниндидер билгесез татарларның булмавы, татар дигән нәренә монголлар булуы турында язалар. Чулууны Далай әйтүе буенча, «татар куркынычы», «татар золымы», «татарларны кырып салыйк!», «татарларны куыйк!» кебек әйтемләрде: «Юань (Чыңгыз династиясе.— Ә. М.) чорында кытай халкында киң таралган «татар» этнонимы... барча монголларны белдергән».

— Ләкин Чыңгыз ханның ниндидер татар кабиләләрен кырганлыгы да мәгълүм бит.

— 1240 елда төзелгән монгол язмасында бу хакта болай диелә: «Без монда (сугышта) чаган-татар, алчи-татар, дутау-татар һәм алухай-татар токымнарының башлыкларын кырып бетердек». Ләкин монда Чыңгыз ханның әтисе Исүгәй башлаган татар (монгол) кабиләләрен берләштерү эшен дәвам итү турында сүз бара. Телгә алынган кабиләләр төрки булган очракта да, алар монгол походларында катнаша алмаганнар, аларның язмышы фәжигале тәмамланган. Чыңгыз хан жыйган хуралда (монгол корылтае) бу кабиләләренә язмышы болай хәл ителә: «Арба чөкүшкәсеннән биегрәк булганнарның барысын да үтереп бетерик... ә калганнарыннан кол ясап, төрле урыннарда таратырбыз».

Монголлар һәм монгол ханнары тарихын яхшы белгән фарсы тарихчысы Рәшидетдин хезмәте әле телгә алынган татарларның монгол кавемәннән булуларына нинди дә булса шик калдырмый. Ул аларның кайберләрен хәтта исемнәре белән ук атап чыга.

Күргәнебезчә, монгол яуларында нинди дә булса татар кабиләләренен катнашуы — ул тарихи яктан караганда — мөмкин булмаган хәл. Монгол яулары чорында язылган фарсы, гарәп, Европа тарихи әсәрләрендә яки урыс елъязмаларында монголларны түгел, ә татарларны гына беләләр, ягъни монголлар ул дәвердә «татар» дип аталганнар.

— Монголлар һөжүм вакытында алдан татарларны жибәргәннәр икән, дигән сүзгә ишетмәгән, йә булмаса, укымаган кеше аздыр, мөгаен...

— Әйе, тарихчылар бу фикерне француз монахы Вильгельм де Рубрук сүзләренә таянып әйтәләр. Ул болай дип язган: «Чыңгыз бөтен жирдә дә татарларны алдан жибәргән, һәм шуңа күрә аларның исеме киң таралган, чөнки һәр жирдә: «әнә татарлар килә!» — дип кычкырганнар».

Мин югарыда историография аңлатмаларына юкка гына тукталмадым. «Татар» атамасының кытай сүзе булуын һәм татарларның кем икәнлеген Рубрук белмәгән, әлбәттә. Ул каяндыр ишетүе буенча гына үз юрамасын язып калдырган. Хәзергә заман тарихчылары аның бу юрамасына карата игътибарлырак булырга тиеш иде. Уйлап карагыз, Рубрук 1253—1255 еллардагы сәяхәтендә далада күченеп йөргән Сартак урдасында һәм Идел буенда аның әтисе Батый хан урдасында була, монгол гаскәрләрен үз күзләре белән күрә, аларның ничек кораллануларына, горел-гадәтләренә игътибар итә, ләкин бернинди татар гаскәрен дә күрми һәм шуңа гажәпләнә, үз фаразын бирә.

Игътибар итегез, Рубрук үзе күргән Батый турында түгел, ә аның бабасы Чыңгыз хан татарларны алдан жибәргән, дип яза. Ә бит Чыңгыз ханның мин әйтәп үткән татарлар белән бәрелешләре 1182 елда булган. Димәк, Рубрук өчен бу сугышлар инде 70 ел үткән тирән тарих булган. Шуңа күрә, әйдәгез, Вильгельм де Рубрукны тынычлыкта калдырыйк, чөнки аның Батый хан чоры турында язган язмалары үзләре бик кызыклы һәм игътибарга лаеклы.

Монголларга буйсынган халыкларны сугышта алдан жибәрү чынлап та булган хәл. Ләкин бит Монголияне 70—80 елга сузылган берләштерү, Кытайны, Иранны, Урта Азияне, Кавказны, Идел буен һәм Рәсәйне басып алу сугышларында гаскәр алдыннан жибәрелә торган махсус татар кабиләләрен тоту, ай-һай, бик авырға килә торган эш булыр иде. Аннан соң монголларның икенче яуга, ягъни Батый сугышларына әзерләнгәндә гаскәрне Урта Азиянең көньяк өлешендә туплаганлыклары да тарихта мәгълүм. Димәк, монголларның алдан жибәрә торган ярдәм көчләре фарсылардан торырга тиеш иде һәм бу гаскәрне монгол-татар дип түгел, ә монгол-фарсы гаскәрләре дип атарга кирәк булыр иде.

— Монголларны «татар» дип атауның фарсы, гарәп, урыс һәм Европа чыганакаларында киң таралуына бөтенләй башка сәбәпләр нигез булган, димәк?

— Беренчедән, Чыңгыз хан үзе кара-татар дигән монгол кабиләсеннән чыккан һәм аның яраннары, әйтәп үткәнемчә, горурланып «без — татарлар» дип басым ясап әйтергә ярата торган булганнар. Дөрөс, Батый чорында инде монголлар үзләрен татар дип атарга яратмаганнар, ләкин Батыйга булган дистәләгән елларга сузылган сугышларда ул исем инде киң таралып өлгәргән була. Монгол ханнарының татар дип аталырга теләмәүләрен, мисал өчен, аларга хезмәт иткән Елюй Чуцай кебек кытай галимнәренен йогынтысы белән аңлатырга мөмкин. Алар татар атамасының ханнар өчен бик үк килешеп бетмәвен аңлатканнардыр, әлбәттә. Христиан динен кабул иткән Сартак хәтта христиан дип аталырга да теләмәгән. В. Рубрук игътибар итүе буенча: «Алар үз исемен, ягъни моалны, барлык исемләрден дә чиктән тыш югары санап, шулкадәр нык горурланганнар ки, хәтта Гайсага күпмедер инана торган булсалар да, христиан дип аталырга теләмиләр: татар дип тә аталырга теләмиләр алар».

Икенчедән, әле VI йөздә үк төрки патшалары Кытайдан алып Византиягә кадәр «Ефәк юлы» дип аталган сәүдә юлын оештырганнар. Бу юл XIII йөздә дә әһәмиятен югалтмаган һәм болгар жирләре аша Көнбатыш илләренә үткән. Дистәләгән еллар буенча Монголиядә һәм Кытайда сугышып, Харәземгә бәрәп кәргән ерткыч монгол күчмә кабиләләре турында «татарлар килә!» дип беренче шом салучылар, әлбәттә,

сәүдәгәрләр булганнардыр. Борынгы төрки мәкалендә юкка гына: «Ерак ил сүзен аркыш китерер», диелмәгәндер (төркичә «аркыш» — гарәпчә «кәрван»).

Мәсәләнең икенче ягы да бар. Монголлар, әйтеп үткәнемчә, баштарак үзләренең татарлыклары белән горурланганнар. Төрки кабиләләренә исә, гадәттә башка исем белән аталсалар да, төрки булулары белән горурлану хас. (Мәсәлән, VIII йөздә яшәгән Күлтәгин мәңгеташының язмасы әле VI йөздә үк Тын океаннан алып Кара диңгезгәчә сузылган держава төзегән төрки бабалар белән горурланудан башланып китә.) Хәзәр, болгар кебек дәүләт төзегән көчле кабиләләр дә үз исемнәрен төрки атамасыннан өстен итеп куя алмаганнар һәм бу исемнәр халык атамасы булып китмәгән. Алар үзләрен «төркиләр», ә телләрен «төрки теле» дип санаганнар. Хәтта Сүриядә һәм Мисырда мәмлүк булып хезмәт итүче Болгардан һәм Кыпчактан чыккан кешеләр дә, төреkmән, румлы (төрөк) мәмлүкләреннән үзгә буларак, үзләрен төрки мәмлүкләре дип атаганнар.

— Гәзит-журнал битләрендә борынгы татар кабиләләрен хәзерге татарларга китереп тоташтырырга омтылган мәкаләләр еш кына очрый. Имештер, VII-VIII йөzlәрдә көчле татар кабиләләре булган. Моны ничек аңлап була?

— Дөрес, мондый караш та бар тарихта. Ләкин ул дәлилсез. Бу турыда мин ул чорларның чыганакларынан өзеklәр китереп сөйләп киттем бит инде. Әгәр дә борынгы татарларның төрки кабиләләр булуы турында нинди дә булса ышанычлы чыганаklar булса, ул турыда ярты сәгать буена авыз тутырып сөйләшәп утыруның да кирәге булмас иде. Аннан соң, татарның кайчан «татар» исеме алганын да онытмыйк. XIV-XVI йөzlәр, ягъни Кыпчак һәм Казан ханлыгы чоры язучылары һәм шагыйрьләре үз әсәрләрендә үзләрен «төркиләр», ә телләрен «төрки теле» дип атыйлар. Шунда ук Идегәй дастанын да өстәргә мөмкин. Анда очраган татар сүзе монголны аңлата булса кирәк. Һәрхәлдә, ул ихтирамга лаек атама буларак кулланылмый.

Революциягә кадәр күп кенә халыкларны, аларның үз исемнәре булса да, татар дип атыйлар иде. Әйтеп киткәнемчә, имам Шамил житәкләгән азатлык хәрәкәтендә катнашкан барлык Кавказ халыкларын диярлек татар дип атаганнар. Лермонтовның Кавказда хезмәт итү чорында татар телен өйрәнәргә җыенганлыгы мәгълүм. Хәзерге галимнәр әйтүенчә, аның татар теле дигәнә әзәрбәйжан теле булган икән.

Революциядән соң әзәрбәйжаннар да, чәчәннәр дә, Дагстан халыклары да «татар» кушаматын үзләренә алмадылар.

Татар җәмәгәтчеләге 1905—1912 елларда ук татар матбугатында татар милләте исеме хакында бәхәс уздыра. «Шура» журналында 1911 елда басылган «Без — татармыз» дигән мәкаләсәндә Г. Ибраһимов болай дип яза: «Татарга «татар!» дигән өчен гафилрәк урысның таяк ашаштыруы яки «авызы кара кан белән юылуы» бик ерак ихтималлардан түгелдер. Шунның өчен дә алар «татар!» дип эндәшмичә, «кенәз диләр».

Г. Ибраһимов татарларның татар дигәнгә: «Ник мине татар дисең, татар керәшен була, мин әлхәмделлилла, мөселманмын!» — дип рәнжүләрен яза һәм: «Бу хыял түгел, бу вакыйга, бу — тормыш!», — дип өсти. Ул үзенә мәкаләсәндә, безне бөтен дөнья татар дип йөрткәнгә күрә, без үзебезне татар дип атарга тиеш, дигән фикерне алга сөрә.

Минем фикеремчә, революция алдыннан татар исемнең башка халыкларга караганда безнең халыкка ныклабрак ябышуы, бер яктан, зыялыларыбызның эшчәнлегә белән аңлатылса, икенче яктан, буржуаз бәйләнешләрнең, буржуаз мәдәниятнең башка төрки халыкларга караганда алданрак барлыкка килүе һәм халкыбызның алданрак милләт булып житлегүе, оешуы ярдәм иткәндер. Татар тарихының начар өйрәнелгән булуы да үз ролен уйнагандыр. Мәсәлән, кайбер зыялыларның, без бабаларыбыз Чыңгыз һәм Батый хан белән горурланабыз, дип язуы, йә булмаса халык арасында тарала алмаган «татар» атамасын, башка халыклар безне шулай атый бит, дип тагарга тырышу шуны раслый кебек.

— Татарларның заманында дөньяны үз кулларында тота алганлыклары белән горурлануы кызык бит!

— Горурланырга кирәк, әлбәттә. Тарихы юкның киләчәгә дә юк бит. Ләкин

аңа карап монгол, ягъни икенче бер халык тарихы белән түгел, ә үзөбөзгә тарих белән горурланырга кирәк. Безгә халкыбызның монголларга кадәр мең ел элек башланган һәм Европага мәғрифәт алып килгән үз тарихы бар.

— Әгәр дә бу сүزلәр тарихчы авызынан чыкмаса, шикләнебрәк карар идек. Ярый, монысы турында соңрак. Кыпчак олысы төзелү, Батый янына төрлө жир, ил кешеләре килеп баш орулары — болар татар тарихына кагылмыймыни?

— Кагыла. Тик Батыйга халыклар баш органга түгел, ә әле монголларның беренче явы вакытында, ягъни Чыңгыз вакытында ук бабаларыбызның аларны тар-мар итүе, йә булмаса Кыпчак олысы төзелгән чорда Батый урдасын, аның бөтен нәселен кырып бетереп, Шәркый Европа халыкларын монгол золымынан коткарып калудагы каһарманлыклары белән горурланырга кирәк. Тарихыбызны начар беләбез, жәмәгать. Монголларның ерткычлыктарын юып бетерә торган түгел, шулай булгач, аның белән горурлануның да кирәге юк. Безгә ерак бабаларыбыз әле монголларга кадәр үк мең ел элек Европага мәғрифәт алып килгәннәр дигәндә, мин һуннарны күздә тотам. Һуннар буенча белгеч А. Н. Бернштам үзенә «Очерки истории гуннов» дигән китабында IV йөздә һуннарның колбиләүчеләк жәмгыятьте хакимлек иткән Рим империясенә алдынгырак булган феодал мөнәсәбәтләр алып килүләре хакында яза.

Үземнән шуны да өстәр идек: әле безгә эрага кадәр II йөзгә караган Иволгино дигән Байкал тирәсендәге авыл урынында һуннарның чуен кою остаханәсе казып табылган. Остаханәдә чуеннан сука, очлары, терсәкбашлары (һуннарда кылычтан башка, аршын озынлыгы чамасында, эченнән тимерчыбык үткәрелгән жиздән эшләгән таяк кулланылган, һәм шуның белән сугудан саклану өчен терсәк рәвешләрәк итеп эшләнгән терсәкбашлары булган), савыт-саба койганнар. Әлбәттә, чуен кою ысуллары Кытайдан алынгандыр, ләкин ул ысулларны кабул итә алырлык жәмгыятьте дә булырга тиеш бит әле. Иволгинодагы авыл йортлары саман кирпечләрдән салынганнар. Ул вакытта чуен кою да, кирпеч сугу да Шәркый Европада да билгеле булмый әле.

«Древние монеты Поволжья» дигән 1990 елда Казанда чыккан китап битләрендә мин «кыпчак» атамасының (борынгы заманнарда кыпчаклар белән күрше булып яшәгән венгрлар аларны «кун» дигәннәр) һун сүзеннән килеп чыккан дигән фикерне үткәргән идек: һунчак, кумчак, кыпчак ягъни һун кешесе (киленчәк, катымшак сүزلәре кебекрәк ясалган).

— Һуннар чоры бик борынгы чорлар инде ул...

— Яхшы, әйдә якынарак чорларга кирик. VI йөздә төрки бабаларыбыз Кытай чикләреннән башлап Кырымгача дәүләт төзөгәннәр, сәүдә юллары оештырганнар. Төрки теле дәүләт теле булып хезмәт иткән һәм махсус төрки алфавиты төзелгән. Шуңа хәрефләр белән язылган күп санлы документлар һәм мәнгеташлар (кабер ташын борынгылар үзләре шулай атаган) сакланып калган (аларны исемсезләндереп, хәзерге вакытта «рун язмалары» дип атыйлар).

Төрки дәүләте яшәүдән туктаганнан соң (нинди генә империя булмасын, ул үз вакыты житкәч, барыбер таркала), Шәркый Европада яңа дәүләт — Хәзәр мәмләкәте барлыкка килә. Шунысын да әйтеп үтәм, бу Шәркый Европада әле VII йөздә үк төзелгән беренче феодал дәүләт булган һәм үз чоры чыганакларына караганда (мәсәлән, VII йөз «Әрмән географиясендә»), Жәек буеннан Кырымга кадәр сузылган бу дәүләт Төркстан дип аталган.

Хәзәр дәүләте урыс тарихындагы Киев дәүләтен хәтерләтә һәм безгә тарихыбызда шундый ук зур әһәмияткә ия. Кызганычка каршы, заманында Мәскәү тарихчылары тарафыннан Татарстанны автономия чикләреннән чыгармаса тырышып, сызып биргән Болгар дәүләтеннән башка бернәрсәне дә «белмәгән» һәм «күрмәгән» хәзерге тарихчылар да моны аңлап бетерми. Бер мизгеллә генә мондый хәлне күз алдына китерик: әйттик Новгород тарихчылары күкрәк кагып без новгородлылар, без Киевне «знать не знаем» дисәләр, тарихи тамырларына балта чабып, үзләрен Киев чорына караган колач житмәслек мәдәният һәм сәнгать мирасыннан мәхрүм иткән булырлар иде.

Болгарлык белән генә төрки халыкларның гына түгел, татар халкының да чыгышын фәнни аңлатып булмый. Мәсәлән, Кырым татарларын Италия чыганак-

лары әле XVI йөздә дә хәзәрләр дип атыйлар.

Хәзәр дәүләтенң башкаласы Итил (Идел сүзеннән — ул борынгы төрки телендә шулай катырак әйтелгән) шәһәрндә VIII йөздә Шәркый Европада беренче мәртәбә, хәзерге бер сумлык зурлыгындагы көмеш тәңкәләр сугылган. Тәңкәләр сугу ул инде югары мәғрифәтлелеккә бер зур адым ясау дигән сүз. Бу факт кына түгел, бу — процесс. Акча сугар өчен бөтен дәүләт системасы, мисал өчен, алыш-биреш, сәүдә, даими рәвештә казнага ясак кереп торы таләп ителә. Соңрак тәңкәләр Болгарда да сугылган. Итилдә һәм Болгарда сугылган тәңкәләр Киев дәүләтендә бердәнбер акча берәмлеге булып хезмәт иткәннәр.

Хәзәр дәүләтендә беренче мәртәбә буларак төзелештә кирпеч кулланыла башлаган. Урыс теленә кереп калган деньга, я булмаса чуен (борынгы әйтелешчә чугун), кирпеч — төрки сүзләр һәм без моның белән горурланырга тиешбез. Алар борынгы язма чыганаclarда теркәлгәннәр һәм шуңа күрә болар коры сүзләр генә түгел.

Борынгы Төрки дәүләтендә дәүләт теле булып хезмәт иткән төрки тел һәм төрки әлифба Хәзәр дәүләтендә дә кулланышта булган. Хәзәр дәүләте таркалганнан соң, аннан калган шушы зур уртак мирасны кыпчагы да, болгары да кабул итеп алган. Ягъни бер әдәби тел белән файдаланганнар.

Дөньяда теләсә нинди телдә сөйләшкән кеше белән аңлашасың килсә, 15 тел белү кирәк икән. Шулар арасында татар теле дә бар. Татар теле — ул бөек тел. Ләкин аның бөеклеге татар теле булуда гына түгел. Әнә шул VI йөздә төзелгән Төрки дәүләтеннән башлап Хәзәр дәүләте, Болгар дәүләте, Кыпчак һәм Казан ханлыklары чорында да ул традицион рәвештә, гадәти диалекталь сакаулыklардан араландырылган югары мәдәниятле гомум дәүләт теле булып хезмәт иткән. Дәүләт теле булган шул төрки тел эш кәгазьләре, низамнамәләр, сарай әһелләре, күпчелеге безгә килеп житмәгән меңләгән әдәби әсәрләр теле буларак, һәр сүзгә диярлек күз карасы кебек сакланып, Тукайгача килеп житкән.

— Төрки сүзгә кулланылышта еш очрый. Ул төрек сүзеннән фарсылаштырылган түгелме икән? Шундый нәрсә колакка чалынып калган кебек...

— Бу беркадәр читкә китү була инде, әмма берничә сүз әйтеп китмичә булмый. Борынгы төрки текстларда төрки хәрефләре белән язылган сүзләр гарәп язуындагы кебек үк, нигездә тартыklардан тора. Шуңа күрә төрек дипмә, әллә төрки дип укыламы, — бу сүзгә төгәл генә шәйләве читен. Ләкин әле VI йөздә төркиләр дөньясын шаулаткан чорда ук аларның үзатамалары башка тел язма чыганаclarында да сакланып калган. Мәсәлән, Истәми каган вакытында Византиягә илчелек жибергән төркиләр турында хәбәр иткән Византия тарихчысы Симокатта аны грекча «торкой» рәвешендә, ә Сүрия чыганаclarы (VI йөз) «туркайе» рәвешендә язалар. Димәк, төрки (төркәй) дип уку дәрәслеккә хилаф килми. Хәзерге төреkmәннәннән һәм төреklәрнәннән ерак бабалары угызлар булганнар һәм борынгы мәңгеташ язмаларына караганда алар төркиләр белән бәрелешкәлөгәннәр дә. Шуңа күрә, төрки теленң угыз диалектында әйтелгәнчә, төрек дип әйтү генә дәрәс, дип әйтсәк, хилафлык кылу булып иде. Борынгы төрки-татар чыганаclarында ул һәрдаим төрки рәвешендә языла һәм болай әйтелеш, гомумән, татар теленә хас нәрсә. Мисал өчен, гарәптән кергән күпсанлы исемнәр кыскартылып, жайлап әйтелә: Сиражетдин — Сирай, Жәләлетдин — Жәләй, хәтта мотоцикл — матай һ. б. һ. б.

— Ярый инде, монголларны бабаларыбызның ничек тар-мар итүләре турында сөйләсәгез иде. Югыйсә безнән тарих битләрендә монголлар барлык жирләрдә дә бары тик жиңүчеләр, кыручылар буларак кына тасвирланалар һәм шулай хәтергә сеңеп калганнар да.

— 1223 елның 31 маенда Сүбәдәй житәкчелегендәге монгол нөкәрләре половец (үзатамалары сарычән) жайдаklары һәм урыс дружиналарынан торган союздаш гаскәрне тар-мар итәләр. Бу кадәрлесе мәктәп дәрәслекләрендә дә, югары уку йортлары дәрәслекләрендә дә шактый ачык итеп, жентекләп тасвирланган. Ләкин бу жиңүдән соң монголлар кая киткәннәр, кая булганнар — менә монысы турында инде уку китаплары ләм-мим бернәрсә дә язмыйлар. Чөнki монысы инде — безнән бабаларыбызның шанлы тарихы.

Әлегс Калка суы буенда булган жиңүдөн соң Сүбәдәй үзенен нөкәрләре белән Кавказга юл тотта. Анда ул Чыңгызның Иракны яулап алган икенче атаклы полководецы Чәбә белән очрашып һәм аның гаскәре белән кушылып, Болгар жирләренә һөжүм итәргә тиеш була. Ләкин Болгар әмире Жик (мөселман исеме Илһам) һәм аның гаскәр башлыгы Баян да йоклап ятмаганнар, күрәсең. Алар Идел-Урал халыкларыннан көчле гаскәр төзөгәннәр һәм зур жиңүләрдән соң тантаналы рәвештә Монголиягә кайтып барышлы болгар жирләренә бәрәп кергән монголларны яхшы әзерләнеп каршы алалар.

Сугыш шул ук 1223 елда каядыр Жигүле (елга исеме) буйларында була һәм андуга (засадага) эләккән монгол гаскәрләре канлы бәрелештә тулысынча тар-мар ителәләр. Бу хакта XIII йөздә яшәгән гарәп тарихчысы Ибн әл-Әсир, анда катнашкан кешеләр авызыннан ишеттем, дип яза. Ибн әл-Әсир сүзләренә караганда, Идел буенда булган бу сугыштан соң, күп санлы жайдаклардан торган зур монгол гаскәреннән (монгол ханнары гаскәр санын сер итеп тотканнар) бары тик 4 мең чамасы гына исән калган нөкәр кире Монголиягә әйләнеп кайта алган.

Жигүле буйларындагы бу жиңү шулкадәр монголларны өркеткән ки, алар яңадан унөч ел узганнан соң гына, ягъни Чыңгызның оныгы Батый хан чорында гына икенче яу* оештырырга жөрәт иткәннәр.

Шулай итеп, быел (1993 елда) Идел буенда атаклы монгол полководецлары Чәбә белән Сүбәдәйнең болгар әмире Жик һәм аның гаскәр башлыгы Баян тарафыннан тар-мар ителүенә 770 ел тула.

Монголларның икенче явы 1236 елда Жаек буенда урнашкан болгар йөзәкләренә (застава) һөжүм итүдән башланып китә. Икенче юга үз гаскәрләре белән 9 бегич (принц), ягъни Чыңгыз оныклары катнаша. Дипломатик яктан да бу яу шактый ук яхшы әзерләнгән була. Монгол ханнары Болгар дәүләте кебек төрле халыклардан торган илләрне аларның халыкларын үзара ызгыштырып жиңә торган булганнар. 1236 елга кадәр үк болгар илендә монголлар тарафыннан шундый сәясәт алып барылган булса кирәк. Бу фикерне Болгар дәүләтен басып алганнан соң, мукшы сугышчыларының монголлар белән Германиягә кадәр барып житеп, анда алман шәһәрләрен штурмлауда катнашулары раслый. Ләкин башта уңышлы гына башланган икенче яу 1238 ел язында Новгородка барып житәргә йөз чакырым калгач, тончыгып, тукталып кала. Монгол жайдаклары юллар пычрак булганга күрә генә кире борыла торган сугышчылар булмаган, әлбәттә. Кирәк булса, алар елгасын да, диңгезен дә кичкәннәр. Хикмәт шунда ки, монголларның бөтен коммуникацияләре, ягъни Монголия белән бәйләнешләре жимерелгән, өзәлгән һәм яу үзе генә түгел, ә бөтен армиянең яшәеше куркыныч астында калган. Моның сәбәбе шунда була: Идел буендагы халык атаклы баһадир Басман житәкчелегендә баш күтәрә. Басман жайдаклары монголлар басып керү белән, ягъни 1236 елда ук көрәш башлап жибәрәләр. Азык-төлек, корал төялгән монгол гаскәрен туендырырга һәм коралландырырга жибәрелгән олаулар гына түгел, ә монгол баскаклары, ярдәмгә жибәрелеп торган хәрби көчләре дә юк ителеп торганнар.

Болгар илендә (тылда) монгол армиясен куркыныч астына куйган бу хәрәкәтне Батый һәм Мункә хан (булачак хаган) үз гаскәрләрен берләштереп кенә бастыруга ирешәләр һәм бары тик 1239 елның башында гына яуларын дәвам итә алганнар.

Сакланып калган язма чыганаclarда Басман кыю һәм каһарман кеше буларак күз алдына килеп баса. 1238 елның мартында башланган һәм берничә ай дәвам иткән бәрелешләрдән соң Мункә һәм Батый, баш күтәрүчеләрне тар-мар итеп, Басманның үзен пленга (полын — төрки сүзе) алалар. «Юань-ши» («Чыңгыз династиясе тарихы») язмаларыннан күрәнгәнчә, күпме монгол гаскәрләрен, нөкәрләрен һәлак иткән Басманга карап Мункә: «Тезлән!» дип кычкыра. «Мин синең каршында тезләнәргә дөя түгел!» — дип жавап бирә баш күтәрүчеләрнең кыю юлбашчысы (дөяне шундый команда белән тезләндереп, жылкәсенә менеп атланалар). Ярсыган Мункә хан горур басып торган Басманны үз куллары белән чабып үтерә.

Шулай итеп, быел без тагын бер датаны — монгол илбасарларына каршы баш

*Кайбер тарихчылар фикеренчә, бу ике олы вакыйга арасында, ягъни 1229 һәм 1232 елларда да монголлар Болгарга яу белән килгәннәр. — Ред.

күтәрүчеләрнең тар-мар ителүенә һәм аларның юлбашчысы Басманның жезалап үтерелүенә 755 ел тулуны билгеләп үтәргә тиешбез.

— Кайберәүләр монгол-татарлар болгар жирләрен басып алгандан соң болгарлар төньяккарак — Казан тирәләренә таба күчеп киткәннәр, дип язалар. Бу дәрәслеккә туры киләме?

— Юк. Монгол-татар турында без сөйләштек инде, күчү турында берничә сүз әйттим. Мондый нәрсәне белмәгән кешеләр яза. Әйтик, бүген «татарлар үз жирләреннән күчеп киткәннәр», дисәк, берәү дә ышанмас иде, чөнки моның мөмкин түгеллеген һәркем белә. Ә инде борынгы чорларда «болгарлар күчеп киткән», дисәк, кем «булмас бу» дип әйтә ала — шыйтыр әйдә! Монда сүз аерым кешеләр турында бармый, әлбәттә. Аерым кешеләр Котыпка таба да, Каспий дингезенә таба да күчәргә мөмкин.

Казан тирәләрендә монгол чорларына кадәр үк болгарлар яшәгән һәм анда күчеп китү кирәкмәгән. Шәһәр, археологик тикшеренүләр нәтижеләреннән күренгәнчә (миңа проф. А. Х. Халиков белән анда казулар алып барырга туры килгән иде), XII йөздә үк төзелгән. Казан ына түгел, тагын да төньякка өлкәләрдә дә болгарлар монголларга кадәр күптән яшәгәннәр. Мәсәлән, әле XIII йөздә үк болгарлар хужалык иткән жирләреннән үзгәндә Төмән (Чимга-Тура) шәһәре барлыкка килә.

Андан соң, әле үзгәбез сөйләп үткән бер нәрсәне истән чыгармыйк: болгарлар кая да булса качып китәргә җыенмаганнар да. Башта алар 1223 елда монголларның үзләрен тар-мар иткәннәр, ә икенче яу башлангач, монгол гаскәрләреннән тылында Басман җитәкчелегендә бөтен Идел буе баш күтәрә.

— Ә Батый хан кайтып, Кыпчак олысы дәүләт буларак яши башлагач, болгарларга басым артмаганмы?

— Киресенчә, болгарлар, дәрәсләгә барлык мәселмәннар, үзләреннән көрәшләрен тагын да көчәйтәләр һәм Батый үзеннән яраннары белән бик авыр хәлдә кала.

— Җентекләбрәк сөйләсәгез иде. Бу чор турында укучылар аз беләләр.

— Монда бер нәрсәне искәртеп үтәсем килә. Рәсәй империясә картасын искә төшерик: нинди генә халыклар басып алынмаган да, нинди генә дәүләтләр юкка чыгарылмаган! Нинди генә күрәш дәүләт булмасын, һәркайсы белән берәз жирләрен эләктөрү өчен генә дә кайвакыт егерме бишәр елга сузылган канлы сугышлар алып барылган. Менә шушы дөнья күрмәгән баскыннар турында безнең балаларыбызны тәрбияли торган дәрәсләкләрдә берәр нәрсә язылганмы соң? Булса да, ул хәтердә калырлык түгел һәм бик аз.

Ә үзләреннән диннәре дә булмаган мескен (димәк, мәҗбүри үз диненә кертү кебек ерткычлык белән бәйләнгән көчләр булмаган) монголлар йә «татарлар» ерткычлыгы турында һәр мәктәп сабые белә. Бу грек шагыйре Эзоп мәселәндәгә бүреннән үзә ботарлаган сарыктан тычканның бер чәметем ит эләктөргәннән күрә, каракны тотыгыз!» дип оран салганын хәтерләтә. Әлбәттә, монголларның ерткычлыкларын аклап булмый, ләкин бүренә дә онытмаска кирәк, ягъни аны махсус күптөрүгә дә безнең өчен кирәге юк.

— Монголлар Идел буена яңадан кайчан кайтканнар?

— Монголлар Идел буена кайтмаганнар, ә 1242 елны, икенче яу тәмамлангандан соң, үз илләренә — Монголиягә кайтып киткәннәр. Бары тик Батый хан ына үзеннән урдасы белән калган (күчәргә йөргән). Чыңгыз хан тарафыннан Жучигә мирас итеп бирелгән 4000 монгол йорты (гаиләсе) Батыйга күчкән дип уйлаганда, аның урдасында барлыгы шул әйтелгән саннан да артык (ким булмаса) монгол булмаган. Минем Түбән Идел буе XIII—XIV йөз татар шәһәрләрен казыганда меңләгән кеше сөякләрен күргәнем булса да, монгол сөяген (баш сөягә буенча беләп була) күргәнем юк, гәрчә нәгър баш сөяген очратсам да.

Димәк, монголлар жирле халыклар санына нисбәттә күл читендәгә бер тамчыны хәтерләткәннәр. Димәк, монголлар, йә булмаса «татарлар» килеп, болгарларны төньякка күчәргә мәҗбүр иткәннәр дигән сүз, Эзоп бүренә уйдырмасы була.

— Батый хан урдасы юк ителгән дигән идегез...

— Әйе, менә шуңа килеп життек тә инде. Монголларның мөмкинлекләрен артык күпертү — ул бабаларыбыз алып барган сәясәткә, яғни тарихка игътибарсызлык билгесе. Мәжүси монголлар болгар мәселманны арасында үзләрен кызган табада кебек хис иткәннәр. Ислам фанатизмы мәжүси монголларның ерткычлыктарына гына каршы тора алырлык булган. Хәтта Батый хан урдасында булган Рубрук та моңа гажәпләнеп болай дип язган: «Һәм мин шуңа гажәпләнәм, бирегә кайсы иблис Мөхәммәт канунын алып килгәндер... Бу болгарлар — иң усал мәселманны, алар кебек башка берәү дә Мөхәммәт канунын шулай нык тотмыйдыр».

Күп илләрнең югары әһелләре белән дипломатик сөйләшүләр алып барган һәм күп сугышларда катнашкан кеше буларак, Батый үз урдасының жирле халыктар — болгарлар һәм кыпчаклар арасында куркыныч хәлдә калганлыгын аңлаган, әлбәттә. Шуңа күрә дә 1256 елда Батый үзенең улы Сартакны Монголиягә Мункә хаган янына жиберә. Сартак Мункә рөхсәте белән әтисе урынына хан итеп билгеләнергә тиеш була. Болгар иле һәм Кыпчак өстендә янадан кара болытлар куера. Хикмәт шунда ки, Сартак христианкага өйләнгән һәм христиан дине кабул иткән була. Димәк, Жучи олысының рәсми дине христиан дине һәм сәясәте христиан мәнфәгатьләреннән чыгып үткәрелгән сәясәт булырга тиеш була.

Ләкин мәселманны кул кушырып утырырга жыенмыйлар. Батыйның энесе Бөркә белән сөйләшүләр алып бара башлыйлар, ә Бөркә исә әле яшә чагында ук ислам дине кабул иткән була.

Сартак монгол башкаласы Каракорымда тантаналы рәвештә кабул ителә һәм Мункә хаган аңа Жучи олысында идарә итү хокукы биргән ярлык тапшыра. Сартак хан Монголиядән кайтып житкәнче, тиз арада гына Батый үлә. Мәселманны исә, Сартак кайтканны көтеп тормыйлар, Кыпчак олысының солтаны итеп Бөркәгә тәхеткә күтәрәләр.

... Менә бервакыт үзенең яраннары белән Сартак кайтып төшә. Аны Бөркә урдасына чакыралар. Үз күзләре белән күргән кешеләр тасвирлавы буенча, Бөркәгә 500 кеше сыярлык ак киез белән капланган чатыры эчтән ефәк белән тартылган була. Бөркә үзе тәхеттә, ә кырында өлкән хатыны Тактагай утырган. Ул сирәк сакаллы, сары киң йөзле, чәчләре колак артларына таралган, бер колагында кыйммәтле ташлы алтын алка, ә өстендә ефәк кафтан, башында түбәтәй һәм билендә кыйммәтле ташлар белән бизәлгән яшел төстөгә болгар күненнән эшләнгән алтын пута, аякларында йомшак кызыл күннән тегелгән читекләр булган.

Сартак үз хәленең мөшкел икәнлеген төшенеп, Бөркә урдасына килмәгән. Бөркә аңа: «Мин синең атаң урынына калган кеше, нигә соң син чит кеше кебек үтеп барасың, минем кырыма кермисең дә?» — дигән сүзләр белән кешеләр жиберә. «Син — мәселман, — дип җавап бирә Сартак, — ә мин христиан дине тотам, мәселман йөзе күрү — миңа бәхетсезлек».

Озакламый Сартак үтерелсә дә, Бөркәгә тиз генә солтан булырга насыйп булмый. Чөнки Мункә хаган Сартакның үлем хәбәрен ишеткәннән соң рәсми рәвештә Жучи олысы белән идарә итү өчен ярлыкны Бөркәгә түгел, ә Сартакның улы Улакчи исеменә бирә. Улакчи кече яшәтә булганга күрә, Мункә хаган аны чакырмый, ә үзенең нойоннарын Батый урдасына жиберә. Алар Батыйның өлкән хатыны Баракчинны юатып, аңа Мункә хаган исеменнән, Улакчи үсеп житкәнче идарә итү хокукын тапшыралар. Ләкин шул ук елны Улакчи да үлә.

Монголлар йоласы буенча зур хокуктар белән файдаланган Батый ханның өлкән хатыны Баракчин олыс тәхетенә, Бөркә урынына, Батый ханның икенче оныгы Туда-Мункәгә утыртмакчы булып, фетнә оештыра. Эш уңышлы барып чыксын өчен ул Иран монголлары ханы Хулагу белән элемтәгә керә. Ләкин фетнә ачыла. Үзенең станы белән Иранга Хулагу янына качарга омтылган Баракчин тотыла — станы туздырыла, ә үзе җазалап үтерелә. 1257 елдан Кыпчакта Бөркә идарә итә башлый.

— Чыңлап та, Батый ханның бөтен нәсел-нәсәбе диярлек кырып бетерелгән икән.

— Хикмәт анда гына да түгел. Кыпчак олысында жирле феодалларның мән-

фәгәтьләрен күздә тотарга мәжбүр булган яңа сәясәт барлыкка килгән. Мәсәлән, Иранда хәтта вак кына өлкәләрдә дә монгол олысбашлары утырганнар һәм монгол феодаллары мәнфәгәтьләреннән чыгып идарә иткәннәр. Кыпчак олысында исә, элеккерәк хәзәр-болгар чорларындагы кебек төрлө өлкәләрдә, әйтик, Рәсәйдә, мукшы жирләрендә, Харәземдә, Болгарда үз феодаллары утырган, ягъни милли яки дини кысырыклауларга урын калмаган. Әлегә феодаллар хан урдасына бары тик ясак түлөп торырга тиеш булганнар. Илдә төп канун буларак шәригать гамәлдә булган. Шәригать буенча исә, мәгълүм булганча, үлем жәзасы тыелган.

Алтын Урданың көньяк илләре (мәсәлән, Мисыр) белән традицион бәйләнешләре көчәйгән. Мисырда бу чорда Кыпчактан чыккан Бибарс идарә иткән. Кайбер чыганаclarга караганда, чыгышы белән Бибарс Бөржаннан булган (Бөржан шәһәре Идел белән Дон суының якынлашкан жирендә урнашкан булган. Анда миңа казулар алып барырга туры килде).

Бибарс монголларга әсир төшкән була (Басман хәрәкәтен тар-мар иткәннән соң түгел микән?). Кыйналып, бер күзенә ак төшкәнгәме, аны монголлар Сүриягә бары 800 дирһәмгә генә сатып жибәргәннәр. Монголларга әсир төшкән төркиләр күпләп сатылганнар һәм алар, Сүрия яки Мисыр солтаннарына ялланып, профессиональ сугышчылар буларак, бәхри (зур елга, дингез) төркиләре, яки бәхри мәмлүкләре дип аталганнар.

Бибарс чынлап та талантлы профессиональ сугышчы булган. Әле Мисыр солтаны Салих вакытында ук ул, әмир буларак, үзенә мәмлүкләргә белән Мисырга бәрәп кәргән төрә йөртүчеләргә Мансур янында 1250 елның февралендә тар-мар итә, ә аларның житәкчесә француз короле Людовик IX ны әсир итәп ала.

Соңрак Бибарс үзенә мәмлүкләргә белән монгол илбасарларын, Сүриягә һәм Мисырга кертмичә, тар-мар иткән. Шунысы кызык, ул солтан булганнан соң (идарә иткән еллары 1260—1277) мәмлүкләр генә түгел, сарай әһелләргә дә төркичә генә сөйләшкәннәр, хәтта Мисырны «Төрки дәүләте» дип тә атаганнар. Мәсәлән, әл-Мәкризи болай дип язган: «Төрки дәүләтендә әмирләргә һәм гаскәриләргә киёмнәргә үзгәрдә... һәм сугышчылар, хезмәт башкарганда, татар кафтаннары һәм бүреге, ә өстән кылыч тагылган пута белән буылган мәселман кафтаннары кия башладылар».

Бөркә белән Бибарс арасында тыгыз бәйләнешләр урнашкан. Бибарс бер улына (соңрак ул солтан да булган) хәтта, Бөркә дип исем дә кушкан.

Бибарс монголлар белән бәрелештә Мисырны гына түгел, туган жирләргә азат итү өчен Бөркәгә дә үз ягына аударырга тырышкан. Бөркәгә илчеләр белән жибәргән бер хатын болай дип тәмамлый: «Ислам ул коры сүзләрдән генә тормый, изге сугыш — аның төп нигезләреннән берсә».

— Бөркә монголларга каршы «изге сугышта» катнашканмы соң?

— Батый хәтлө Батый нәселен кырып бетергән бабаларыбыз аны тәхеткә утыртканчы ук үз шартларын куйганнардыр инде. Аннан соң Бибарс та үз ягыннан нык эш алып барган. Аның бер хаты 70 биттән торган һәм ул Бөркәгә анда үз кабиләдәшләргә корайшитләр белән дин өчен сугышкан пәйгамбәрәбез Мөхәммәтне үрнәк итәп куя.

Арбуга, Уртимер, Өнәмәс атлы илчеләр белән Бибарска жибәрелгән хатында Бөркә Иран монголлары белән канлы бәрелешләр булуы турында хәбәр итә һәм: «Хак дин байрагын аякка бастырырга, имамнар һәм халык өчен үч алырга» чакыра.

— Халык моны аңлаганмы соң?

— Ул хәзәргә заман кешеләргә генә борынгылар бернәрсә дә аңламаган, томана булганнар, дип уйларга өйрәнгән. Һәр чорның үз заманы өчен акыллы кешеләргә булган. Менә безнең яклардан чыккан бер әмирнең сүзләренә игътибар итегез әле. Ул Жәләлетдин атлы кеше, Хулагу явында катнашкан Бөркә гаскәрләргә белән житәкчелек иткән. «Мин сезнең белән бер нәселдән, — дигән ул Кыпчактан чыккан жайдакларга, — һәм гәрчә Хулагу хан миңа тулысынча мәрхәмәтлө булса да, мин сезнең кылычка ризык булуыгызга юл куймаячакмын. Мин болай уйлыйм: әйдәгез, монгол куәте һәм бәхетә белән хушлашык та мин үземне дә, сезне дә монгол

указыннан азат итәрмен».

Жәләлетдиннең бу кайнар нотыгыннан соң бөтен гаскәр быргы тавышлары һәм барабан дөбөрдәүләре астында байрактар күтәрәп, монголларны ташлап, Мисырга Бибарс ягына чыгып китә.

Күргәнегезчә, баштагы чорларда Алтын Урда бәлки чынлап та урда гына булгандыр, ә менә Бәркә чорыннан башлап, ягъни 1257 елдан ук инде мөстәкыйль дәүләткә әверелгән.

— Әзһәр әфәнде, әңгәмәгез өчен рәхмәт. Форсаттан файдаланып, редакция коллективы исемнән Сезде 60 яшьлек юбилеегыз белән котлыйм, Сөзгә ныклы саулык, ак бәхетләр, гайлә шатлыгы, олуг уңышлар теләм.

— Рәхмәт!

Әңгәмәне Илшат ХӘЛИУЛЛИН
өшәтте.

ИДЕГӘЙ

Берәүләр югарыга күтәреләләр дә, анда мәңгегә калалар. Икенчеләре исә «менеп-төшөп яши». Өченчеләрен исә кемнәрдер эрерәк итеп күрсәтергә омтылса, башкалар киресен эшли, шәхеснең тарихтагы урынын кечерәйтергә тырыша. Аксак Тимерне, мәсәлән, Н. М. Карамзин: «Дөньяның өч кыйтгасында урнашкан егерме алты мәмләкәт монархы»,— дип бәйләде һәм мисал итеп бөек шәхеснең үз сүзләрен китерде: «Минем исемем бөтен дөньяны тетрәтеп торды, бармагымны гына кыймылдатсам да, жирне дер селкетәм» (Карамзин Н. М. История государства Российского.— СПб., 1892.— Т.5.— С.85).

Алтын Урданың соңгы дәүләт эшлеклеләреннән берсе булган Идегәйгә исә караш гади булмады. Әлеге шәхес һәм аның кылган гамәлләре нигездә бары тик тискәре яктан гына бәйләнде. 1917 елда хакимияткә большевиклар килгәннән соң да Идегәйгә мөнәсәбәт үзгәрмәде, чөнки фән эшлеклеләре жиң сызганып ул чорларда хөкем сөргән мәсләккә хезмәт иттеләр. А. Ю. Якубовскийның фикерләре моңа ачык дәлил булып тора: «Рус тарих фәнендә элек-электән Идегәйне Урданың иң мәкерле һәм ерткыч хөкемдарларының берсе итеп күз алдына китерделәр. Бу карашның нигезендә XIV гасыр ахыры—XV гасыр башындагы урыс-татар мөнәсәбәтләрен яктыртучы кыйммәтле һәм мәгълүматлы чыганақ—урыс елъязмасы ята» (Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение.— М.— Л., 1950.— С. 384).

Әлбәттә, кайсы гына яктан карасаң да, бу фикер дәрәжәләрдән ерак тора. Беренчедән, бары тик урыс елъязмаларын гына тарихи чынбарлыкны тәңгәл чагылдыручы объектив чыганақлар, дип исәпләү мөмкин түгел. Бу хакта Д. С. Лихачев берничә хезмәт тә бастырды. Икенчедән, А. Ю. Якубовский үзе үк урыс елъязмаларындагы мәгълүматларның эчтәлеген, мәгънәсен бозып күрсәтә. Югыйсә аларда Идегәйгә карата соклану белдерелгән юллар да бар бит. Өченчедән, тарихи шәхескә бәя бирү өчен берничә чыганақ белән генә таныш булу җитми. Бу, кагыйдә буларак, берьяклылыкка китерә.

Кем соң ул Идегәй? Ул кылган гамәлләргә нинди бәя бирергә мөмкин? Идегәй үзенең дәүләт эшчәнлеген ярыйсы ук уңайлы шартларда башлап жибәрә. Ул, кодрәтле хөкемдар Аксак Тимернең ярдәме белән, Туктамышка Алтын Урда тәхетен яуларга булыша. Озакка сузылган канлы бәрелешләр вакытында Идегәйнең әтисе Туктамыш ханга әсирлеккә элгә һәм жәзалап үтерелә. Әтисенең үлеменә карамастан, элгәреге чорда Идегәй Туктамышның тугры әмире булып кала бирә:

Идегәй. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

аның кызына өйләнә, ханның яуларында катнаша, аерым алганда, Туктамыш житәкчелегендә 1382 елда Мәскәүгә яу чаба.

Вакытлар уза тора. Идегәйнең дә Туктамышка карата мөнәсәбәте үзгәрә башлый. Ул кыю, акыллы һәм каһарман йөрәкле кеше буларак, үзенә килчәгә хакында уйлана. Шул ук вакытта, ятимлектә үскән углан Тимер-Котлык¹ Идегәй йөзендә ышанычлы тарафдар таба. Туктамыш хан белән Идегәй арасында туган фикер каршылыклары тора-бара дошманлыкка әверелә. Моның сәбәпләре бик житди була.

Туктамыш хан, Алтын Урда тәхетенә утыруга ук диярлек, моңарчы үзенә

¹ Тимер-Котлык, әтисе Тимер-Мәлик Туктамыш тарафыннан үтерелгәннән соң Идегәй тәрбиясенә тапшырыла. Тиздән бу ике шәхес Туктамыш ханга каршы көрәшкә берләшәләр. — Автор искәртмәсе.

терәге һәм ярдәмчесе булган Аксак Тимергә каршы сугыш хәрәкәтләре ача. Бу сугышлар башланганчы ук аларның уңай нәтижәләргә китермәячәген сиземләгән. Идегәйдә Туктамышның эчке һәм тышкы сәясәтенә тискәре мөнәсәбәт үсә бара. Ул еш кына ханга сәясәтен үзгәртەرگә киңәш итә. Туктамыш өлкән әмиренең карашларын хупламавын сиздерә. Рәсми сәясәт белән ризалашмаучылар ишәя бара. Аның юнәлешләрен тыныч юл белән үзгәртەرгә омтылу каршылыкка очрый. Ахыр чиктә ханга каршы заговор оеша.

Тормышта, бигрәк тә сәясәттә Идегәй төптән уйлап эш йөрткән. Кабалану аның өчен ят күренеш булган. Сарайда урнашкан сәясәт мохитне ул жентекләп өйрәнгән, күчеленнән кичергән һәм, башка юл калмаганның соң, Туктамышны Урдадан куарга, дигән фикергә килгән. Килеп чыгышы ягынан Чыңгыз хан нәселеннән булмасын сәбәплә, хан титулына дегъва кыла алмавын Идегәй яхшы белгән, шуңа күрә тәхеткә үзенә туганы чыңгызый Тимер-Котлыкны утыртырга карар кылган.

Каршылыктар көчәя барган. Шундый шартларда Идегәй үзенә уйларын гамәлгә ашырырга керешкән: башлап Тимер-Котлыкны Аксак Тимер тарафына озаткан, берәздән үзе дә углан янына күчеп киткән. Сәмәркандта яшәү дәверендә алар олы әзерлек мәктәбен үткәннәр, хәрби көч-гаскәр туплаганнар.

1391 елда Аксак Тимер Алтын Урдага яу чаба. Кайбер тарихчылар, бу вакыйганың асылында Идегәй коткысы бар, дип уйлыйлар. Икенчеләре исә, Идегәй һәм аның тарафдарлары юл күрсәтүчеләр булганнар, дип исәплиләр. Ничек кенә булмасын, бу яуның чын асылы — Аксак Тимернең баскынчылык сәясәтенә гамәлгә ашырылуы. Аксак Тимер үз империясенең көнбатыш чикләрендә Алтын Урданың көчәюенә юл куярга теләмәгән.

Икенче яктан караганда, Идегәй Алтын Урданың башка әмирләре белән бергә, Аксак Тимергә иярәп, туган иленә яу чабарга жыена. Ул, билгеле, Аксак Тимер яуларының гадәттә нинди нәтижәләргә китергәннән һәм китерәчәген яхшы белгән. Шуңа күрә, нугай тарихчыларының мәгълүматларында бәян ителгәнчә, 1391 елгы яу алдыннан Идегәй үзенә туганнары, дус-ишләре һәм фикердәшләре тарафына илчеләр жиберә. Соңгылары морзаларны һәм әмирләргә искәртеп куялар: урдалары белән кубып, яшәгән җирләреннән китеп барырга һәм кеше аягы басмаслык, атлы гаскәрләр үтеп керә алмаслык урыннарда, тау куышларында яшеренеп торырга, бер жәйләүдә ике төннән дә артык кунмаса, һәрчак хәрәкәттә, юлда булырга (югыйсә Аксак Тимер барысын да юк итәчәк). Бу хәбәр вакытында барып житеп, күп кенә аксәякләр үзләрен, гаиләләрен һәм мал-мөлкәтләрен һәлакәттән саклап калуга ирешәләр.

Алтын Урданы тар-мар иткәч, Аксак Тимер чирүе белән үз иленә кайтып китә. Идегәй, Тимер-Котлык хан һәм башка кайбер әмирләр Алтын Урдада калалар. Кайбер тарихчылар моны Аксак Тимергә хыянәт, дип бәялиләр.

Безгә калса, мондый бәйләмә Идегәйнең бу гамәленә сәбәпләрен ачып бетерә алмый. Сәбәпләр тирәндәрәк булса кирәк. Чыннан да, Алтын Урда тәхетеннән Туктамыш хан куылган очракта, нигә дип Идегәй яңадан Сәмәркандка китәргә тиеш әле?

Аксак Тимер явыннан соң Алтын Урда тарихының соңгы чоры башланган. Ил җимерек хәлгә калган, берничә өлешкә таркалган: Туктамыш Днепрның түбәнге агымы һәм Кырым алды далаларында күчеп йөргән, Аксак Тимер ярдәменә таянган Коерчак Түбән Идел буйларына хужа булып алган, Идегәй өмет баглаган Тимер-Котлык исә Идел белән Жакк елгалары арасындагы кинлекләргә, далаларны сайлаган. 1391 елның көзүдә Идегәй үзенә Мангыт улусына әйләнеп кайткан.

Әлеге шартларда илнең язмышы талантлы һәм тәҗрибәле сәясәтче, оста дипломат кулына гына тапшырыла алган. Идегәй шундый олы шәхесләрнең берсе булган.

* * *

Туктамыш хан үз тәхетеннән куылганның соң Алтын Урдада берничә хан алышынып, аларның тәхеттә иң озак утырганнарының берсе — Тимер-Котлык булса кирәк. Анардан соң Идегәй тәхеткә бер-бер артлы Шадибәкне, Пуладны (яки Булатны) һ. б. утырта. Алтын Урданы берләштерү, тотрыклы хәлгә кайтарырга тырышу юлында Идегәйгә еш кына үзенә дошманнары, бигрәк тә Туктамыш ханның уллары белән бәрелеш-орышларга керергә туры килә.

XIV—XV гасырлар чигендә Идегәй шәхесе белән тыгыз бәйлә һәм, әйтергә кирәк, халыкара әһәмияткә ия берничә тарихи вакыйга була. Аларның кайберләре: 1382 елда Туктамыш ханның Мәскәүгә яу чабуы, 1395 елда Туктамышның Аксак Тимердән җиңелүе, Идегәйнең Аксак Тимер вафатыннан соң Харәзем — Үргәнечне яулавы, 1399 елда аның Туктамыш белән Витовтның берләшкән гаскәрләрен

тар-мар итүе һ. б. Идегәйнең олы талантлы гаскәрбаш (полководец), хәрби эшлекле булуы хакында сөйләүче әлеге вакыйгаларның берничәсен генә булса да искә төшереп үтү урынлыдыр.

1399 елның 12 августында Ворскла елгасы буенда Идегәй һәм Тимер-Котлык хан гаскәрләре белән Литва бөек кенәзе Витовт, Туктамыш хан һәм шулай ук урыс кенәзләре житәкләгән берләшкән литва-поляк-урыс-татар гаскәрләре арасында зур канлы сугыш була¹. Орыш башланыр алдыннан Алтын Урданың номиналь ханы Тимер-Котлык Витовт куйган катгый шартлардан каушап кала, Литвага ясак түлөргә дә риза була. Шул арада тыгыз гәүдәле, кырыс карашлы Идегәй пәйда була һәм вакыйгалар барышын төптән үзгәртеп жибәрә. Ул Витовтка тагын да авыррак шартлар куеп, аның Алтын Урдага һәм аңа — Идегәйгә тулысынча буйсынуын таләп итә. Әгәр Витовт әлеге шартларга карышмаса, Идегәй сугышмаска да риза була. Витовт кенәзләренә кайберләре бу шартлар белән килешәләр һәм сугышу мәгънәсез, Идегәйне жиңү мөмкин түгел, дигән карарга киләләр. Тик кызу канлы литвалы сугышчылар, без татарларны юк итәбез, дип, тизрәк сугыш башларга телләр. Коточкыч, рәхимсез канлы орыш башлана. Көнә буге дәвам иткән сугышта Идегәй белән Тимер-Котлык хан гаскәре Витовтның Туктамыш хан белән бергә килгән татарлардан, литвалылардан, Тевтон ордены рыцарьларынан һәм урыс дружиналарынан торган берләшкән гаскәрен тулысынча тар-мар итәләр. Елъязмалар күрсәтүенчә, сугыш нәтижәсендә урыслардан 70 һәм тагын 4 кенәз һәлак була. Идегәйнең бу жиңүе урыс кенәзлекләрен Литва-Польшага тулысынча буйсындан коткарып-йолып кала, Алтын Урданың да абруен күтәрә. Идегәйнең Ворскла елгасы буендагы сугышын тасвирлаганнан соң, Н. М. Карамзин: «Батый да, Чыңгыз хан да бу кадәр данлыклы жиңүгә ирешә алганнары юк иде», — дип яза (Карамзин Н. М., с. 104).

Тагын бер мисалга тукталыйк. 1411 елда Идегәй Харәземдә булган чакта, вафат булган Туктамыш ханның Жәләлетдин исемле улы Литва кенәзе Витовт ярдәмендә төхөткә утыра һәм Алтын Урданы әүвәлге чорларда булган хәрби-икътисади куәтен кайтару, хакимиятен ныгыту юнәлешендә шактый гына уңышлы чаралар күрә. Ул шул ук вакытта әтисенә дошманнарына каршы сугыш хәрәкәтләре ача. Соңгылары исә Алтын Урданың икътисади һәм сәяси халәтенә үтә тискәре йогынты ясый. Жәләлетдин Идегәйне төмам тар-мар итәргә ант эчә һәм үзенә атаклы гаскәрбашы Кажулай батыр житәкчелегендә махсус гаскәр жибәрә.

Бу хакта хәбәрдар булган Идегәй, гаскәре күләм-сан ягынан кечерәк булу сәбәпле, үзе тарафыннан күп мәртәбәләр сыналган тактик алымны сайлый. Ул гаскәргә ике алайга (отрядка) бүлә. Алайларның беренчесе орышка керә, ә икенчесе поскакка (засадага) яшеренә. Сугышның иң кызган чагында, Идегәйнең алдан ук житкерелгән әмере буенча, алай, жиңелгән сыман, орыш кырын ташлый. Кажулай батыр үзенә чирүе белән аны куа чыга. Шулкач һич көтелмәгән яктан Идегәй пәйда була һәм поскаклардан чыккан алае белән тылдан Кажулай батыр гаскәре өстенә ташлана. Орыш Идегәйнең тулы жиңүе белән төмамлана. Жәләлетдин жибәргән гаскәр төмам тар-мар ителә, Кажулай батыр үзе дә һәлак була.

Үзенә тормышында Идегәй күп тапкырлар яу чапкан, сугышларда катнашкан һәм, чынлыкта, олы орышларда беркайчан да оттырмаган диярлек. Заманында ул иң мөһим гаскәрбашларның берсе булган.

Идегәй хакында сүз башлагач, бу шөхәснәң талантлы дипломат булуы турында да берничә фикер әйтми мөмкин түгел.

Шул чорларның иң кодрәтле хөкемдары Аксак Тимер һәм аның варисларының империясе белән Идегәй тыгыз, ышанычлы мөнәсәбәтләр урнаштырган. Ул Көнбатышта Литва, Польша һәм көнбатыш урыс кенәзлекләре арасындагы каршылыклардан да бик оста файдаланып, еш кына аларның үзара сугыш башлап жибәрүләренә сәбәпче булган. Үзенә кирәгендә йә Литвага, яисә Мәскәү кенәзенә ярдәмгә килеп, үзенә хәрби көчләрен дә жибәргәләгән. Идегәйнең әнә шундый сәясәтә һәм дипломатиясә нәтижәсендә урыс кенәзе Литвага каршы озакка сузылган сугыш ачкан. Шул уңайдан Н. М. Карамзин: «...бу сугыш нәтижәсендә тик татарлар гына, тик Идегәй генә отышта калды», — дип язган (Н. М. Карамзин. Күрсәтелгән хезмәт).

Владимир кенәзлегенә көчәя баруы Идегәйдә борчу тудырган. Шул сәбәпле ул яуга кузгалган һәм 1399 елның 25 октябрдә Нижний Новгородны кулга төшөргән. Әйтергә кирәк, Идегәйнең әлеге явында төп көчләр буларак Суздаль кенәзе Семен-

¹ Ворска елгасы буендагы орыш «Идегәй» дастанында беринди дә чагылыш тапмый. — Автор искәрмәсе.

ның гаскәрләре тартылган. Идегәй еш кына шулай Мәскәү һәм Бөек Новгород арасындагы ызгышларны үз файдасына оста файдалана белгән.

Идегәй һәм Аксак Тимер арасындагы мөнәсәбәтләргә аерым тукталасы килә. Туктамыш ханнан аермалы буларак, Идегәй Аксак Тимернең шәхесен, аның дәүләтенә һәм хәрби көчләренә икътисади жегәрен, куәтен югары бәяләгән, олуғ жиһангир белән низаг-ызгышларга керүнең аяныч нәтижәләргә китерәчәген яхшы аңлаган.

XIV гасырның ахырында хакимияткә Идегәй һәм Тимер-Котлык килгәч, Алтын Урда сәясәтендә һәм икътисадында билгеле бер дәрәжәдә тотрыклылык галәмәтләре күренә башлый, хәрби куәт тә үсеш юлына борыла. Бу хәл исә Аксак Тимерне борчуга сала һәм ул Алтын Урдага каршы яуга әзерләнә башлый. Бу хактагы хәбәр Идегәйгә барып ирешкәч, ашыгыч чаралар күрелә: 1398 елның августында Сәмәрканд тарафына илчелек озатыла. Аксак Тимер илчеләрне кабул итә, алар алып килгән затлы бүләкләрдән дә баш тартмый. Озакка сузылган сөйләшүләрдән соң, Аксак Тимер үзенең ниятеннән кире кайта.

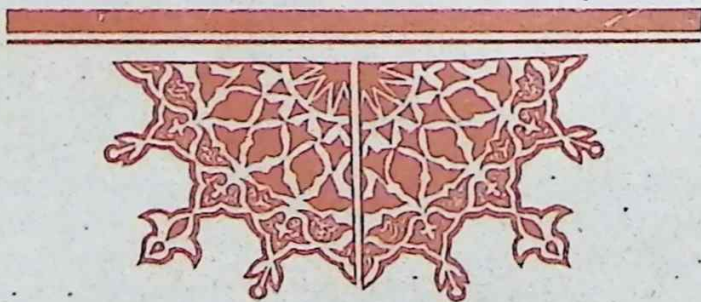
1400 елда бик яшьли Тимер-Котлык хан үлеп китә һәм Алтын Урда тәхетке өчен үзара көрәш башлана. Вакыйгаларның аяныч төстә жәелүен күреп, Аксак Тимер Алтын Урдага яу чабарга карар кыла. Идегәй яңадан илчеләрне юлга озата. Илчеләр Аксак Тимергә бүләкләр тапшырып, Идегәйнең һәм Шадибәкнең Аксак Тимер хакимиятеннән чыгарга жыенмауларын житкерәләр. Аксак Тимер бу юлы да үзенең карарын гамәлгә ашырудан баш тарта.

1405 елда Аксак Тимер дөнья куеп, тарих сәхнәсеннән төшкәннән соң да Идегәй Сәмәрканд белән мөнәсәбәтләрен өзми. Аксак Тимернең 1409 елда тәхеткә утырган улы Шәһрух, үзенең улы Мөхәммәт-Жүки батырга чыңгызыйлар нәселеннән булган кәләш сорап, Идегәйгә мөрәжәгать итә...

Идегәй заманнарында (1352—1420 еллар) Нугай Урдасы оеша гына башлый. Идегәй үзе алтын Урда жирендә махсус Нугай олысы оештырып, шунның житәкчесе — әмире була. Нугай Урдасын аерым һәм гажәеп зур жирләргә биләп торган дәүләт буларак оештыру эшен Идегәйнең уллары, бигрәк Нуретдин һәм Идегәйнең оныгы Уаккас алып бара.

Без Идегәйнең тормышындагы барлык вакыйгаларга да туктала алмадык, билгеле, аның гомер юлын анализлауны да максатыбыз итеп куймадык. Безгә калса, югарыда бәян ителгәннәр дә Идегәйнең мәшһүр шәхес булуына, аның эшчәнлегенә дәүләтчелек һәм төрки халыклар тарихында үзенчәлекле, мәһим урын алып торуына инану өчен житәдер. Нәкъ әнә шуңа күрә Идегәй искиткеч матур дастанның каһарманы булып китә дә инде.

Фатыйх УРМАНЧЕ, филология фәннәре докторы, профессор.

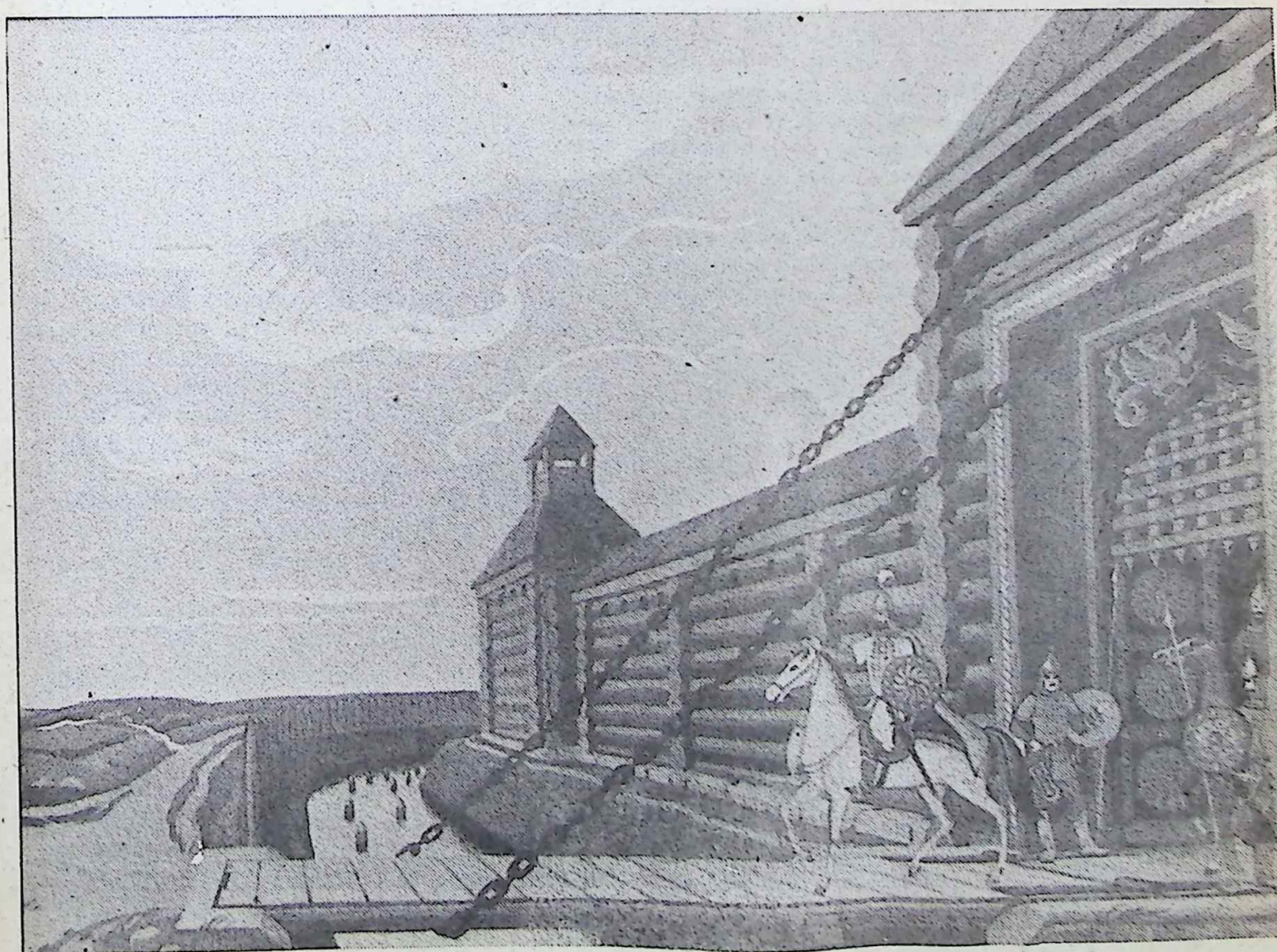

МОНГОЛ ЯУЛАРЫ

Һәм ОЛУГ ШӘҺӘРНЕН ЯЗМЫШЫ

Идел Болгарстанының монгол яуларына кадәрге башкаласын борынғы урыс елъязмачылары Олуг шәһәр (Великий город Болгарский) дип атаганнар. Болгар халкы исә аны күбрәк Биләр (би + ләр, яғни бай феодаллар, бөекләр яши торган шәһәр) дип йөрткән, чөнки халыкның да, илнең дә, башкаланың да бер үк сүз белән аталуы кайбер уңайсызлыklar китереп чыгарган. Шулай да башкалабызның Шәрәкь илләрендә кабул ителгән рәсми исеме Болгар булгандыр, дип уйлыйбыз. Ни гажәп, X—XIII йөзләрдә яшәгән урыс елъязмачылары Идел буенда урнашкан «Шәһре Болгар»ны бөтенләй белмәгәннәр. Дөрөсрәге, Алтын Урда чорында дөньякүләм шәһрәт казанган Болгар каласы ул вакытларда Ибраһим шәһәре (Бряхимов, Брягов) дип йөртелгән. Күрәсен, XI йөз башларында хакимлек иткән болгар патшасы Әбу Исхак Ибраһим ибне Мөхәммәт хөрмәтенә шулай аталгандыр ул.

Монгол яуларына кадәрге чорда Шәһре Болгар исеме фәкәть гарәп-фарсы географларының язмаларында гына очрый. Бу чыганаclar белән танышканнан соң, X йөзнең беренче яртысында ук инде Болгар халкының саны ун меңнән артып киткән, үзәк мәйданында мәһабәт Жәмигь мәчет калкып торган зур гына шәһәр булып күз алдына килеп бәса.

Болгар шәһәрененң үзәк капкасы. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Тик менә гарәп-фарсы авторларының бик тә буталчык һәм еш кына бер-берсенә каршы килә торган мәғлүматларына таянып, бу шәһәрнең кайда урнашкан булуын төгәл генә билгеләү һич мөмкин түгел. Гадәттә, Шәһре Болгар Алтын Урда чорында кайда урнашкан булса, элегрәк тә шунда булган инде ул, диләр. Бу караш, безнеңчә, дөреслеккә туры килеп бетми. Фәндә билгеле булган барлык тарихи чыганаclarны, шул исәптән археология, нумизматика, тел һәм фольклор материалларын комплекслы рәвештә өйрәнәп, без бу мәсьәләгә берәз ачыклык кертәргә омтылыш ясаган идек¹. Безнең инануыбызча, Болгар дәүләтенә 922—1236 еллардагы бердәнбер башкаласы — Шәһре Болгар — республикабызның хәзер Алексеевск районы Биләр авылы янында, Кече Чирмешән елгасы буенда урнашкан булган.

Болгар-Биләр 922 елда яңа ғына оешкан дәүләтнең башкаласы сыйфатында барлыкка килә. Алдан ук уйланылган план буенча төзеләп, ул ике төп өлештән — эчкә һәм тышкы шәһәрләрдән торган. Эчкә шәһәрнең крепость стеналары белән уратып алынган мәйданы 130 гектарга, ә тышкы шәһәрнеке — 490 гектарга житкән. Тышкы шәһәр ныгытмаларына төрәлөп диярлек урнашкан эреле-ваклы поселокларны да кушып исәпләсәк, Болгар-Биләрнең гомуми мәйданы 800 гектар чамасы булып. Чынлап та, урыс елъязмачылары әйткәнчә, Олуг шәһәр бу. Күп кенә тарихчыларыбыз тарафыннан әле һаман да беренче башкалабыз дип санала торган Идел буендагы Шәһре Болгарның (Ибраһим шәһәренә) территориясе X—XI гасырларда 9—12 гектардан артмаган. Ә монгол яулары алдыннан аның мәйданы 24—25, шәһәр яны поселокларын да кертәп, 35—40 гектарга житкән. XII—XIII гасырларда көчә-куәте ягыннан Болгар-Биләр белән тинләшә алырдай калалар дөньяда бармак белән генә санарлык булган дисәк, ялгышмабыз. XII йөзгә атаклы сәяхәтчесе, дөнъяның күп кенә илләрендә булып, мәшһүр калаларында яшәгән сәүдәгәр һәм миссионер Әбу Хәмид әл-Гарнати үзенә китабында Болгарның зурлыгына соклануын белдерә. Шул заманда яшәгән икенче бер гарәп сәяхәтчесе әл-Жәүһәлики дә Гарнати сүзләрен куәтләй. XIII йөздә иҗат иткән фарсы тарихчысы әл-Жүвәйни монгол яулары алдыннан Болгарның бик көчле ныгытылган шәһәр булуы хакында язып калдырган. Бу хәбәрләрнең дөреслеген соңгы елларда тупланган археология материаллары бигрәк тә ачык раслый.

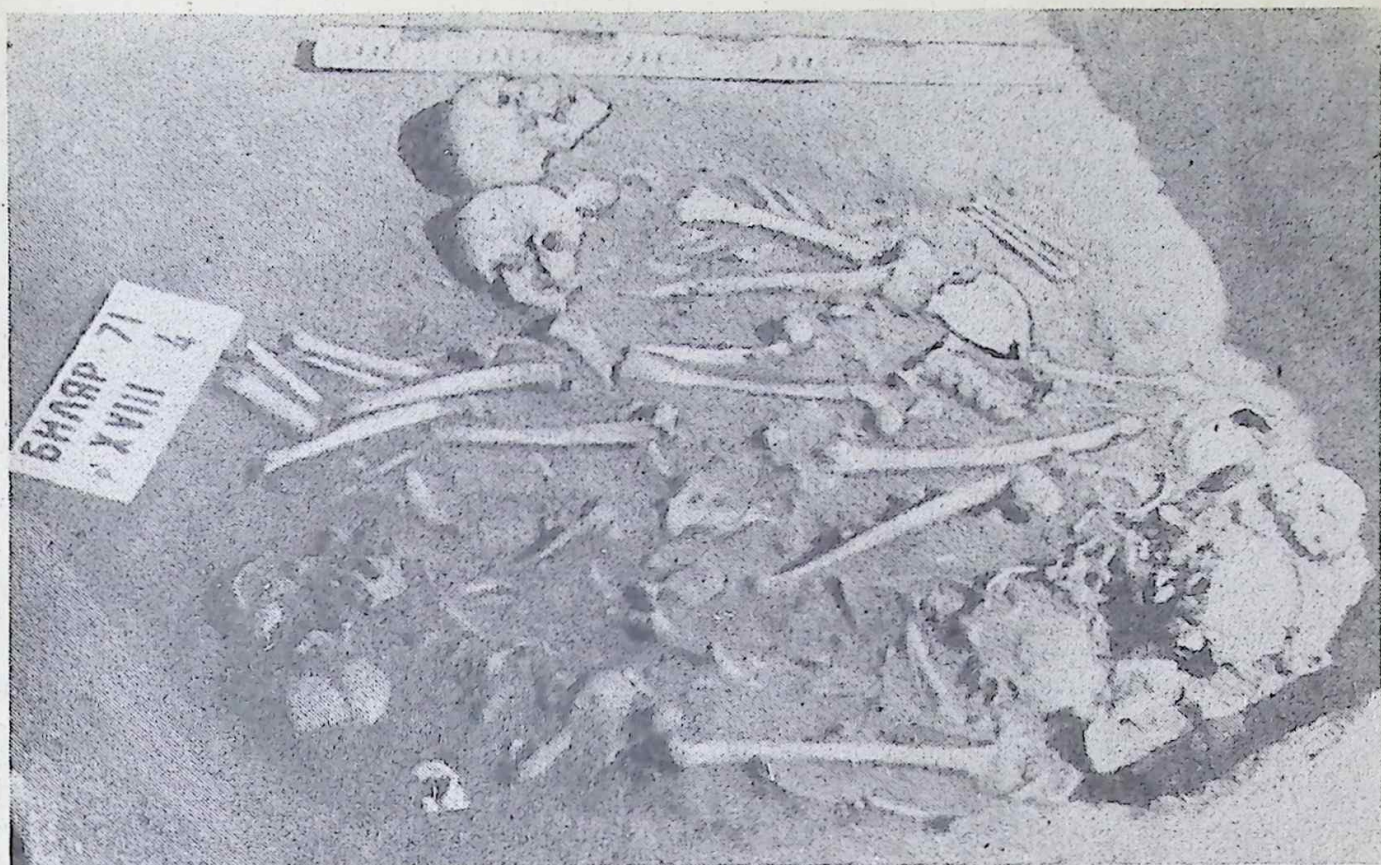
* * *

Монгол баскыннарының кыска ғына вакыт эчендә бик күп Азия халыкларын буйсындырып, Көнчыгыш Европа далаларына үтеп керүләре турындагы хәвәфле хәбәрләр Болгар иленә тиз барып ирешә. 1223, 1229, 1232 елларда болгарлар монголлар белән күзгә-күз очрашалар. Болгар иленә зур куркыныч янавы беркемдә дә шик тудырмый инде.

Мондый шартларда Болгар патшасы илнең хәрби-оборона куәтен тагын да ныгыту буенча гадәттән тыш чаралар күрә башлый. Беренче планда башкала куркынычсызлыгын тәмин итү бурычы тора. Илнең көньяк-көнчыгыш районнарында дошман юлына өстәмә каршылыктар тудыру максатында тиз арада агач-балчык ныгытмалар торгызыла. Болгар-Биләрнең хәрби корылмаларын яңабаштан диярлек үзгәртеп төзиләр. Эчкә шәһәр ике кат, тышкы шәһәр өч кат крепость стеналары һәм тирән чокырлар белән уратып алына (моңа тикле бу ныгытмалар бер генә катлы була). Тышкы шәһәрдән эчкә шәһәргә үтә торган жирдә урнашкан «кәрван-сарай» районында өстәмә ныгытмалар корыла (ул урынны жирле халык әле хәзер дә «форт» дип атый). Нәтижәдә, Болгар-Биләр заманының иң көчле крепость-шәһәрләре рәтенә баса. Биредә Болгар иленең төрле төбәкләреннән жыелган 50 меңләп гаскәр туплана. Шулай да коточкыч күпсанлы һәм бик күп сугышларда чыныккан монголларга каршы торырлык көч булмый әле бу.

...1236 елның көзе. Халкыбызга үлем, коллык һәм әйтеп бәтергесез кайгы-хәсрәтләр алып килгән канлы вакыйгалар белән тарихка кереп калган ул. Болгар-Биләр монголлар тарафыннан жир йөзеннән мәңгегә юкка чыгарылган дистәләгән һәм йөзләгән шәһәр-авыллар язмышына дучар ителә.

Батый ханның берләштерелгән гаскәре иң беренче булып Биләргә ыргыла. Болгар халкы башкаланы дошманга бирмәү өчен каһарманнарча сугыша. Берничә көнгә сузылган штурм нәтижәсендә тышкы шәһәр ныгытмаларының бер өлеше бик каты жимерелә. Дошман эчкә шәһәрне камап ала. Хәлиткәч бәрелешләр шәһәрнең көньяк-көнчыгыш бистәләрендә була. Бөтен жирне янгын чолгап ала. Дошман өстенә берөзлексез ук-сөңгә яудыралар, биек диварлардан ташлар ыргыталар, кайнап торган су бөркиләр. Ни хәл итсәң, көчле дошман басымына чыдый алмыйча, болгарлар әкреләп хәлсезләнәләр, монголлар исә махсус жайланмалар белән крепость стеналарын жимертеп, өерләре белән шәһәр үзәгенә ташланалар. Патша сарае

Шәһид киткән болгар бабаларыбызның туганнар каберлеге (Биләр шәһәрлеге).

һәм Жәмигъ мәчет тирәләрендә булып узган аяусыз сугышлардан соң Олуг шәһәр, ниһаять, бирелергә мәжбүр була. «Көнчыгыш илләреннән килгән денсез татарлар болгарларның данлыклы Олуг шәһәрен алдылар,— дип хәбәр итә урыс елъязмачысы.— Чал чәчле карт-корылардан башлап, имчәк балаларына кадәр бөтен кешене кырып бетерделәр, бик күп байлык кулга төшерделәр, шәһәрләрен яндырдылар, илләрен буйсындырдылар». Шул елларның һәм вакыйгаларның икенче бер шаһите әл-Жүвәйни болай дип язып калдырган: «Болгар жирендә угланнар (монгол ханының уллары.— Ф. Х.) бергә кушылдылар; гаскәрнең күплегеннән жир өстә гүләп, ыңгырашып торды, шау-шудан кыргый жәнлекләр һәм ерткыч жанварлар кая качарга белмәделәр. Башта алар көч кулланып, штурмлап Болгарны алдылар. Бу шәһәр халкының күплеге, үтеп булмастай урынга ныклап урнашуы белән бөтен жиһанда мәгълүм иде. Башкаларга сабак булсын өчен шәһәр халкының бер өлешен үтерделәр, бер өлешен әсир иттеләр».

* * *

Олуг шәһәр хәрәбәләрен казыганда археологлар монгол яуларының шушы көннәргә кадәр сакланып калган эзләренә күп тапкырлар тап булдылар. Шәһәрлекнең теләсә кайсы урынында, казыйм дип көрәк тыгарга өлгәргә, көл-күмер катламына, кеше сөякләренә, ук-жәя, сөңгә һәм башка сугыш коралларының калдыкларына килеп төртеләсәң. 1236 елгы көчле янгын белән бәйле шушы катламда бары тик монгол сугышчылары гына кулланган дистәләрчә ук очлары табылды.

Моннан берничә ел элек бер төркем студентлар белән эчкә шәһәр ныгытмаларына якин гына бер урында, өске катламы бульдозер пычагы белән кырдырып-жимертелеп ташланган киң генә мәйданда тикшерүләр алып барырга туры килде. Тирә-юньдә борынгы чүлмәк китекләре, хайван сөякләре аунап ята. Болгар чорына караган өч-дүрт хужалык чокырыннан кала, әллә ни эре объектлар ачылмады. Игътибарыбызны башка нәрсә жәлеп итте. Кеше сөякләре... Моңа тикле казып тикшерелгән урыннарның берсендә дә (борынгы зиратларны исәпкә алмыйча, әлбәттә) бу кадәр кеше сөякләре табылганы юк иде әле. Һәр табылдыкны планга төшереп бардык. Артык зур булмаган участоктан 167 кеше сөягә килеп чыкты. Табылдыклар арасында XIII гасыр башына караган тимер ук очы да бар иде. Хәтеремдә, 1981—1982 елларда шушы жирдән ерак түгел генә шәһәр ныгытмаларын казыганда да сугыш кораллары һәм кеше сөякләре очраган иде. Күрәсәң, башкалабыз Биләр өчен болгар сугышчылары белән монголлар арасындагы иң каты бәрелешләр нәкъ менә шушы тирәләрдә булгандыр.

1236 елгы афәт Биләрнең мәдәни катламында күптөрле шәкелдә чагылыш тапкан. Шәһәр зиратларының берсендә 26 кеше күмелгән туганнар каберлеге казып тикшерелгән иде. Бу каберлек XIII гасырның беренче яртысына, ягъни монгол яулары чорына карый. Артык зур булмаган чокырда мәселманныр йоласына туры китереп тормыйча гына, ашык-пошык күмелгән 16-18 яшьлек ир-егет мәетләреннән калган сөякләр ята иде. Антропологларның әйтүе буенча, монда, һичшиксез, болгар сугышчылары күмелгән².

Икенче бер каберлектә күмелгән кешенең баш сөягенә тимер ук очы кадалып калган иде.

Әле берничә ел элек кенә эчке шәһәрдә ачылган олы гына бер чокырда 5 бала һәм 7 олы кеше скелетлары күмелгән булган. Берсенең башы юк, икенчесенең — аягы, өченчесенең тагын ниндидер әгъзасы житми. Сөякләр тәртипсез рәвештә таралып яталар. Бер баш сөяге астыннан тимер сөңге очы, икенчесенекеннән сугыш балтасы килеп чыкты. Чокырның икенче почмагында ат скелеты ята. Сугыш аты булгандыр, күрәсен, — муен тирәсендә тирән кылыч эзләре, баш сөяге ниндидер тупас әйбер белән сугып тишелгән...

Монголлар Болгар иленең шул чордагы башкаласы Биләрне генә түгел, тагын бик күп шәһәрләргә һәм авылларны талыйлар, яндыралар, Суар, Жүкәтау, Ибраһим (Бряхимов), Мөрән (Муромский городок, Самара өлкәсендә), Юл (Юлово, Пенза өлкәсендә) һәм кайбер башка эре шәһәрләргә казыганда да археологлар 1236 елгы фажиға эзләрен таптылар. Ләкин аларның берсендә дә бу эзләр Болгар-Биләрдәге кебек ачык һәм тәэсирле түгелдер.

* * *

Югарыда санап кителгән археологик фактларны мин, әлбәттә, болай гына, тиктомалдан искә алмадым. Соңгы елларда матбугат битләрендә монгол-татар яулары һәм аның нәтижеләре турында минем карашка, берьяклы һәм хакыйкәткә туры килеп бетми торган фикерләр үткәрелә башлады. Күренекле тарихчы-галимбез Л. Н. Гумилевның жиңел кулы белән яңадан жиһанга чыгарылган һәм сенсация яратучы дилетант тарихчылар тарафыннан жәһәт кенә тотып алынган бу сәер «теория» буенча, монгол яулары, имештер, бер дә без уйлаганча ук куркыныч һәм вату-жимерүле булмаган икән. Монголлар алар талаучылар да, канәчкеч ерткычлар да түгел, янәсе. Шулай булгач, болгар шәһәрләренең жир йөзеннән бөтенләй юкка чыгарылулары хакында нинди сүз булырга мөмкин?

Шулай итеп, көтмәгәндә генә монгол-татар яулары һәм болгар шәһәрләренең язмышы турындагы мәсьәлә принципияль төс ала. Монгол яуларынан соң Биләр дә, Суар да, башка күп кенә шәһәрләр кебек үк, яңадан торгызылалар, дип расларга тырышалар кайбер тарихчылар. Археология фәннән бик ерак торучы В. Д. Дмитриев исемле чуваш тарихчысы, бер дә тартынмыйча, «Биләрдә казучы археологлар Алтын Урда чорына караган бөтен материалларны X—XII гасырларга кайтарып калдыралар», — дип яза. Узган ел тюркологларның Казанда булып үткән халыкара конгрессында чыгыш ясаган башкорт археологы, тарих фәннәре докторы Н. А. Мәжитов, монголларга кадәр болгарларның шәһәрләре булмаган, Алтын Урда чорында гына барлыкка килгәннәр алар, дип әйтергә жөрәт итте. «Монгол-татарлар булмаса, хәзерге татарлар да булмас иде», дип сөрән сала башлады соңгы вакытта тарих фәннәре докторы Равил әфәнде Фәхретдинов.

Биләр археологиясе соңгы чирек гасыр эчендә зур унышларга иреште. Без инде хәзер бу гигант-шәһәрнең кайчан төзелә башлап, кайчан жимерелүен төгәл беләбез. Тик нигәдер кайбер тарихчылар яңа материалларга күз дә салмыйча, хәтта алар турында ишетергә дә теләмичә, һаман үзләренең иске карашларын алга сөрүне дәвам иттерәләр. Мәскәү археологы һәм тарихчысы В. Л. Егоров фикеренчә, мәсәлән, монгол яуларынан соң Биләр тиз арада төзекләндерелә, әмма аның территориясә элеккесә белән чагыштырганда күпкә кечерәя икән. Р. Г. Фәхретдинов, Биләрнең XIII—XIV гасырларда яшәгәнлеген археологик фактлар белән расларга тырышып, анда табылган кайбер әйберләргә дә санап үтә. Сүзне озынга сузмыйча, шуны гына әйтеп үтәсем килә: бу галимнәрнең фаразлары объектив чыганаclarга түгел, ә фәкать совет болгар археологиясенә нигез салучы Мәскәү профессоры А. П. Смирновның какшамас авторитетына гына нигезләнгән. Мәркүм Алексей Петрович үзе Биләрдә беркайчан да булмаган һәм экспедиция материаллары белән дә таныш түгел иде. 1951 нче елда чыккан китабында ул Биләр турында язганда күбрәк XIX йөз тарихчысы С. М. Шпилевский фикерләренә таяна. Хәзерге галимнәребезгә дә катып калып карашларны жимерүче яңа материалларны өйрәнүгә караганда Шпилевский — Смирнов концепциясенә таяну жиңелрәк ич.

Биләр археологик экспедициясенен 25 еллык эше нәтижәсендә шәһәрлектә бары тик Алтын Урда чорына гына караган бер әйбер дә табылмады. Кызганычка каршы, Р. Г. Фәхретдинов археологик материалларның яшәү вакытын, хронологиясен ачыклау методикасын начар белә. Шулай булмаганда, XII—XIV гасырларда таралган әйберләргә карап кына Биләрне XIV йөз шәһәрләре рәтенә кертмәс иде ул.

Алтын Урда чорында яшәгән шәһәрләренә казыганда бакыр-көмеш Жучи акчаларының күпләп табылуын археологлар бик яхшы беләләр. Күренекле нумизмат С. А. Янина, бу күренеш бары тик Алтын Урда шәһәрләре өчен хас, аннан элгәре һәм соңгы чорларда борынгы акчалар болай күп очрамыйлар, берен-сәрен генә табылалар, дип язды. Шушы көнгә кадәр Биләр казылмаларынан бер генә жучиләр акчасы да килеп чыкмады әле. Шәһәрнең Алтын Урда чорында яшәмәгән булуына дәлил түгелмени бу? XIII гасырның икенче яртысында һәм XIV гасырда язылган бер генә тарихи документта да Биләр искә алынмый. Бары тик XIV йөзнен икенче яртысында Италиядә бертуган Пициганилар тарафыннан төзелгән дөнья картасында гына Биләр урынында: «Яндырылган, юкка чыгарылган шәһәр»,—дип язылган.

Беренче карашка, чыннан да, Болгар-Биләр кебек зур шәһәрнең монголлар тарафыннан жимертелеп, күз ачып йомган арада диярлек юкка чыгуы шикләндерә дә. Халкын бөтенләй кырып бетергәннәрдер, дисәң дә күңел ышанмый—ул, һич-шиксез, археологиядә үзенә эзен калдырыр иде. Аннан соң, безнен оппонентларыбыз һәрдаим искә ала торган жучи акчалары һәм, күп булмаса да, XII—XIV гасырларда Биләрнең үзәндә сугылган акчалар да бар бит әле.—Бәс, шулай булгач, Биләрне монголлар жимереп бетергән һәм ул янадан торгызылмаган, дип ниңә бәхәс куертып торырга?—диярсез. Мәсьәлә беренче карашка гына шулай гади тоела. Хәзергә бу акчаларның берсе дә шәһәрлекнең үзәндә табылмаганлыгын әйтеп үтү белән чикләнеп торыйк әле.

Монгол яуларынан исән-имин котылган Биләр халкы ерак китми, үзәң күрә искиткеч бер үжәтлек күрсәтеп, хәрабәгә әйләнгән шәһәрдән өч чакрым гына ераклыкта урнашкан бер жирдә, Чирмешән елгасы буенда, биек тау башында, яңа кала төзү эшенә керешә³. Берничә ел эчендә булачак каланың 400 гектарга якин территориясен төрле яклап балчык үрләр һәм тирән чокырлар белән ныгытып куялар. Тик эшләрен ахырынача житкерә алмыйлар—болгарларның мондый тәвәккәллеге турында ишетеп, монголлар бу якларга янәдән яу жиберәләр.

Төзелеп житмәгән шушы кала эзләре археология фәнендә Балынгүз шәһәрлегә буларак билгеле. Зурлыгы ягыннан ул болгар истәлекләре арасында Биләрдән кала икенче урында тора. Шуңа күрәдер инде, Равил Фәхретдинов, бу шәһәр монголлар чорына кадәр үк яшәгән һәм урыс елъязмаларында Торцьск исеме белән билгеле, дип ышандырмакчы була.

Ин зур шәһәрләре бер-берсеннән өч чакрым ераклыкта урнашкан ил бармы соң ул дөньяда? Галимебез археология материалларына таянып эш йөртә дияр идең, бу шәһәрлек әле бөтенләй казылмаган, дөресрәге, аны казырга да кирәк түгел, чөнки биредә кешеләр яшәмәгәч, культура катламы юк. Шәһәрлекнең яхшырак ныгытылган көньяк-көнчыгыш почмагында гына X—XII гасыр материаллары очрый. Монголларга кадәргә чорда биредә кечерәк кенә хәрби күзәтү пункты булгандыр, күрәсәң.

Балынгүз шәһәрлегенә каршы якта, Кече Чирмешән елгасы буенда, мәйданы 180—200 гектарга житә торган бик зур авыл урыны бар. Биләр шәһәрлегеннән 1—1,5 чакрымнар тирәсе төньяктарак урнашкан ул. Менә шушы археологик истәлек соңгы елларда күңелемә һич тә тынгы бирми. 1973 елда ук мин монда бер ягына Бату йортының тамгасы төшерелгән бакыр акча тапкан идем. Бер елдан соң 52 көмеш тәңкәдән торган кечкенә генә хәзинәгә юлыктык. Ул XIV гасырның беренче яртысында күмелгән булып чыкты. 1986 елда коллекциябез XIV гасырда сугылган тагын берничә көмеш акча белән тулыланды. Кыскасы, биредә Алтын Урда чорында зур гына торака пункты булган. Аны чын мәгънәсендә ныгытылмаган шәһәр калдыгы дип атарга мөмкин. Жир өстендә аунап ятучы табылдыклар арасында ерак илләрдән китерелгән савыт-саба кисәкләре; һөнәрчеләрнең эш кораллары, тимер һәм бакыр кою мичләреннән чыккан төрле калдыклар очрый. Ныгытылмаган шәһәрләр төзү ул вакытларда киң таралган булган, чөнки монгол ханнары басып алынган өлкәләрдә шәһәрләренә ныгытуга бик нык каршы торганнар.

Бу шәһәргә элеккеге Болгар-Биләр халкы нигез салгандыр дип фараз кылсак, хакыйкәттен ерак китмәбез кебек. Шулай булса, без югарыда телгә алып киткән Биләр акчаларының килеп чыгышы да аңлашыла төсле. Ул акчалар биредә Алтын Урда чорында, XIV йөзнен урталарына кадәр монгол ханнары исеминнән сугылгандыр. Биләрдә сугылган акчалар бик сирәк табыла, безгә, мәсәлән, барлыгы 40 лап

шундый акча билгеле⁴. Ничек кенә булмасын, бу — бик кызыклы факт, чөнки ул Болгар-Биләрнең шулкадәр олы фажигаләрдән соң да үз позицияләрен тиз генә яңа Болгарга — элек-электән сәүдә үзәге буларак шөһрәт казанган Ибраһим шәһәренә тапшырырга ашыкмавын күрсәтеп тора. Башкаланы (әгәр дә Алтын Урда чоры өчен шулай әйтергә яраса) яңа жиргә — Идел буена күчерү болгарлар теләге белән түгел, монголлар таләбе белән башкарыла. Алтын Урда шәһәрләренең таралып утыру географиясенә игътибар итегез: аларның барысы да диярлек сәүдә итү өчен уңайлы булган магистраль су юлларында урнашкан. Яңа оешкан дәүләтнең казнасын баेतуда эчкә һәм тышкы сәүдәнең әһәмиятен аңлатып торы кирәк микән? Түбән Иделдә урнашкан Сарай өһелләренә, әлбәттә инде, Болгар иленең үзәгендә урнашкан Биләр белән түгел, Иделгә якин гына жирдә калкып чыккан яңа Болгар белән бәйләнеш тоту бар яктан да, шул исәптән, буйсындырылган өлкәләренең халыкларын контрольдә тоту өчен дә кулайрак булган. Кама ярында X гасыр ахырларында ук барлыкка килгән Жүкәтауның нәкъ менә Алтын Урда дәверендә чөчәк атып утыручы калага әверелүе дә шуның белән аңлатыла.

Киресенчә, су юлларынан читтәрәк урнашкан калалар әкрәләп бетүгә йөз тоталар. Шундый язмышка, мәсәлән, Суар һәм исемнәре язма документларда сакланып калмаган күп кенә башка шәһәрләр дучар булалар. Монголлар тарафыннан җимертелгәннән соң, Суар яңадан тернәкләнеп китә алмый. Кайбер тарихчылар аны, Шпилевский-Смирнов концепциясенә иярәп, Алтын Урда шәһәрләре исемлегенә кертәләр. Бу дәрәҗә түгел. Суар материаллары арасында XIV гасырга караган бер генә әйбер дә юк.

Шулай итеп, 1236 елгы монгол яулары болгар шәһәрләренең тарихи үсешенә зур үзгәрешләр кертә. Бу үзгәрешләр бигрәк тә Олуг шәһәр язмышында ачык чагыла. Болгар иленең башкаласы сыйфатында өч гасырдан артыграк яшәгәннән соң, аның гомере кинәт өзәлә. Монголлар шәһәрне яңадан тергезергә ирек куймыйлар. Болгар-Биләр халкы барыбер шул төбәкләрдә яшәвен давам итә. Әмма башкаланың яңа Болгарга күчерелүе илнең Кече Чирмешән бассейнындагы үзәк өлкәләре өчен һич тә уңай күренеш булмый. Бу төбәкнең халкы әкрәләп башка жирләргә күченеп китә.

ӘДӘБИЯТ ИСЕМЛЕГЕ

¹ Биляр — столица домонгольской Булгарии. — Казань, 1991. — С. 6—42.

² Хузин Ф. Ш. Великий город и монгольское нашествие // Волжская Булгария и монгольское нашествие. — Казань, 1988. — С. 47—50.

³ Халиков А. Х. Монгольское нашествие и судьба Великого города // Археологические памятники Нижнего Прикамья. — Казань, 1984. — С. 92.

⁴ Хузин Ф. Ш. О верхней дате существования Билярского городища // Проблемы археологии Среднего Поволжья — Казань, 1991. — С. 49.

ФАЯЗ ХУЖИН,
тарих фәннәре кандидаты.

Алтын Урда

һәм ВӨЖДАН ИРЕГЕ

Рәсәй белән чагыштырма рәвештә

«Тарихи параллельләр» дигән төшенчә бар. Кайчагында бу төшенчәгә яңа күзлектән карау, яңа рух өрү файдалы була. Вөждан иреге мәсьәләсенен аерым хасиятләрен Алтын Урда һәм Мәскәү мәмләкәтләре үрнәгендә чагыштырып үтү гажәеп гыйбрәтле нәтижәләргә китерә икән.

Мәгълүм булганча, мәшһүр Тимучин Йөсүгәй баһадир угылы, ягъни Чыңгыз хан (1155—1227) гаять зур һәм куәтле империя төзи. Монгол гадәте буенча, империясен улусларга бүлеп, берсе белән идарә итүне өлкән угылы Жучига (1187—1227) тапшыра. Ризәддин бине Фәхрәддин фикеренчә, бу улус жире элек-электән Дәште Кыпчак исемемен йөртә, инде «Жучи улусы» исемемен ала һәм тора-бара «Алтын Урда» дип аталган дәүләтнең территорияль һәм этник нигезен тәшкил итә. (Шура, 1908, № 2, 34 б.) Ләкин Жучи хан Чыңгыз үзе исән вакытта ук вафат була. Шунлыктан Жучи улусы Чыңгызның үзе тарафыннан мәрхүм ханның угылы Батуга (1208—1255) төгәен кылына.

Шулай итеп, Алтын Урда мәмләкәтенен инеш башы, кай яктан гына карасаң да, жиһангир, ягъни Чыңгыз ханга килеп «төртелә» булып чыга. Шуңа күрә бер дә гажәп түгел: Алтын Урда Чыңгыз вафатыннан соң да гасырлар дәвамында аның васыятьләре, ул төзегән кануннар жыентыгы «Яса» буенча идарә ителә. Әйтергә кирәк, Чыңгыз закон-кануннарыннан чыгу гына түгел, хәтта алардан тайпылу да мордарлык хисаплана. Шунның өстенә, ханнар, жиһангир заманында ук төзелгән «Алтын дәфтәр» нигезендә, бары тик Чыңгыз нәселеннән генә (чыңгызыйлардан) куелырга тиеш булалар.

Мәкаләбезнең максатыннан чыгып, безне бу очракта Чыңгыз хан һәм аның турыдан-туры варисларының дин-вөждан иреге, төрле мәзһәпләргә мөнәсәбәтләре кызыксындыра. Олуг тарихчыбыз Зәки Вәлидигә мөрәжәгать итик: «Чыңгыз хан үзенең борынгы бабаларының динен алмаштырмады, ләкин һәммә дин әһелләрен бер төсле ихтирам итә иде» (Вәлиди Әхмәд-Зәки. Кыскача рәсемле төрек-татар тарихы.—Казан, 1915.—45 б.). Чыңгыз хан төзегән гаять зур дәүләттә төрле диннәрнең урынын билгеләп, Зәки Вәлиди яңадан болай ди: «Мәмләкәттә рәсми дин юк иде. Чыңгыз вә аның балалары иске диндә, шаманилыкта тордылар... Магуллар дин әһелләренең һәммәсен дә ихтирам иттеләр, һичбер дин әһелен дине өчен кысмадылар. Татарлар һичбер урында да дин голямасы, муллалар, урыс руханиларынан алман (салым) алмадылар, сугыш вакытында аларга тимәделәр» (Вәлиди Әхмәд-Зәки. Күрсәтелгән хезмәт, 97—98 б.).

Белгәнәбезчә, Чыңгыз барлык дүрт улусны берләштергән империянең башында торган иң олуг хан, император була, рәсми сурәттә «иң бөек хан» мәгънәсендәгә «каан» (каган, кахан) исемемен йөртә. Ул үлгәннән соң да империянең үзәгеннән, Каракорым шәһәреннән торып идарә иткән баш хөкемдарларның исеме «каан» булып килгән. Ә улус хөкемдарлары «хан» исемемен генә йөрткәннәр. Шуңа күрә иң олуг хөкемдар, каанның дини сәясәте һәм төрле диннәргә мөнәсәбәте хәлиткеч көчкә ия булып, башка хакимнәр өчен дә күрсәтмә-үрнәк булган.

Бу жәһәттән икенче бер бөек тарихчыбыз Ризәддин бине Фәхрәддин сүзләренә

колак салыйк (теле жиңеллештерелеп бирелә): «Чыңгыз хан законына күрә, һәрбер дин һәм һәрбер дини юнәлеш тигез хөрмәт ителә, боларга ризасызлык белдерергә халыкның да, хөкүмәтнең дә хақы юк иде. Шуңа күрәдер, ислам мәмләктәренә һәрбер почмагында сөнниләр белән шигыйләр сугышып, Багдад урамнарында хәнбәлиләр белән шафигыйләр бер-берсенә һөжүм итешеп, ислам остазларына рәсми сурәттә мөнбәрләрдән ләгънәт укып торганда, Чыңгыз хан идарәсендә булган Бөек Төрөк императорлыгында сөнниләр белән шигыйләр түгел, хәтта исламнар белән буддилар, яһүдиләр белән христианнар, төрөкләр белән әрмәннәр бер ана балалары рәвешендә дус тордылар. Хәтта болар арасына кәсеп вә хезмәт өчен килгән европалылар да үз мәмләктәрендә күрмәгән әмен вә әманны, ягъни куркынычсызлыкны шушы Төрөк императорлыгында күрәп хәйран калганнар» (Шура, 1909, № 5, 132 б.).

«Ә бит,—дип дәвам итә Риза казый,—Чыңгыз хан тарихка «залим һәм кан түгүче исеме» белән кереп калган кеше. Хәлбуки Чыңгыз килешүләргә шулкадәр хөрмәт иткән, законнарны шулкадәр төгәл үтәгән, һәр төрлө дин вә мәзһәпләргә шулкадәр ихтирам күрсәткән ки (курсив безнеке.—Р. Ә.), үз иярченнәренә золым кылынмыйча һәм илчеләргә үтерелеп, мәмләкәт намусы асты-өскә килмәсә, икенче мәмләкәт өстенә бер адым да йөрмәгән» (Шура, 1909, № 5, 132 б.).

Чыңгыз хан бабалары диненнән чыкмаган, шаманилык белән гомер кичергән, диелгән иде. Ризәддин бине Фәхрәддин аны мовәххид, ягъни бер Аллага ышанучы итеп тасвирлый һәм дин исламга керү ихтималы зур булган дигән фикер әйтеп китә. Бу каан үз динен беркемгә дә көчлөп такмаган, бернинди мәзһәбне дә кысмаган булуы белән шөһрәт алган иң бөек хөкемдарларның берсе.

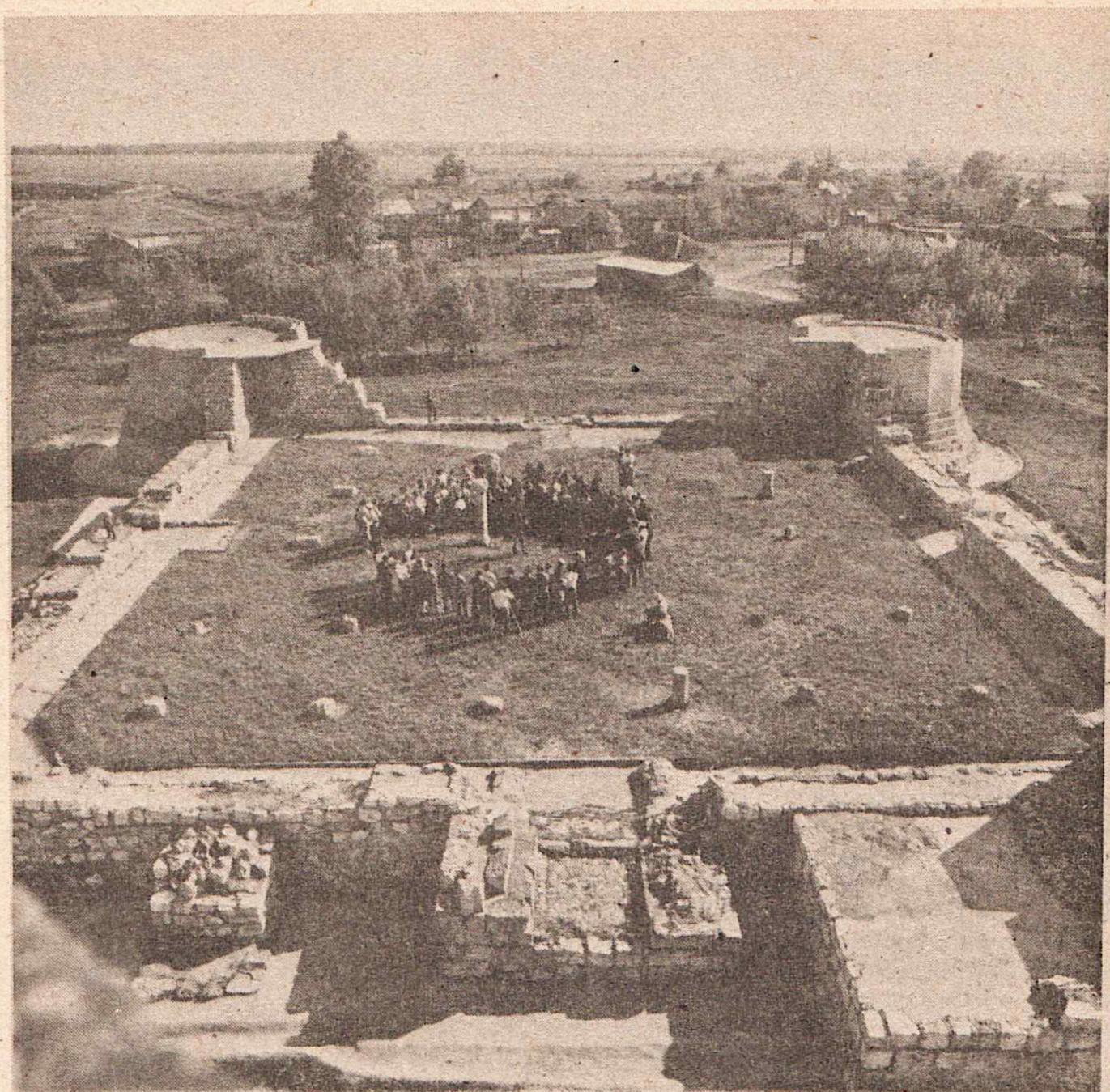
Чыңгыздан соң тәхеткә менгән кааннарның һәрберсе бабаларының юлын тоткан, диндә иркенчелек ягыннан барлык Европа миссионерларын да хәйран калдырган. Мәсәлән, мәшһүр сәяхәтче һәм миссионер Виллем Рубруквис (1293 елда вафат) Чыңгыз ханның оныгы Мөнгү каан алдында төрлө дин әһелләренә гыйбадәт кылуына шәһит була. Бу олуг хөкемдар алдында башта несториан христианнары руханилары, аннары мөселман муллалар, соңыннан мәжүси каһиннары (жрецлары) дога кыла. Шуңа ук Рубруквис каан әмере буйынча өч төрлө дин руханилары арасында үткәрелгән кызыклы бәхәснә тасвирлый. Анда христиан, ислам, мәжүси диннәре әһелләргә көч сынаша. Рубруквис, христиан миссионеры буларак, үз динен мәжүси (шамани) вәкиленнән яклап каты бәхәскә керә. Мөнгү каан аны үзенә чакырып болай ди: «Без, татарлар, без Аллага ышанабыз, аның белән яшибез һәм үлөбез; ләкин кулга төрлө бармаклар бирелгән кебек, Алла кешеләргә дә үзләрен коткару өчен төрлө юллар биргән: сезгә Алла Китап индергән, ә сез аны санламыйсыз; безгә шаманнар биргән, без алар әйткәнчә эшлибез һәм тынычта яшибез» (Соловьев С. М. История России с древнейших времен.—М., 1988,—Т.3—4.—С.45).

Инде Чыңгыз хан империясенә бер өлеше булып хисапланган Жучи улусына килик. Нәкъ менә шуңа Чыңгызның оныгы Бату Алтын Урда дип шөһрәт тапкан дәүләткә нигез сала (1243). Улус хөкемдары булганлыктан, Бату фәкәт «хан» исемен йөртә һәм үзәктәге кааннар: Чыңгыз, Үгдәй, Гөек, Мөнгүләргә буйсынып эш йөртә. Дин иреге мәсьәләсендә шамани мәзһәбендәге Бату тулысы белән Чыңгыз «Яса»сына таянып эш итә, ягъни диннәргә, нинди булуына карамастан, камил иркенлек бирә.

Мөгълүм булганча, барлык урыс язма чыганакларында Бату хан коточкыч кан коючы, жимерүче һәм шәфкатьсез бер адәм итеп сурәтләнә. Ләкин дингә мөнәсәбәттә хәтта Батуга да уңай чалымнар бирүче тасвирламалар байтак. Бер елъязмачы мондый вакыйганы теркәп калдырган. Урыс кенәзләреннән Даниил Романович Урда башкаласы Сарайга килгәч, Бату хан кенәзне христиан кануннарына каршы килә торган монгол йолаларын үтәүдән азат кылган, аның дала халкы традицион эчемлегә—бия кымызын үз ихтияры белән эчәргә теләмәгәннен игътибарга алып, кымыз урынына хәмер жибәрткән (Соловьев С. М., с. 169).

Әле ул гынамы! Италия сәяхәтчесе, миссионер Плано Карпини 1246 елда Бату хозурында кунак була һәм «вәхши юлбасар» дип хисапланган ханның барлык диннәргә дә гажәп дәрәжәдә тигез каравына таң кала. Мәшһүр урыс тарихчысы С. М. Соловьев бу фактны түбәндәге юллар белән билгеләп үтә: «Терпимость эта была предписана законом: в самом семействе хана были христиане; на собственном иждивении содержал он христианских духовных греческого исповедания, которые открыто отправляли свое богослужение в церкви, помещавшейся перед большою его палаткою» (Соловьев С. М., с. 145). Баксаң, Бату яулап алган жирләрендә чиркәү-монастырьларны жимерү түгел, Урда башкаласында үзе чиркәү салдырган икән!

«Вәхши» һәм мәжүси Бату илендә барлык диннәргә һәм дин әһелләренә иркенчелек бирелүен урысның икенче бер олуг тарихчысы В. О. Ключевский түбәндәге

Шәһре Болгардагы Жәмигъ мәчет калдыклары. Зөфәр Бәширов фотосы.

мисалда күрсәтеп үтә. «Беренче 35 ел «изү» дәверендә, — ди тарихчы, — Алтын Урдада өч мәртәбә халык саны алынды, ләкин шуларның берсендә дә дин әһелләре теркәлмәде (Ключевский В. О. Курс русской истории. — М., 1988, — Ч. II. — С. 21). Бу фактны С. М. Соловьев та икъرار итә. Һәр ике тарихчы, үз чиратларында, урыс елъязмаларына таяналар. Халык саны алу вакытында теркәмәү — руханиларны һәртөрле салымнардан һәм йомышлардан (повинностьлардан) тулысынча азат итү дигән сүз.

Алтын Урданың мәжүси (шамани) ханнар тарафыннан идарә ителгән чорын әлегә калдырып торыйк. Хөкемдарларның ислам кабул итеп, шәригать буенча идарә итү дәверенә һәм бу гасырларда Урдада төрле диннәргә мөнәсәбәт нинди булуы мәсьәләсенә без әле әйләнәп кайтырбыз.

Ә хәзергә «тарихи параллельләр» принцибына тугърылык саклап һәм символик «вакыт машинасына» утырып XV йөз аэродромына төшик әле...

Русьнең монгол «изүеннән» котылып кына килгән чагы. Угра елгасын кичеп, Иван III гаскәренә һөжүм итәргә базмыйча, Алтын Урда хакиме Әхмәд хан 1480 елда Сарайга кайтып китә. Әле Алтын Урда хәйран гына төзек вакытта аның бер биләмәсе, улусы сыйфатында яшәп килгән Идел Болгарстаны, аның башкаласы Болгар 1431 елда урыс кенәзе Федор Пестрый тарафыннан жимертелә. Ил зур һәлакәткә юлыга. Ләкин 1439 елда (төрле чыганаclarда төрле даталар, аерым алганда, 1445 ел күрсәтелә) элекке Болгар дәүләтенә бер шәһәре булган, ләкин бу вакыт жимерелгән Казан Сарайдан куылган Олуг Мөхәммәд нәселе тарафыннан торгызыла. Һәм шул көннән башлап, әкрәмләп куәтле Казан ханлыгы күтәреләп китә.

Һәм менә Алтын Урда кул астыннан чыгып, шактый гына гайрәт алган Мәскәү хөкүмәте ислам дәүләте булган Казан ханлыгына әледән-әле кылыч тарта. Чират-

тагы дөһшәтле яу 1487 елның язына туры килә. Шул елны Иван III нең гаскәр башлыклары Казан ханлыгына зур һөжүм оештырып, аның башкаласын алалар. Гали хан тәхеттән төшерелә һәм хатыннары, анасы Фатыйма, сенеңләре, энеңләре Мәлик-Тәһир һәм Ходайкул белән берлектә, әсирләр сыйфатында, Урыс иленә озатыла. Хан гаиләсе гомерлек әсирлеккә хөкем ителә. Гали хан үзе Вологдада, Фатыйма ханбикә һәм шаһзадә Мәлик-Тәһир Карголомда үләр. Әмма иң фажи-галесе шунда: ислам динендәге хан нәселен беринди шәфкать һәм миһербанлыкны санга сукмыйча, көчлөп тәрә колларына әйләндерәләр. Мәлик-Тәһирның уллары Василий һәм Федор исемнәре белән чукындырылып, кенәз титулы алалар. Федор дигәне 1531 елда Новгородта наместник булып тора. Урыс әсирлегендә үскән Ходайкул соңыннан сөргеннән Мәскәүгә китерелә һәм 1505 елда Петр исеме белән чукындырыла. Христиан рухындагы иманын ныгыту өчен Петр Ибраһимовичны Василий III нең сенеңләсе Евдокия Ивановнага әйләндерәләр (Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства.— Казань, 1990.— С.46—48). «Чукынчык кияү» (Риззәддин бине Фәхрәддин сүзе) 1523 елда үлә һәм христиан сыйфатында Мәскәүнең Архангель чиркәвендә күмелә. Кызлары да маржа булып, һәр икесе Анастасия исемен йөртә. Алар да үз чиратларында урыс кенәзләренә кияүгә чыгып, мөселман-лык жәһәттеннән Гали хан нәселен тулысынча корыталар. Болар токымының бер тармагы янә әүвәлге Касыйм ханлыгы хөкемдары Саин-Булат (чукындырылгач Симеон Бекбулатовичка әйләнә) белән бәйләненп, татар каныннан «азган» урыс кенәзләре булып китә.

1533 ел. Казан тәхетеннән берничә ел әүвәл сөрелгән ләгыйһи Шаһ Гали, ханлыкны кайтарып алу максатында урыс хөкүмәтеннән яшерен рәвештә казан-лылар белән сөйләшүләр алып бара. Әмма бу «заговор» ачыла һәм Шаһ Гали үзенң удел сыйфатындагы Кашира һәм Серпухов шәһәрләреннән колак кагып, хатыны Фатыйма ханбикә белән Белоозерога сөрелә. Моның белән генә чиклән-мичә, урыс хөкүмәте Шаһ Галидә хезмәттә булган барлык кешеләрне чәчләрен үрә торырлык жәзага тарта. Элекке хан хозурындагы угланнар, морзалар, кенәзләр һәм башка шәхесләр хатыннары һәм бала-чагалары белән кулга алынып, Тверь, Псков, Новгород, Орешек, Карела шәһәрләрендәге төрмәләргә таратылалар. Псковта 1535 елда, мәсәлән, 73 мөселманны коточкыч газапларга дучар ителәр, ач тоталар («посадиша на смерть», «и измроша в день и в ночь»). Житмәсә, Псков елъязмасы хәбәрәнә күрә, «того же году татарок крестиша; а мужей их удушили в тюрьме 72 человека» (Худяков М., с.107). Башка төрмәләрдә дә шул ук имәнеч хәлләр күзәте-лә: ачка интектерү, буу һәм чукындыру.

Бер елъязмачы, дошманлыгыннан исламга кара коеп, аның шыксыз дин (сквер-ная вера) икәннән «исбатлап», «изге» чукындыруга мәдхия жырлый, коточкыч жәза-ларга дучар ителгән, иманыннан аерылган мөслимәләр язмышыннан шамакай-ланып көлә: «О нех прежереченных татар жены же их видевшие мужей своих, по своей скверной вере, скорую и нужную (принудительную) смерть и погибши же рушею и телом, они же яко от злаго сна воспрянувшие и начаша приходяща молится боголюбивому архиепископу Макарию, просити святаго крещения» (Худяков М., с.108). «Боголюбивый» православие әһелләре нинди гамәл кылалар соң? Елъяз-мачыны тагын тыңлап карыйк: «А крестиша числом в Великом Новгороде жен 43, а детей 36, а во Пскове крестиша жен и детей 50 и един, в Орешке 12, а в Кареле 30». Шуннан соң Алланың бу «мордар» бәндәләре иблис вәсвәсәсеннән котылып, «изге» православие иманына иңгәннәр икән: «И се елико множество душ избыша козни лукаваго дьявола и познаша святую православную веру!» (Худяков М., с. 108).

Шул ук чорларда Казан ханлыгы татарларының берәр урыс кешесен мөселман-лыкка көчлөп кертүләре хакында сыңар мәгълүмат та юк. М. Худяков болай дигән иде: «Да и в эпоху наибольшего расцвета татарского ига суверенитет татар над Россией ограничивался взиманием дани; татары никогда не посягали ни на полити-ческую автономию русского государства, ни на власть русских князей, ни на их военную организацию, ни на религию (курсив безнеке.— Р. Ә.), ни на язык» (Худя-ков М., с. 119).

Казан ханлыгы дәвереннән тагын бер мисал. Атасы Сафа-Гәрәй вафатыннан соң (1549) ханлык тәхетенә әнисе Сөембикә регентлыгында 3 яшьлек Үтәмеш-Гәрәй күтәрелә. Ләкин 1551 елда бу сабык хан тәхеттән төшерелә һәм әнисе белән берлектә Рәсәйгә әсир сыйфатында озатыла. Казан алынганнан соң 7 яшьлек бала әнисеннән тартып алына һәм 1553 елның 8 январенда Чудово монастырендә Алек-сандр исеме белән чукындырыла. «Патша китабы»нда (Царственная книга) теркәл-гәнчә, «царь благоверный пожаловал царя Александра Сафакиресвича, вилел жити у себя в царском своем дому, и повеле его учить грамоте, понеже юну ему сушу, да навыкнет страху божию и научится закону христианскому» (Царственная кни-га.— СПб. 1769.— С. 333).

Чынгыз ханның «Яса»сын (кануннарын) укучылар. *Урта гасыр Шәрекь миниатюрасы.*

Диненнән, иманыннан яздырылган, анасыннан аерылган, барлык тамырлары киселгән Үтәмеш-Гәрәй (Александр) бик аз яши, 20 яше дә тулар-тулмас 1566 елның 11 июнендә Мәскәүдә дөнья куя. Мәсхәрә һәм хөрмәт бергә кушылган тантана белән әүвәлге татар ханы патша нәселе төрбәсе булган Кремльдәге Архангель чиркәвендә күмелә. Казанның соңгы ханы, 1552 елның 2 октябрендә әсир итеп алынган Ядкәр сак астында Мәскәүгә китерелә. 1553 елның 26 февралендә хан Ядкәр Мәскәү елгасы бәкесенә чумдырылып чукундырыла, «якты һәм изге» иманга китерелеп, Симеон исеменә «лаек» була. Христиан рәвешендә бу хан да озак яшәми: 1565 елда үлә һәм Чудов монастыренң Благовещенск чиркәвендә күмелә. Казан ханнарының соңгы өчесеннән тик берсенә генә (Шәһ Гали) мөселман булып дөньядан үтәргә насыйп була. Митрополит Макарий хөкүмәткә калган икесен көчләп христиан итү ләззәтеннән үзен һич тә мәхрүм итәргә теләми. М. Худяков бу хакта мондый юллар язды: «Крещенные ханы по смерти были погребены в кремлевских церквах — таково было соединение формального почета с издевательством над судьбой, в духе того фанатичного века» (Худяков М., с 172).

Болары әле Урыс хөкүмәтенң Казан ханлыгы нигездә исән вакытта ирешкән «казанышлары». Ә Казан яулап алынганда? 1553—1556 еллардагы Азатлык күтәрелеше канга батырылганнан соң бик күп татар морзалары әсир алынып Мәскәүгә

озатыла һәм исән калдырылганнары, чукуңуга мәжбүр итү өчен, төрмәләргә утыртыла. Аларны дьяклар һәм монахлар ярдәмендә иманнарын сатарга мәжбүр итәләр. Ельязмачы язганча, «которые не захотели креститься, ино их метали в воду» (Полное собрание русских летописей.—Т. 3.—С. 157), ягъни баш тартучыларны батырып үтерәләр.

Яулап алынган Татар илендә вәзгыятьне тулы «тотрыклылыкка» китерү өчен жирле халыкларга тәэсир итә торган идеология чарасын гамәлгә кертергә «кирәк иде». Мондый чара итеп инде ныклы сынау үткән мәкерле христианлаштыру нигезендәге урыслаштыру сәясәте сайлап алынды. Чиркәү тарихчысы А. Можаровский болай дип язды: «Для одержания окончательной победы над Казанью надлежало русским победить иноверцев, инородцев Казанского края, еще нравственно — мечом духовным... победить верою, христианским православием; тогда только казанские бусурманы могли быть по духу побежденными и сделаться верными подданными русского христианского государства» (Можаровский А. Изложение хода миссионерского дела по просвещению казанских инородцев с 1552 по 1867 г. г.—М., 1880.—С. 2).

Димәк, максат бер: барлык мөселманнарны баштанаяк чукуңдырып, христиан дөүләтенә коллары итү.

Мөдһиш Иван яулап алынган жирләрдә хөкүмәтнең нинди сәясәт үткәргә тиешлеген бик «дөрөс» шәрехләде. Бу сәясәтнең сыгынтысы Казанны басып кайтканнан соң үткәрелгән тантаналы очрашудагы махсус нотыкка сыенган иде. Митрополит Макарийга мөрәҗҗәгать итеп, Иван мондый фатиха бирде: «И новопросвященный град Казанский по воле его святой данной нам, сохранил во имя святое и утвердил бы в нем благоверие истинной закон христианской и неверных бы обратил к истинному христианскому закону» (ПСРЛ.—Т. 20.—С. 536).

Бу реаль сәяси максат патша хөкүмәте һәм чиркәү тарафыннан «инородецларны», «православие иманы белән нурландырып», «караңгылык һәм вәхшиләктән» коткару дигән сылтау астында тормышка ашырылып килде.

Христианлаштыру планнарын гамәлгә ашыру өчен 1555 елда Казанда Казан һәм Зөянең (Свияжск) беренче архиепископы Гурий житәкчелегендә аерым епархия төзелә. Бу «изге атакый»га Мөдһиш Иван бик зур хокуклар һәм өстенлекләр бирә. Әүвәлге Казан ханлыгын православие рухында «яктырту» һәм «бәхетле итүгә» шундый зур әһәмият бирелә ки; хәтта урысның иң мәшһүр тарихчылары да моны галәм масштабындагы бөек гамәлгә тиндиләр. Мәнә бер мисал. С. М. Соловьев: «Этот духовный поход Гурия в Казань соответствовал отправлению греческого духовенства из Византии и Корсуни для просвещения Руси христианством при Владимире; он был завершением покорения Казани, великого подвига, совершенного для торжества христианства над мусульманством: понятно, что он совершился с большим торжеством» (Соловьев М. М... Кн. IV.—Т. 7—8.—С. 66).

Колониаль хакимият тышкы актлар белән генә чикләнми, әлбәттә. «Христиан нуры» белән «бусурманнарның» каләбләрен «яктырту» максатында Казанны алгач та яңгырдан соң күтәрелгән гөмбәләр төсле, монастырьлар баш калкыта башлый. 1552 елда ук Жылан Тау (Зилантовская), 1556 елда — Казан-Спасо-Преображенский һ. б. монастырьлар бина кылына.

Чукуңдыру масштаблары киң колач ала. Татар тарихы чукуңдыру, иманнан яздыру максатында бөкеләргә батыру, салларда агызу, сусыз эссе мунчаларга ябу кебек «кешелекле» һәм «мәдәниятле» сәясәтне дә яхшы хәтерли.

Мәгълүм булганча, Русь өчен иң дөһшәтле чорда, Бату яулары вакытында да монголлар православие чиркәү-монастырьларына кул тидермиләр, зарарланганнары да гомуми һөжүм шаукумы белән генә бөйлә була. Мәсәлән, Чернигов шөһәрәндәге Спасский (1036 елда төзелгән) Нерли суы буендагы Покров (1165), Юрьев-Польскидагы Георгий (1234) чиркәүләре бүгенгәчә мәһабәт килеш сакланган. Ул гына да түгел, монголлар «изүе» вакытында киң Рәсәйнең төрле төбәкләрендә янадан-яңа православие храмнары төзелеп тора. Шундыйларның берсе — Новгородта 1374 елда бина ителгән Спас чиркәве.

Ә мәнә Мөдһиш Иван Казанны алганнан соң мөселман мәчетләре урынында кирпеч өемнәре генә кала, күбесе исә махсус рәвештә жир белән тигезләнә. Коточкыч дөһшәттән аз гына ис-аңга килә башлагач, Яңа Бистә татарлары XVI йөз азагында мәчет төзәргә омтылып ясап карыйлар. Ләкин митрополит Гермоген татарларның «урыс шөһәрәннән» «ук атымы» жирдә генә мөселман гыйбадәтханәсе төзелүгә бик нык ачулана һәм Иван IV нең улы Федор патшага шикаять кыла. Төгесе 1593 елның 18 июнендә мондый фәрман бирә: «И вы б мечети татарские все велели посметати и вперед татарам мечети однолично ставити не велели, конечно б есте мечети татарские извели» (Горохов В. М. Реакционная школьная политика

царизма в отношении татар Поволжья.— Казань, 1941.— С. 14).

Берочтан Гермоген татарларның чукунырга теләмәүләреннән, ә чукуынганнарның кире мөселманлыкка кайтуларыннан зарланган икән. Федор Иоаннович митрополитка яңа чукуындырылганнарны чукуымаганның аерып, аерым бистәгә күчерергә, ә митрополит белән «изге» атакайларга карышканның төрле җәзаларга тартырга боера («смирят, в тюрьму сажати, и бити, и в железа и в чепи сажати... чинить суд по правилам Святых Апостол»). (Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею императорской Академии наук.— СПб., 1836.— Т. I.— С. 438). Ягъни, чукунырга теләмәгәннәрне «юашландырырга», төрмәдә черетергә, дөмбәсләргә, богау салып, кыргый хайван кебек чылбырларга фатиха бирелә.

Идел буендагы жирле халыкларга карата үткәрелгән христианлаштыру сәясәте 1649 елгы Соборное Уложение дигән документта закон төсәндә раслана. Әлеге Уложение чукунырга теләүчеләргә уңайлыklar тудыруны күздә тоты һәм шул ук вакытта православиегә күчүдән баш тартучыларны кысу һәм эзәрлекләү системасын хокукый нигезгә сала. Православие диненә индерү «изге» эш дип саналса да, урыс кешесен ислам диненә дүндерү җинаяткә тиңләштерелгән. Уложение мондый «әшпәкелек» өчен хәтта үлем җәзасы билгеләгән: «А будет кого бусурман какими-нибудь мерами насильством или обманом русского человека к своей бусурманской вере принудит и по своей бусурманской вере обрежет, и того, бусурманина по сыску казнить, зжечь огнем безо всякого милосердия» (Соборное Уложение 1649 г.: Текст, комментарии.— Л., 1987.— Гл. X, с. 24).

Соңга таба да Идел буе халыкларын христианлаштыру сәясәтен алга сөргән, шәрехләп барган указларның исәбе-хисабы юк. Бу төбәк жирле халыкларын чукуындыру сәясәтенә төп нәтиҗәсе шуңа кайтып кала: йомышлы татарлар, ясаклы яки крепостной крестьяннар составында аерым бер керәшен («новокрещен») катламы барлыкка килә, ә хокуклары төрле яктан чикләнгән татар морзаларының шактые чукунып, урыс алпавытлар сыйныфын тулыландыра, урыс кенәзләренә яңа династияләренә нигез сала.

1713 елда Петр I үзенә указлары белән йомышлы алпавытларның ярты ел эчендә чукуынуларын катгый таләп итә. Буйсынмаган очракта аларның биләмәләре «кешеләре һәм крестьяннар» белән урыс патшасы карамагына күчәргә тиеш була (Кара: Полный свод Законов Российской империи.— Т. 5, № 2734, с. 66; № 2741, с. 71).

Петр патшаның христианлаштыру сәясәтендә аппетитлары шулкадәр зур була ки, хәтта үзенә «Яшерен васыятьнамәсендә» ул бөтен җиһанны басып алуны, традицион ислам мәмләкәтләренә үзара сугыштыруны, аларны яулауны дөгъва итә, христианлыкны ислам динен кысырыклау хисабына дөньякүләм өстенлеккә ирештерү «зарурилыгын» васыять итеп калдыра. Хыял мондый: «Рәсәй дәүләтен дөнья мәмләкәтенә әйләндерер өчен, аның башкаласын Азия һәм Европа хазиналәренә ачкычы булган Истанбулга күчерү шарт. Кичекми һәм ялгышмый эш итеп, Истанбулның көнбатыш жирләренә ия булу кирәк. Шөбһәсез ки, Истанбулга ия булган патша дөньяда илаһи патша булачак... һәм Төркиянең, һәм дә Иранның дин эшлеклеләрен кулда тоту, алар аша сөнни-шигый каршылыкларны көчәйтү кирәк. Ислам динен Азиядән ераклаштыру, христиан динен һәм мәдәниятен анда җисми бер рәвештә тарату һәм җәю зарурдыр» (Казан утлары, 1992, № 1, 167—168 б.).

Соңгы мисал итеп инде «хрестоматик» үрнәк сыйфатын алган Аксак Каратун (Лука Канашевич) вәхшиятен генә искә алыяч. Бу бәндәнең башлангычы белән 1742 елда Казан һәм Казан өязендә генә дә 536 мәчетнең 418-е җимерелә. Себердә 136 дан 89-ы, Әстерхан тирәсендә 40 тан 29-ы харап ителә (Кара: Газиз Г. Татар тарихы.— М., 1925.— 243 б.). Билгеле, болар каршындагы мәктәп-мәдрәсәләр дә юкка чыгарыла.

Укучыда: андый канәчкәч булгач, ни өчен урыс хөкүмәте барлык мәчетләрен дә жир белән тигезләтмәгән икән соң, дигән сорау туарга мөмкин. Сәбәбе гади. Исән калган мәчетләр мөселманнарны хөкүмәткә ант иттерер өчен кирәк булган. Бөтенләй бетерсәң, мөзмин-мөселманның «ак патшага» итагать итми башлавы мөмкин икән.

Бу турыда житеп торыр, чөнки әлеге сәясәт һәм чирканыч хәлләренә барысын да тасвирлый китсәң, бер мәкалә түгел, ун китап та җитмәс иде. Шуңа күрә символик «вакыт машинабызның» тиешле шәрехләрен борыйк та, яңадан Алтын Урданың шамани ханнар тарафыннан идарә ителгән чорына әйләнәп кайтыйк.

Бату хан, ата-бабасы диненнән чыкмыйча, 1255 елда вафат була. Аның вафатыннан соң ханлык тәхетенә Батуның өлкән улы Сартак, ул да үлгәч, икенче улы Улакчы утыралар. Ханлык итү дәверләре бик кыска булганлыктан, дин мәсьәләсен

дәгә сәясәтләре артык мәғлүм түгел. Ләкин бабаларыныкыннан аерылмаган булуы шөбһәсез. Сартакның христиан диненә күнел куюы, яисә үзенә дә христиан булу ихтималы турында мәғлүматлар бар. Әгәр бу хәл чыннан да шулай икән, без Бату даирәсенә һәр дингә дә тигез каравына өстәмә дәлил алабыз.

Улакчы хан вафат иткәч, Мөнгү каан Алтын Урдага Жучи хан утылы Бүркәне, яғни Батуның энесен хан итеп куя. Ризәддин бине Фәхрәддинның сүзләре белән әйткәндә, «Аллаһе Тәгалә һидаят биреп, Бүркә хан ислам динен кабул итте һәм исемен Бәрәкәгә алмаштырды» (Шура, 1908, № 2, 35 б.). Бәрәкә хан үрнәгендә аның хатыны Чәчәк, бөртүган энесе Тукай Тимер һәм башка татар идарәчеләр катлавы ислам динен кабул ителәр (Шура, 1908, № 2, 35 б.). Хәер, бу вакыйга Алтын Урда өчен искитәрлек яңалык булмый. Мәмләкәт халкының шактый өлеше (мәсәлән, Идел Болгарстаны X йөздән) электән үк ислам динен тотып килә. Ләкин хөкемдарлары һәм идарәче даирәләре Мөхәммәд Галәһиссәлам динен кабул иткәч кенә Алтын Урда чын мәғнәсендә ислам мәмләкәтенә әверелә. Югары катлауның ислам кабул итүе мәмләкәт халкының да киң масштабларда мөселманлашуына җитди этәргеч бирә.

Алтын Урда дәүләтенә рәсми динә ислам булып киткәч, ханнарның вөҗдан иреге мәсьәләсендә позицияләре үзгәргәнме соң? Бөтен хикмәт тә шунда шул: диннәр тигезлегә, ислам дәверендә дә Чыңгыз гасырыннан килгән кануннар белән гарантияләнгән. Газиз Гобәйдуллинны тыңлап карыйк: «Исламият кабул ителсә дә, Алтын Урда илендә хәзәрләрдәгә олут ханлыктагы күк дингә ирек калдырылган иде. Чыңгызның «Яса»сы буенча һәммә дин әһелә хөрмәт кылынырга тиеш, беркемнән дә динә хәкаратләнергә (кимсетелергә) ярамыйдыр иде. Бер-бер кешенән динен хәкарат кылган өчен үлем җәзасы бирелә иде; шулай итеп, Алтын Урда дәүләтендә ислам кабул ителгәч тә дин хөрмәте калды. Бер төрле дин-толямасыннан да Алтын Урдага табигъ булган (буйсынган) жирләрдә салым алынмыйдыр иде» (Газиз Г., 94—95 б.).

С. М. Соловьев болай ди: «По уставу Чингисхана и Окая (Үгдәй каан.— Р. Ә.), подтвержденному впоследствии, служители всех религий были освобождены от платежа дани» (Соловьев С. М... Кн. II.— Т. 3—4.— С. 145).

Шамани динендәгә Бату Алтын Урдада халык санын алганда, дин әһелләрен теркәмәвә, яғни шуның белән аларны һәртөрле салымнардан азат итүе турында әйткән идек инде. 1257 елда мөселман Бәрәкә хан да халык санын алу уздыра һәм абыйсы Батуның гадәтләрен дәвам итеп, руханиларны теркәтми. Мәсәлән, Новгород жирендә православие әһелләренә санын бөтенләй алмыйлар («не считали только игуменов, чернецов, священников и клирошан») (Соловьев С. М., с. 154).

Алтын Урда хөкемдары Теләбуга хан заманында (XIII йөзнен 90 нчы еллары) мондый бер хәл була. Курски вилайәтендә баскак булып торучы Әхмәд углан Чыңгыз законнарын бозып, православие әһелләрен кыса, алардан салым ала икән. Урыс кенәзләре Әхмәд өстеннән Теләбуга ханга шикаят кылалар (теле җиңелләштереп бирелде): «Ханнарның ярлыкларына каршы килеп, түрәләрдән, монах вә руханилардан да дань ала, Курски ягында татар авыллары төзетеп, үзенә иярченнән жыйды, болар белән урыс авылларын талый вә һәртөрле золымнар кыла». Моңы белгәч, Теләбуга хан Әхмәд баскакны каты гына шелтәли һәм татар авылларын яндырта (Кара: Шура, 1909, № 9, 257 б.). Фәкать шул шикаят нигезендә генә дә без ханнарның динне, дин әһелләрен кысмау турында ярлыктар бирүләрен, бу канунны бозучыларга каты чара күрүләрен тоемлый алабыз.

Һәртөрле диннәргә дә тигезлек, ирек бирүче Алтын Урда мөселман хөкемдарларыннан иң билгелесе Үзбәк хан булса кирәк. Ул Сарай тәхетенә 1312 елда утыра һәм 1342 елга хәтле идарә итә. Урысның иң абруйлы бер энциклопедиясендә мондый юллар бар: «По примеру своих предшественников (димәк, алдагы ханнар да шундый булган!—Р. Ә.), Үзбек не только не преследовал православное духовенство, но сохранил за ним все льготы, данные первыми ханами и подтвержденные известным ярлыком Менгу-Темира» (ЭС Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.— СПб., 1902.— Т. XXXIV^а.— С. 610).

Бу сүзләргә мәшһүр тарихчыбыз Ризәддин бине Фәхрәддин дә раслый. «Үзбәк хан гаять диндар бер мөселман булган хәлдә,—ди галим,—тулы мәғнәсендә вөҗдан иреге һәм тигезлек игълан иткән вә ислам белән берлектә һәртөрле диннәргә иркенлек биргән» (Шура, 1908, № 3, 71 б.).

Хәзер татарга һәм исламга симпатиясе бик чамалы булган С. М. Соловьевка сүз бирик: «Татары изначально отличались веротерпимостью и по принятии магометанства не были ревнителями новой религии. Узбек... покровительствовал христианам в Кафе, позволил католическому монаху Ионе Валенсу обращать в христианство ясов и другие народы по берегу Черного моря, он же, как мы видели, выдал

сестру свою за Юрия московского* и позволил ей креститься» (Соловьев С. М... Кн. II.—Т. 3—4.—С.223).

Үзбәк ханның барлык конфессияләргә, шул исәптән христиан диненә дә ихласлы булуын, белгән, аның православие әһелләрен яклап язган ярлыгын күргән Рим папасы, мәселман ханы христианлыкка күнел куя, дип уйлап, Урдага хәтта үзенә илчеләген жибәрә. Илчелек папаның бик мул бүләкләрен алып килә, Үзбәк ханны турыдан-туры христианлыкка өнди. Хәр күнелле, киң карашлы хан папаның илчеләренә традицион кунакчыллык күрсәтә, ләкин Рим папасына үз динә ничек кадерле булса, Үзбәккә дә ислам динә шундый ук мөһимдәс дип белдерә (Кара: Шура, 1908, № 3, 71 б.).

Гомумән, Урда ханнарының (шамани яки мәселман хөкөмдар булсын) урыс кенәзләренә һәм дин әһелләренә мөнәсәбәтләре совет чоры тарихы шәрехләгәннән нык аерыла. Мәселән, урыс елъязмасына таянып, В. О. Ключевский мондый фактны терки: аталары 1341 елда үлгәннән соң Сарайга килгән Калита балаларын Үзбәк хан зур дәрәжә һәм хуш күнел белән кабул итә, чөнки ул аларның аталарын бик ярата һәм хөрмәт итә торган була, бөек кенәзлекне алардан башка беркемгә дә бирмә-ячәген вәгъдә итә (Ключевский В. О., с.21). Хан үз сүзендә тора, Калитаның өлкән улы Симеонны великий кенәз итеп билгели, Рязань, Ростов, хәтта буйсынмас Тверь кенәзләрен аның «кул астына» беркетә.

Инде әйтеп үтелгәнчә, Алтын Урда башкаласы Сарайда (Сарай-Бату) шамани диндәге Бату заманында ук православие чиркәве эшләп килә. Мәселман ханнар заманында христианның өчен мондый уңай шартлар саклана гына түгел, бәлки аларның хокуклары тагын да киңәя. Г. Гобәйдуллин болай ди: «Хәтта Русиянең православие кәлисәсенә (чиркәвенә) иң тәэсирле рухание Сарай шәһәрәндәге епископ хисапланадыр иде» (Газиз Г., 95 б.).

Менә сиңа мә! Мәселман дәүләте мәркәзендә православие епископаты яшәгән икән ләбаса!

Г. Гобәйдуллин, гомумән, Алтын Урда шәһәрләрен күздә тотып, мондый фактны искә алып уза: «Шәһәрнең бу кисәгендә зур мәчетләр вә башка милләтләрнең чиркәү вә гыйбадәтханәләре салынган буладыр иде (Гобәйдуллин Г. Тарихи сәхифәләр ачылганда: Сайланма хезмәтләр.—Казан, 1989.—37 б.). Алтын Урда хөкөм сөргән кануннар буенча, дип белдерә шул ук галим, «теләсә нинди (!) диннең гыйбадәтханәсен татар шәһәрләрендә салырга ярыдыр иде» (Газиз Г. Татар тарихы.—М., 1925.—95 б.). Без XX гасыр ахырында хыялланган демократиянең бер состав өлеше түгелме соң бу!

Урыс чиркәвенә яшәү һәм гамәл кылуга тулы ихтыяр бирелүнең тагын бер шаһиты шул: Үзбәк хан гасырында митрополит Петр белән Иван Калита Мәскәүдә Успения исемендәге таш чиркәүгә нигез салалар. Мәскәү ул вакытларда Владимир епархиясенә керә һәм дини үзәк булудан бик ерак тора. Мәселман ханнарының христиан чиркәвенә уңай күз белән карауларын һәм аның эшләренә тыкшырмауларын яхшы белгән православие әһелләре дини үзәкне Мәскәүгә күчәрәләр. Митрополит Петрның варисы Феогност инде Владимир шәһәрәндә торырга теләми, Мәскәүдәге яңа митрополит «подворье»сына, әле генә салынган Успения чиркәвенә «могжица кылучы» (чудотворец) табуты янына килеп төпләнә. Сарай ханнарының христиан чиркәве эшләренә катнашмаулары сәбәпле, Мәскәү Урыс иленең сәяси башкаласы булудан күп элек үк аның дини мәркәзенә әверелә.

Үзбәк ханның угылы Жәнибәк тә төрле диннәргә иркенлек мәсьәләсендә атасы юлын тотта. Урыс елъязмаларының берсе 1357 елда үтерелгән Жәнибәк хан турында: ул христианлыкка карата бик яхшы мөгамәләдә булды һәм аның заманында Урыс иленә карата зур хәерхәллекләр кылынды, дип яза (Соловьев С. М., с. 254). Ризәддин бине Фәхрәддин дә бу фактны раслый: «Жәнибәк хан һәр төрле халыклар, хосусан, рус вә христианның өчен гаять мәрхәмәтле бер падишаһ иде» (Шура, 1908, № 4, 101 б.).

Жәнибәк ханның православиегә бер дә кыерсытырга теләмәгәннән Ризәддин бине Фәхрәддин түбәндәге мисал белән шәрехләп китә. Ханнар алмашынган саен ярлыклар да үзгәрә торган гадәт булганга, Жәнибәк тәхеткә чыккач, аны котларга һәм раслама кәгазьләре алырга барлык урыс кенәзләре һәм митрополит Феогност хан хозурына киләләр. Беренчеләрен раслап жибәргәч, Жәнибәк митрополит белән дә араны жайлый. Ләкин ханга мәгълүм булганча, чиркәү милкенә тияргә ярамаганын сылтау итеп, «бик күп дәүләтләр» бу храмнар исеме астында хәйлә белән

* Сүз Үзбәк сарасендагы Көнчак Исемле кыз турында бара. Кенәз Юрийга барганда чукундырылып, Агафья исемен ала. Р. Фәхрәтдинов моның Үзбәк сөңдесе булуына зур шик белдерә.

шерелеп-ята икән. Жанибәк бу эшне яхшы белгәнән һәм чиркәү-монастырьларда алтын-көмеш вә башка байлыкларның тулып ятуын митрополитка белдереп, болар эчен ясак алынырга тиешлеген искәртә. Феагонст моңа гажәпләнгән булып һәм Үзбәк ханның православие храмнарын салымнан азат итүен дәлил итеп китереп, Жанибәккә ризасызлыгын белдерә. Жанибәк исә, үзеннән элекке хөкөмдарның ярлыгын инкяр итәргә тулы хокукы барлыгын яхшы белсә дә, митрополитны рәнжетми. Барлык чиркәү-монастырьлар исемендә булган милекләр өчен, күз буяу өчен дигәндә, үтә символик — 600 сумлык ясак салып, эшне тәмамлай. Бу берьюлы (одноразовый) алына торган салым үтә бай храмнар өчен берни дә тормый, әлбәттә. Шулай итеп, дип белдерә Ризаэддин бине Фәхреддин, чиркәү һәм монастырьларга ихласлы Үзбәк хан ярлыгы үз көчендә калды, моңа, һичбер ризасызлык белдерүче булмады (Кара: Шура, 1908, № 4, 97 б.).

Митрополитның бу уңышы, Жанибәк ханның киң күңеллелеге бөтен Урыс иле руханиларының күңеленә сары май булып ята. Сарайдан кайтып килүче Феагонстны поплар «милли каһарман» сыйфатында каршы алалар.

Инде укучыны татар ханнарының православиегә, урыс чиркәвенә кылган мәрхәмәтләренән үзенә күрә бер түбәсе (пигы) булган Үзбәк хан ярлыгы белән таныштырырга вакыт житкәндер. Без аны классик тарихчыбыз Ризаэддин бине Фәхреддин тәржемәсендә (телен беркадәр жиңелләштереп) китерүне тиеш таптык.

ҮЗБӘК ХАН ЯРЛЫГЫ

Бөөк вә рәхимле булган Аллаһе Тәгаләнең ирадәсе (теләге) вә кодрәте белән безнең кул астыбызда вә сүзебез йөри торган жирләрдәге барча зур, урта һәм кечек кенәзләргә, гаскәр башлыкларына, китапчыларга, баскакларга, язучыларга, йөрүче илчеләргә, аучыларга, бөтен улуска, урыс чиркәү-монастырьларына, митрополит Петрга, архимандритларга, игуменнарга, попларга һәм башка моның кебек адәмнәргә һичкем тел тидерәсе булмасын! Аларның (руханиларның) шәһәрләреннән, волостьларынан, жирләреннән, басуларынан, урманнарыннан, бакчаларынан, тегермәннәреннән, балык тота торган урыннарынан һичбер ясак алынмасын! Чөнки алар бер Аллага гыйбадәт итәләр, гыйбадәтләре белән безнең гайрәтебезне арттыралар. Митрополит безнең өчен вә балаларыбыз өчен Аллаһе Тәгаләгә гыйбадәт итсен! Әгәр дә дин кешеләренәң әйберләрен алучылар булса, өч мәртәбә итеп кайтарылар. Кем дә кем христиан динен сүксә, монастырь, чиркәү вә часовняларга тел тидерсә, ул адәм ҮТЕРЕЛЕР (эре хәрәфләр безнеке. — Р. Ә.).

Язылды Куян елы, көзнең беренче аеның дүртенче көнендә*.

«Бу ярлык, — ди әче ирония белән Риза казый, — мәдәниятле урыслар тарафынан «вәхши татарлар» дип искә алына торган халыкның кем икәнән ачык күрсәтә» (Шура, 1908, № 3, 71 б.).

Нәтижә ясыйк. Урыс хөкүмәтенә 1649 елгы Соборное Уложение татарга берәр урысны исламга «дүндөргән» өчен үлем жәзасы билгеләсә, Татар хөкүмәте 1319 елда (аннан алдагыларына тукталып тормыйбыз) урыс диненә сүз тидергән өчен генә дә үз мөселманының башын балта астына куйган. Урыс «мәдәнилегә» татар «вәхшилегеннән» соң «тәрәккыятне» нәкъ 330 елга кичегеп тапкан икән.

Мәкаләбезне Риза Фәхреддиновның әрнүле киная белән өртелгән гыйбрәтле тәгъбире белән тәмамлайбыз:

«Урысларның татарлар һәм дә вәхши татарларның золымнары астында торган вакытларда күргән золымнары әнә шуннан гыйбарәт. Шуна күрә гыйлемле вә мәдәниятле урыслар кулында торучы мөселман галимнәренә никадәр хөрмәт ителергә тиешлеге хакында озын сөйләргә хажәт юктыр» (Шура, 1908, № 3, 71 б.).

Равил ӘМИРХАН,
тарих фәннәре кандидаты.

* 1319 елга туры килә. Үзбәк хан митрополит Петрга бирелгән бу ярлыгы белән православие сакчы фәрештәсенә (ангел-хранитель) әверелә. Ул христиан руханиларын урыс гаскәри хезмәтеннән дә азат итеп, аларның иминлеге сагында тора.

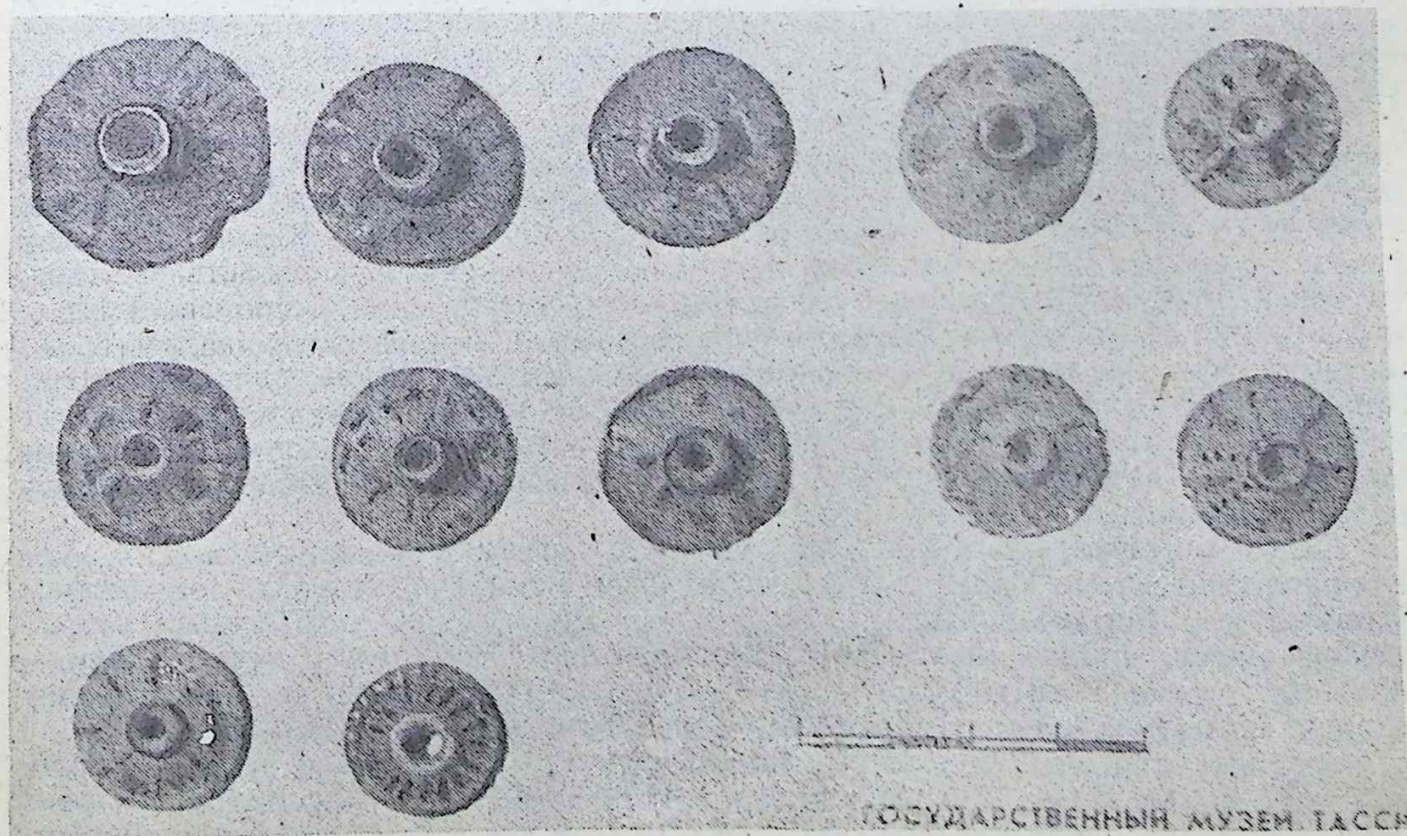
ТОВАР-АКЧА МӨНӘСӘБӘТЛӘР ҺӘМ СӘҮДӘ

Алтын Урда инләячәк кинлекләрдә элеккеге заманнарда ук төрле халыклар яшәгән. Монгол яулары аларның тарихында тирән эз калдырган, күп бәла-казалар китергән. Әмма ахыр чиктә үсеш-үзгәреш кануннары өстен чыккан: әлеге вакыйганың фажигале нәтижәләренә карамастан, халыклар үзләрен асылларына кайтырга көч тапканнар. Әкреләп авыл хужалыгы, һөнәрчелек тармаклары аякка баса башлаган, калалар (барысы ук булмаса да) төзекләнгән, сәүдә эшләре жайга салынган. Соңгысының икътисади күтәрелешен мөһим чыганагы булуын аңлаган хәлдә, Алтын Урда ханнары сәүдәгәрләрнең кәсебен, эшчәнлеген яңарту юнәлешендә шартлар тудырырга тырышканнар. Мөселман сәүдәгәрләре дә, үз чиратларында, Бату ханны «Саин хан», дип олылаганнар.

Алтын Урданың икътисади тормышын тулырак күзалларга теләсәк, сәүдә, базар һәм товар-акча мөнәсәбәтләрен һәм башка шундый мөһим мәсьәләләргә тирәнрәк өйрәнергә тиешбез. Сәүдә, алып-биреш буларак, куллану-житештерү әйберләренә әйләнешен, аларны төрле төбәкләр һәм шулай ук авыл белән шәһәр арасында алмашуны үз эченә ала. Сәүдә — икътисади һәм ижтимагый мөнәсәбәтләрнең мөһим бер төре.

Галимнәребезнең (Г. А. Федоров-Давыдов, М. Г. Сәфәргалиев, А. Г. Мөхәмәдиев һ. б.) соңгы елларда алып барган тикшеренүләре нәтижәсендә Алтын Урда

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ТАСС

Болгар шәһәрлегендә табылган герләр.

тарихын тирәнрәк һәм төрле яклабрак аңлау мөмкинлегенә юл ачылды. Аерым алганда, сәяси мөнәсәбәтләренә, акча системасының халәтен өйрәнү юнәлешендә шактый житди ачышлар ясалды. Шул ук вакытта, аларның әһәмияте сакланган хәлдә, Алтын Урданың эчке һәм тышкы икътисади багланышлары һәм элементләре, фәнни мәсьәлә буларак, махсус өйрәнелмәде. Бу хакта монографик хезмәтләр язылганы юк әле.

Алтын Урда үз заманында хәрби-сәяси һәм икътисади яктан иң көчле, бай мәмләкәтләреннән берсе булган. Терлекчелек һәм игенчелек шактый алга киткән, һөнәрчелек (мәгъдән эретү-кою, тире-күн, сөяк эшкәртү, төзелеш, нәкыш-зәркән сәнгате һ.б.) чәчәк аткан сәүдә өлкәсендә дә зур казанышларга ирешелгән. Шәрәкь белән Гарәбне тоташтыручы иң әһәмиятле кәрван юллары (һәм шулай ук Идел белән Чулман) Алтын Урда жирләре аша үткән, монгол яуларына кадәр күп гасырлар элек жайга салынып, шөһрәт казанган болгар сәүдәсе Алтын Урда дәверендә тагын да ныгыган, тышкы икътисади багланышлар өчен ышанычлы жирлек-нигез булган.

Икътисади багланышларның киңәюе сәүдәгәрләреннән ил тормышында йогынтысы артуга китергән. Алар еш кына дәүләт эшләрендә дә катнашканнар. Тора-бара сәүдәгәрләреннән махсус оешмалары да барлыкка килгән. Шуларның берсе, Г. А. Федоров-Давыдов фикеренчә, сәүдәгәрләр уртаклыгы (ширкәте) булган XIV гасырда төзелгән кыпчак сүзлегендә «ломбард» (итальян сүзе) төшенчәсе очрый. Франческо Пеголотти (XIV гасырның беренче яртысы) мәгълүматларынан күренгәнчә, милкендә көмеш коелмалары булган сәүдәгәр (әгәр теләсә) үзенә тәңкәләр суктырып ала алган. Акчаларның бер өлеше аларны сугучының хезмәте өчен түләүгә һәм тәңкәханәненнән казнасына кертелгән.

Сәүдәнән уңышлы баруыннан ике як та откан: дәүләт казнасына салым (пошлина) сыйфатында керем агылган, ә сәүдәгәрләр кесә калынайтканнар.

Кирәк булганда сәүдә һәм сәүдәгәрлек эшчәнлегә тәртибен жайлауны дәүләт үз кулына алган. Әйтик, затлы мәгъдәннен бәһасе мәмләкәтнен төрле төбәкләрендә төрлечә булганда, акчаны көмешнен бәһасе югары булган өлкәдә товар итеп сату ихтимал туган тәкъдирдә, тәңкәләрен бер шөһәрдән икенчесенә алып чыгу тыелган.

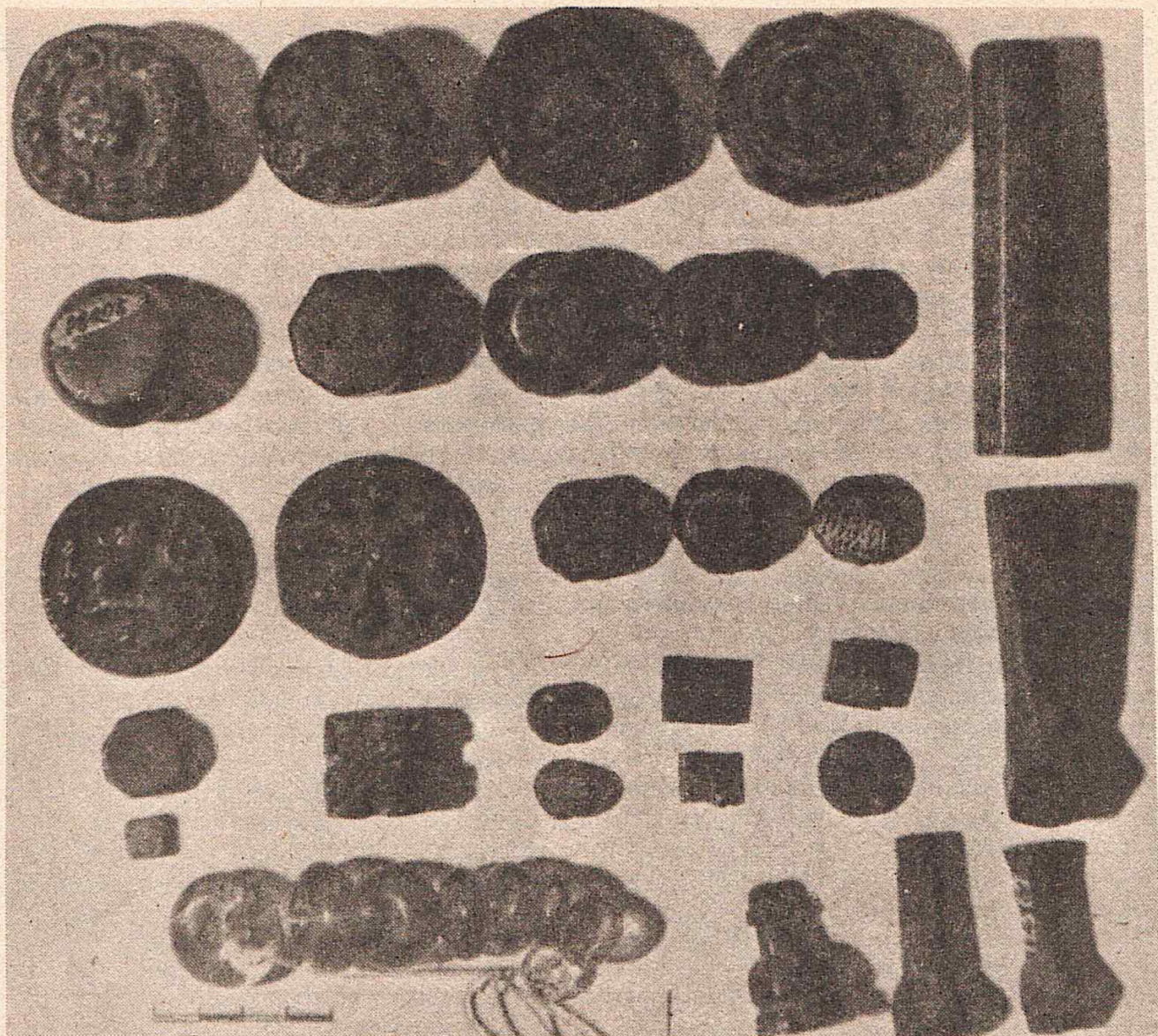
Югарыда искә алынганча, монгол яулары тәмамланып күпмедер вакыт узганын соң, Урта Идел буйларындагы калалар тергезелә башлаган. Шуларның берсе булган шөһре Болгарда 1250—1260 нчы елларда Алтын Урданың беренче акчалары сугылган. Бу шөһәреннән һәм Урта Иделнен башка үзәкләреннән чәчәк ату чоры XIV гасырның беренче яртысына туры килә. Бу чорда бер-бер артлы яңа шөһәрләр (башкалалар Сарай-әл-Мәхруса, Сарай-әл-Жәдид, шулай ук Сарайчык, Хәжи-Тархан, Самәр, Укек һ. б.) калкып чыккан. Археологик тикшеренүләр вакытында аларның чын мәгънәсендә мәдәният, һөнәрчелек һәм сәүдә үзәкләре булганлыгын дәлилләүче матди чыганаclar табылды.

Сәүдә һөнәрчелек белән тыгыз бәйләнештә үскән. Житештерү кораллары-жиһазлары һөнәрченнән хосусый милкә дип исәпләнгән. Ул, үзе эшләгән әйберләрен югары сыйфатлы итәргә омтылып, базар таләпләреннән һәм ихтыяжларының һәрдаим үзгәрәп торуы хакында хәбәрдар булган.

Алтын Урда төрле мәмләкәтләр белән сәүдә иткән. Болгарда эшкәртелгән тиреләренә Һиндстанда, Кытайда һәм Иранда яратып, шактый югары бәягә алганнар. Югары сыйфатлы күннен «болгари» атамасы хәтта монгол, венгр, румын, тибет һ. б. телләргә дә кереп калган. Чит илләргә келәмнәр, төрле тукумалар, көмеш, атлар һәм мөгезле эре төрлекләр, сугыш кораллары да чыгарылган. Сатылучы кораллар шактый югары бәяләнгән. Мәсәлән, Алтын Урда ханнарының чит ил хакимнәренә сугыш кораллары бүләк итүе аеруча зур дәрәжә, ихтирам билгесе дип саналган. Чыганаclarда бәян ителгәнчә, аерым алганда, Үзбәк хан Мисыр солтанына башка бүләкләр белән бергә көбә күлмәк (кольчуга), булат (югары сыйфатлы корыч), алпак (шлем) һәм кылыч жибергән. Алтын Урда сәүдәгәрләре Италия, Мисыр, Урта Азия шөһәрләре белән дә даими элементләр урнаштырганнар, сәүдә эшләрен жанландырып жибергәннәр.

Башка мәмләкәтләр белән урнаштырылган икътисади багланышлардан, элементләрдән тыш Алтын Урдада эчке сәүдә дә чәчәк аткан. Риваятьләрдә сөйләнгәнчә, Жәнибәк һәм Бирдебәк ханнар идарә иткән чорларда, су юлы буйлап саллар, каеклар йөреп, аларда Болгардан Хәжи Тарханга (Әстерханга) төрле товарлар озатылып торган. Чулман-Идел төбәге Түбән Идел буйларын икмәк, бал, тиреләр, төзелеш агачы һәм һөнәрчеләр житештергән әйберләр белән тәммин иткән.

Сәүдәнән язмышы, билгеле булганча, дәүләт эчендәге сәяси хәлнен тотрыклылыгына бәйле. 1310—1311 нче елларда Алтын Урдада акча реформасы үткәрелә. Үзбәк хан идарә иткән дәвердә (1312—1342) сәүдә һәм товар акча мөнәсәбәтләре күтәрелеш чорын кичерә. Бирдебәк хан үлеменнән соң (1359) мәмләкәттә үзара

Кургаш мөһерләр-пломбалар (Шәһре Болгар).

ызгышлар, канлы бәрелешләр заманы башлана һәм ул сәүдәнең торышына тискәре йогынты ясый. XIV гасырның 70 нче елларынан алып әйләнештә киселгән, ярым-йорты тәңкәләр пәйда була. Гамәлдә булган тәңкәләргә янәдән тамга, башка хан исеме сугу да гадәти күренешкә әверелә.

Тарихта сәүдәнең берничә төре билгеле. Шуларның иң борынгыларынан берсе — товарны товарга алмашу. Сәүдәнең бу төре болгарларда IX—XIII гасырларда ук таралыш алып, XIII—XIV гасырларда сакланса да, Алтын Урда чорында инде сәүдәнең төп төре булып кала алмый, аның урынын товар-акча мөнәсәбәтләре ала.

Алтын Урда шәһәрләрендә ярминкәләр, базарлар киң таралган. Шәһре Болгар янында атаклы Ага-Базар булып, биредә төрле мәмлөкәтләрдән килгән сәүдәгәрләр алыш-биреш иткән. Ярминкәләр һәм базарлар оештырылудан дәүләт казнасына да өләш (пошлина һ. б.) тигән.

Базарларда сатып-алу, алыш-биреш кылу өчен сәүдәгәрләр агачтан һәм кирпечтән биналар, пулатлар төзеткәннәр. Базар мәйданы янәшәсендә үк һөнәрчеләрнен остаханәләре, ломбардлар тезелеп киткән булган.

Алтын Урдадагы сәүдә мөнәсәбәтләренең тагын бер мөһим төре — алыш-бирешне махсус килешү кәгазе нигезендә хәл кылу. Бу гамәл хакындагы мәгълүматны Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә дә очратырга мөмкин:

«Малик әйтте: «Сүзегезгә мин инандым,
Риза булып, колыгызны сатып алдым,
Һәм өч төрле гайбе белән кабул кылдым,
Килешүгә бер язу да кирәк инде.

Барчасы да бу фикерне бик хуп күрде,
Кәгазь язу тәкъдименә буен бирде,
Һәммәсә дә явыз эшкә әзер торды,
Бу сатуның килешүен яза инде.

(Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. — Казан, 1989. — 59 б.)

Базарларда еш кына эчке һәм тышкы сәүдәгә чыгарылган товарлар да яңадан очрашкан. Эчке сәүдә, товарларның ихтыяжга туры килүеннән (ассортиментыннан) һәм юлларның озынлыгына бәйлә рәвештә, ике төргә бүленә. Беренчесе — жирле сәүдә. Биредә алыш-биреш кала һәм аннан ерак урнашмаган авыл арасында барган. Икенчесе — илнең төрлө төбәкләре (әйтк, Чулман-Идел төбәге һәм Түбән Идел буйлары, далалар һәм утрак тормыш өлкәләре һ. б.) арасында барган сәүдә.

Алтын Урдага сәүдә өлкәсендәге югары дәрәжәдәге оешканлык хас булган. Шәһәрләрдә сәүдәгәрләрнең аерым мәхәлләләре (мәсәлән, шәһре Болгардагы әрмән колониясе) булган. Ерак мәмлөкәтләр белән сәүдә эшләрен тиешле тәртиптә алып бару өчен еш кына махсус килешүләр төзелгән.

Ул чордагы сәүдә мөнәсәбәтләренең югары дәрәжәдәге үсешкә ирешкәнлегенә хақында археологик табылдыклар да ачык сөйли. 1882 елда шәһре Болгарда 14 көмеш коелмасыннан һәм меңнән артык Арыг-Буга хан дирһәмнәреннән торган шактый бай хәзинә табылды. 1954 елда Апас районында табылган, Алтын Урдада сугылган акчалардан торган хәзинәнең авырлыгы 15 кг чамасы иде. Арада 1341 елда Дәһлидә сугылган алтын акчаның булуын да әйтеп китик. Спасск районында да археологлар бай хәзинәгә юлыктылар. 1962 елда табылган бу хәзинә XV гасырда сугылган 2358 тәңкәдән торган. Алтын Урда чоры шәһәрлекләрендә һәм авыл урыннарында Жучи нәселе ханнары исемнән сугылган тәңкәләрнең табылуы — акча әйләнешенең камил үсешкә ирешүе һәм киң таралыш алуы хақында фикер йөртөргә мөмкинлек бирә.

Сәүдә мөнәсәбәтләрендә, тәңкәләрдән тыш, көмеш коелмалар — саумнар (яки сумнар) әйләнештә йөргән. Алар, вак алыш-бирештән бигрәк, зур күләмле сәүдә өчен бик тә уңайлы булган (болгар сәүдәсенә исә алар X гасырда ук үтеп кергәннәр). Сату әйбере һәм түләү чарасы буларак, бигрәк тә төньяк халыклары белән алыш-биреш иткәндә (борынгы Болгар чорыннан алып), тиреләр-мехлар да кулланылган. Татар «тиен»енең тарихы борынгы булуы барыбызга да мәгълүм.

Сәүдә эшендә, акчалардан башка, төрлө герләрдән һәм кургаш плөмбалардан файдаланганнар. Соңгылары мәсьәләсендә фәндә берничә фикер яшәп килә. Галимнәрнең күпчелеге аларны түләү чарасы буларак күрергә теләсә дә, без, әл-Гарнати (XII гасыр) мәгълүматларына нигезләнеп, аларның плөмбалар буларак гамәлдә йөргәнлекләрен бәян иттек. Әл-Гарнати калдырган мәгълүматларга игътибар итик: «Алар (тиен тиреләре. — Р. В.) өйдә саклаганда бозылган очракта, аларны (тиреләренә), ертык булсалар да, капчыкларга салып базарга китерәләр. ...Базардагы махсус эшчеләр тиреләренә унсигезәр итеп ныклы бауга тезәләр һәм бауның очына кургаш беркетеп мөһер белән тамгалыйлар» (Путешествие Абу Хамида аль-Гарнати в Восточную и центральную Европу 1131—1153 г. г. — М.: Наука, 1971. — с. 28).

Герләр акча-авырлык системасын өйрәнү өчен кыйммәтле чыганаك булып торалар. Без аларны өч төркемгә бүлдек (шар рәвешендәге бронза, куб рәвешендәге һәм кечкенә зурлыктагы пыяла герләр). Шәһре Болгарда табылган герләренә тикшереп өйрәнү нәтижәсендә, Алтын Урданың товар-акча мөнәсәбәтләрендә авырлык үлчәүләренең төрлө берәмлекләре булганлыгы ачыкланды (ратль — 409, 512 г.; мыскал — 4,26 г., 4,46 г., 4,68 г.; дәнник — 0,71 г. һәм 0,78 г., кират — 0,176 г. һәм 0,195 г., хәбба — 0,044 г. һ. б.).

Югарыда бәян ителгәннәрдән чыгып, шундый нәтижә ясарга мөмкин: Алтын Урданың икътисади, сәяси һәм мәдәни тормышында эчке һәм тышкы сәүдә индустрияләтле урыннарының берсен биләгән, жәмгыятьнең үсешенә гаять уңай йогынты ясаган.

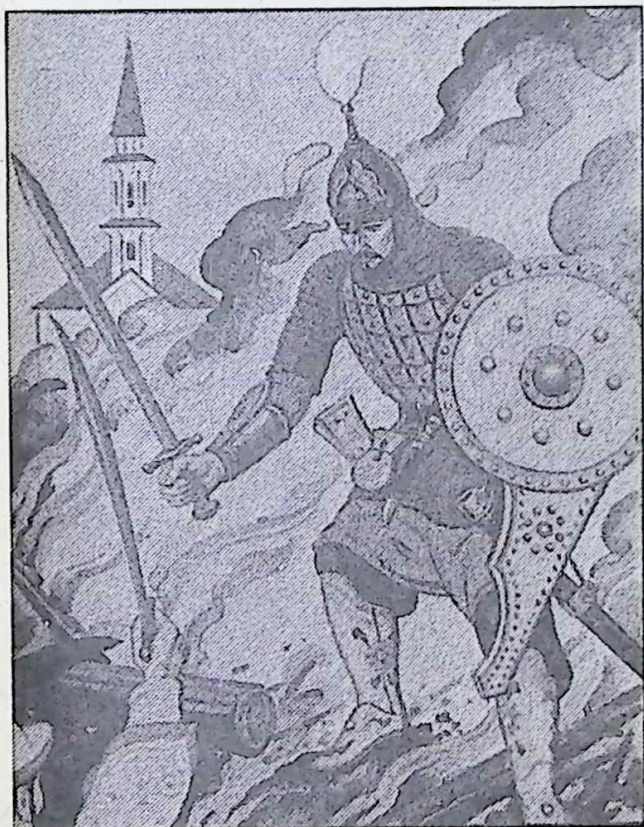
Рафаэль ВӘЛИЕВ,
тарих фәннәре кандидаты.

МОНГОЛ ЯУЛАРЫ

Монгол яулары хақында инде күп язылса да, бүген без бу мәсьәләгә әйләненп кайтабыз, чөнки Алтын Урданың үзенчәлекле якларын аңлау өчен, бу яуларны янәдән күзаллау мөһим.

Монгол яуларының нәтижәләре, без Алтын Урдага карата нинди генә карашта торсак та, берничек тә уңай бәяләнә алмый. Без бу яуларның барысы турында да бәян итәргә жыенмыйбыз һәм игътибарыбызны әлегә вакыйгаларның халкыбыз тарихындагы урынына юнәлтергә уйлыйбыз. Ә Гарби (Көнбатыш) Европадагы сугышлар хақында сөйләшүне башка очракка калдырып торабыз.

Бәйсез Болгар дәүләтенң соңгы хөкемдары
Илһам хан.

Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Монгол сугышчысы. Урта гасыр кытай рәсеме.

I

Бату хан чирүләре хақында аерым сөйләшү урынлы булып. Бу мәсьәлә, нигездә, өч өлештән тора: хәрби-сәяси, сан-күләм һәм этник нисбәт. Безне аларның соңгы икесе бигрәк тә кызыксындыра.

Бату хан чирүләренң саны-күләме хақындагы фикерләр төрле чыганаclarдагы фаразларга барып тоташа. Берәүләргә монгол гаскәрләре артык зур һәм шомлы тоелса, икенчеләре исә бу чирүләренң санын кечерәйтеп күрсәтергә омтыла. Тарихчы В. В. Каргаловның моңарчы күпләрне ышандыра язган фикерә (аның уйлавынча, Бату хан чирүләрендә 120—140 меңләп: 40—50 мең чамасы монгол һәм 80—90 меңләп яуланган халыклардан тупланган яугир булган) соңгы елларда кайбер галимнәребездә ризасызлык тудырды.

Л. Н. Гумилев, мәсәлән, В. В. Каргаловның карашын тәнкыйтьләп һәм өлешчә Н. И. Веселовский фикерен (30 меңләп яугир) хуплап, үзенң фаразын (2 меңләп монгол һәм 25 меңләп яуланган халыклардан тупланган гаскәр) тәкъдим итте. Ул Бату хан яуларын ул чорга хас чираттагы ябырылыш итеп кенә бәяли һәм кыпчак урдасын юк итү максатында гына гамәлгә ашырылган, дип уйлай.

Гарәп-фарсы, кытай-монгол, әрмән, урыс һәм Европа чыганакларындагы мәғълүматлар исә моның нәкъ киресен раслыйлар. Кыпчакларны тар-мар итү өчен генә Үзәк Азиядән күтәрелеп чыгып, Евразия киңлекләрендә сугыш хәрәкәтләре жәелдерү үтә сәер тоела. Урыс кенәзләренә һәм башка мәмләкәт хөкөмдарларының хакимлек итү хокукы биргән ярлыкны алу өчен Алтын Урдага килеп йөрүләре кыпчаклар тудырган «бәлаләр» аркасында гына булдымы икән?

В. В. Каргалов (120—140 мең), Л. Н. Гумилев (27 мең), И. Б. Греков һәм Ф. Ф. Шамагонов (30—40 мең) фикерләренә каршы чыгып, Д. В. Чернышевский үзенә фаразын (50—60 меңлек монгол гаскәре һәм 5 меңләп яугирдән торган башкорт һәм мордва алайлары) тәкъдим итә.

Мәғълүм ки, Чыңгыз хан империясә жирләрендә күп санлы төрки халыклар яшәгәннәр, ә төрки тел, монгол теле белән беррәттән, тигез хокукта файдаланылган (В. П. Алексеев. О некоторых аспектах изучения производительных сил в империи Чингисхана // Всемирная история и Восток.—М.: Наука, 1989.—С.77). Буйсындырылган күчмә халыклар, бигрәк тә төркиләр, Бату хан чирүләрендә күпчелекне хасил иткәннәр. Илбасарларның яуланган халыкларның бер өлешен сугышларда файдаланулары хакында, билгеле булганча, язма чыганакларда шактый еш бәян ителә. Монголлар Бату хан чирүенә нигезен, үзәген төзөгәннәр. Аның санына килгәндә, биредә В. Д. Чернышевский тәкъдим иткән беренче санны (50 мең) хуплыйбыз. Бату хан чирүенә гомуми саны мәсьәләсендә өлешчә В. В. Каргалов фикере белән дә (120 мең чамасы) ризалашабыз.

Бату хан чирүенә этник ягы күп бәхәсләренә үзәгендә торды. Югарыда без төркиләренә күпчелек булуын әйтеп киттек. «Хикмәтле» мифик татарларга тукталып тормыйбыз — журналда урнаштырылган хезмәтләрдә ул хакта шактый тәфсиллә бәян ителә. Бары тик әлегә гаскәрләренә атамасына карата гына мөнәсәбәтсезне белдерәбез.

«Татар-монгол» яки «монгол-татар» атама буларак кабул ителә алмый һәм бу уйдырманың тарафдарлары өчен «ул фәнни әйләнештә калырга тиеш» дип дәгъва белдерергә бернинди дә нигез дә юк. Беренчедән, фәнни даирәләргә мәғълүм булган чыганаклар арасында «татар»ның нинди дә булса төрки этәлеген катгый раслаган дәлил юк. Чыганакларны үз файдага борып сөйләтергә маташу — гадәти бер мәғһәсезлек кенә. Ялганны ялган белән жиңеп булмый. Кайбер галимнәр алдына сорау куяр идек: алай булгач, һич югында безгә «төрки татарлар»дан калган археологик истәлекләргә күрсәтегез? Әлгәре Үзәк Азиядә, аннан соң инде Идел-Чулман төбәгендә аларның (төркилегә чагылган) каберләрен табыгыз. Бу таләп сәер яңгырыйдыр бәлки, әмма кайбер фаразлар үзләре дә үтә сәер бит: нишлисәң, чиләгенә күрә капкачы. Икенчедән, «монгол-татар» — ясалма атама (бу хакта Ә. Мөхәммәдиев әңгәмәсендә тулырак мәғълүмат алырга мөмкин. Без аңа тукталып тормыйбыз) һәм аның этник йөзә юк.

Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, Бату хан явын «монгол-төрки явы (монгол-төрки чирүе)» дип атауның хакыйкәткә якынрак торуын икәрар итәргә кирәктер.

II

Хәзер тарихка берәз сәяхәт кылайк.

Күп елларга сузылган сугышлар нәтижәсендә Тәмүжин жиңүгә ирешә. 1206 елда монголлар корылтайга жыелалар. Анда Тәмүжин Чыңгыз хан дип игълан ителә.

Чыңгыз хан алып барган сугыш хәрәкәтләре вакытында күп кан коела, меңнәрчә кешеләр үтерелә, халыкның күпчелегә гаскәрләргә әверелә. Бердәм дәүләтчелекнең тууы кыйммәткә төшә, әмма үзара сугышлар туктатыла. Шулар рәвешчә, монголлар, үз тарихларында беренче тапкыр, көчле бер дәүләт булып оешалар. Бу дәүләт әлгәреге берләшмәләрдән, шулар исәптән «Хамаг Монгол»дан үзенә феодал асылы белән аерылып тора. Ул үзәкләштерелгән хәрби-хакимият системасына нигезләнгән була. Иң кечкенә хәрби-хакими берәмлек булып күчмә халыкларның гаиләләр төркемә исәпләнгән. Бу төркем гаскәр өчен 10 сугышчы бирергә тиеш булган. Ә иң эре берәмлек булып 1 төмән (10 меңләп сугышчы) бирә алган феодал биләмә исәпләнгән. Илнең барлык мәйданы 3 округтан — уң һәм сул канатлардан, үзәктән торган. Округ хәрби-хакими берәмлекләргә — төмәнгә, йөзләргә һәм уннарга бүленгән. Бу берәмлекләр, гаскәри-хәрби вазифадан тыш, төрле феодал бурычлар да үтәгәннәр. Һәр берәмлек башына ханның ышанычлы тарафдарлары (нөкәрләре) — нойоннар, меңбашлары һ. б. торган. Олуг ханның иминлеген аның 10 мең кешелек шәхси гвардиясә саклаган.

Гаскәрләрдә кырыс тәртип урнаштырылган... Уң кешедән берәү куркаклык

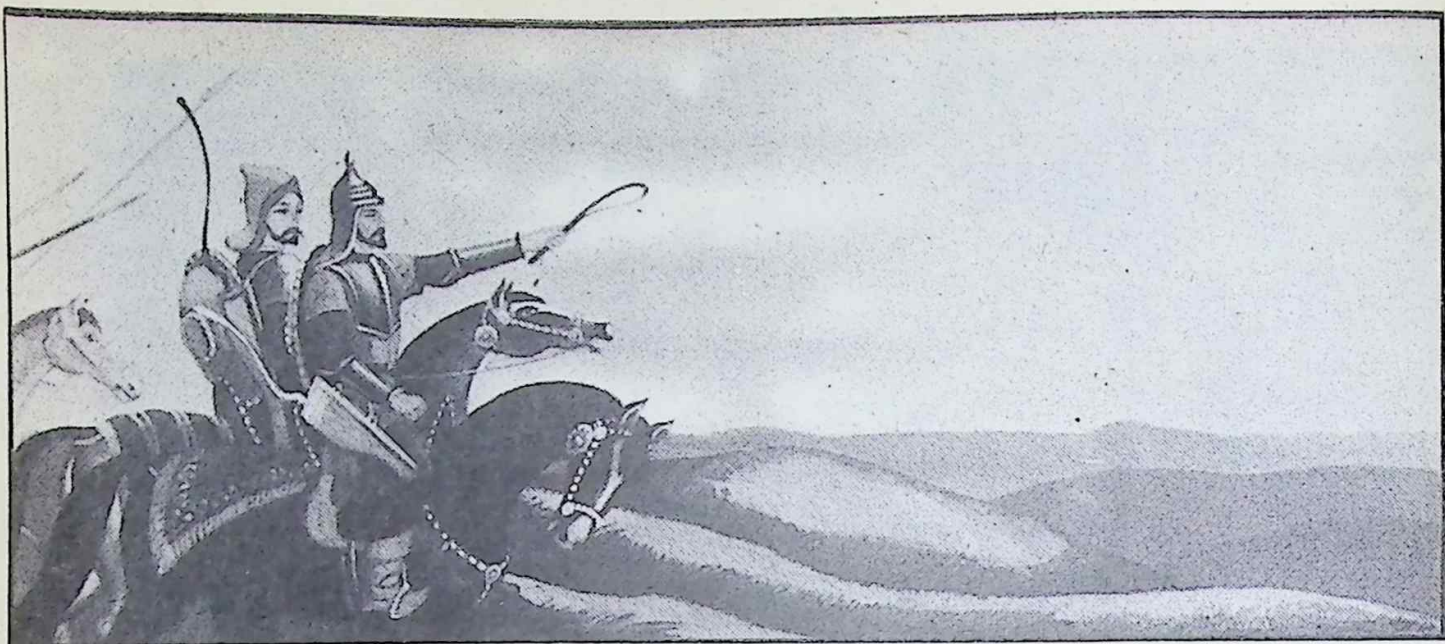
Чыңгыз хан. XV гасыр кытай рәсеме.

күрсәтсә, хәрби тәртипне бозса, ун сугышчы үтерелгән, ә йөздән унау тугрылыкка хыянәт кылса — йөз сугышчының гомере киселгән. Сугыш вакытында кулга төшерелгән малга ябырылучыларны да шундый ук хөкем көткән. Чыңгыз хан сугышчыларның кыю, намуслы һәм тугрылыклы булуларын таләп иткән, тугрылыкны бүләкли дә белгән.

Дәүләт тормышындагы иң мөһим мәсьәләләр корылтайда каралган, тикшерелгән һәм хәл ителгән. Анда яңа хан сайланган, сугышлар игълан ителгән, солых төзү мәсьәләсе һ. б. каралган. Чыңгыз хан дәүләтендә тәртип һәм хокук бүленеше кануннар («Чыңгыз ханның Бөек ясасы») нигезендә башкарылган. Яңа хан бары тик «Алтын ыруг» дип аталган Чыңгыз хан нәселеннән генә сайланган.

Чыңгыз хан, 1206 елда олуг тәхеткә утыру белән, игътибарын чит жирләргә юнәлдергән. Тәүгеләрдән булып, монгол тарафыннан яулануга тангутларның Си Ся дәүләте дучар ителгән. Гоби чүленең көньягында урнашкан бу дәүләт югары мәдәни-иқтисади үсешкә ирешкән мәмлөкәтләрнең берсе булган. Беренче тапкыр монголлар Тангут дәүләтенә 1205 елда бәрәп кәргәннәр. Яулар 1207—1211, 1215, 1218 елларда кабатланган. Алар XIII гасырның 20 нче елларында көчәя-жәелә барып, Тангут дәүләтенен 1227 елда төмам жимерелүенә һәм яулануына китергәннәр. 1218 елда монгол хакимияте Көнчыгыш Төркестанда урнашкан. Төньяк Кытайның күп кенә өлкәләрендә жәелдерелгән сугыш хәрәкәтләрәннән соң Урта Азиягә юл ачылган.

Урта Азиянең зур өлешен Харәземшаһлар империясә биләгән. Ул хәзергә Әфганстан һәм Иран жирләрен дә колачлаган. Бу дәүләттә төрлө телләрдә аралашкан күчмә һәм утрак тормышлы халыклар яшәгән. Халыкның зур күпчелегә мөселман булган. Утрак фарсылар һәм күчмә төркиләр, аксөякләр һәм «кара халык», тәхеткә омтылучы төрлө феодал төркемнәр арасында еш кына ызгышлар, сугышлар кабынган. Бу хәлләрнең Харәземшаһлар дәүләте өчен һәлакәтле булуын Чыңгыз

Субэдэ баһадир. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

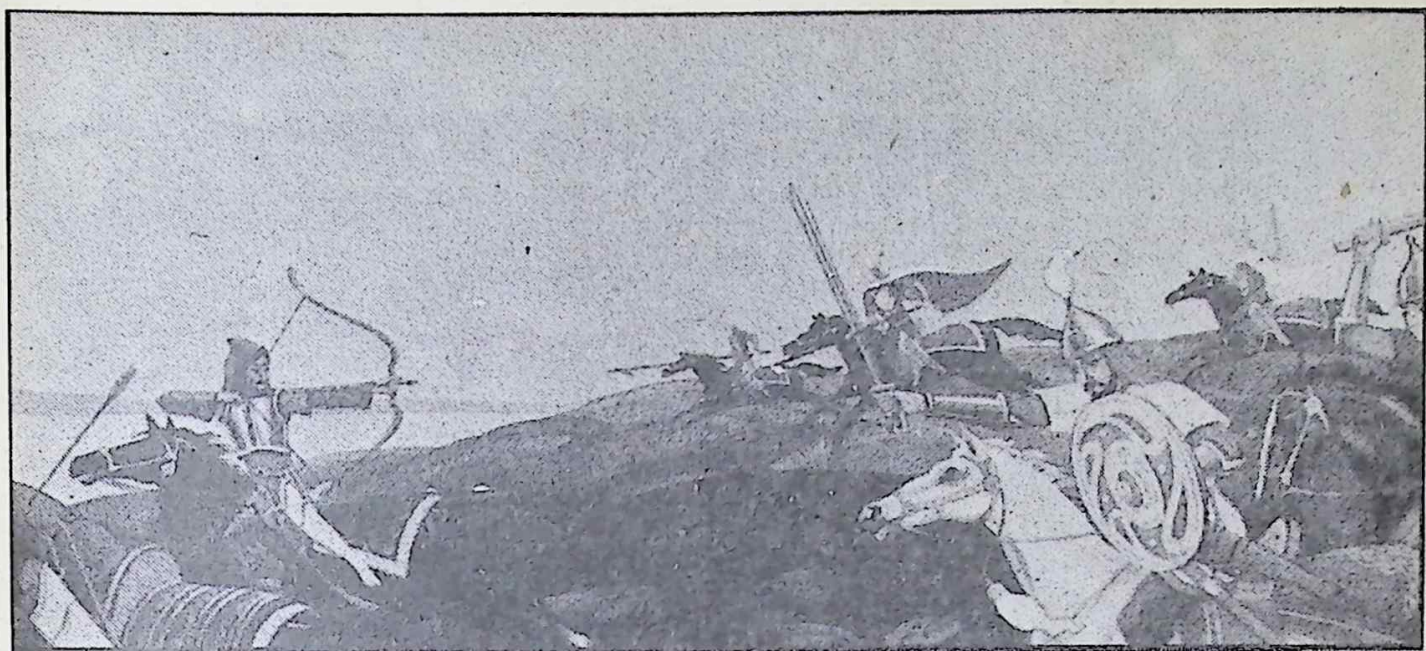
хан яхшы анлаган. Аның шымчылары башкала булган Үргәнечтә генә түгел, ә бөтен йлдә мыжгып торган.

1219 елның көзендә, найман ханы Көчлекнен чируләрен тар-мар иткәннән соң, Чыңгыз ханның 150 меңләп яугирдән торган чируләре Урта Азиягә бәрәп кәргәннәр. Чыңгыз ханның уллары Үгәдә һәм Чагатай житәкчелек иткән чируләре Утратны камап алганнар. Каланың хакиме Гаяр хан каһарманнарча каршылык күрсәткән. Ул, садагында уклар беткәч, дошманнар өстенә кирпечләр яудырган. Алары да беткәч, монголлар аны тотып алганнар һәм жәзалап үтергәннәр. Биш ай буена каршылык күрсәткән Утрат 1220 елның февралендә монголлар тарафыннан алынган. 1219—1220 елларның кышында Чыңгыз ханның өлкән улы Жучи житәкчелегендәге чируләре Сыр-Дәрьяның түбәнгә агымы буендагы калаларны, ә Алак-нойонның алайлары (отрядлары) әлегә елганың югары агымы буендагы калаларны яулаганнар.

1220 елның феврален. Чыңгыз-хан һәм аның кече улы Тулуй житәкчелегендәге гаскәрләр Бохарага ябырылалар. Каланың хакиме кача. Бохара халкы каршылык күрсәтә. Әмма көчләр тигез булмый, дошман калага бәрәп кәрә. Биредә монголлар зур ерткычлык күрсәтәләр: ирләрне, карт-корыны, бала-чаганы үтерәләр, хатын-кызларны урамнарда күз алдында мәхрәлиләр, мәчетләрне, сарайларны, йортларны талыйлар. Елау, сыктау, ыңгырашу тавышлары көннәр бие тынмый. Исән калдырылган хатын-кызларны, балаларны монголлар коллыкка алалар, үтерелмәгән ирләрне «төркемгә», ягъни башлап сугышка кәрәргә мәжбүр ителәчәк махсус алайга туплыйлар.

Бохара алынганнан соң, Чыңгыз хан Сәмәркандка юнәлә. Када халкы арасында бердәмлек булмый. Аксөякләрнең коты алынса да, «кара халык» көрәшкә күтәрелә. Алпар хан үзенең яугирләре белән берничә мәртәбә монголларның тылына чыга. Сугыш кызганнан кыза бара. Каланың каршылык күрсәтү мөмкинлеген зур була. Әмма, тән житкәч, хыянәтчеләр Сәмәркандның капкаларын ачалар һәм илбасарларны калага кертәләр. Монда да Бохарадагы хәл кабатлана. Халыкның исән калган өлеше кырга куып чыгарыла, коллыкка таратыла.

1220 елның маена Урта Азиянең зур өлеше яулана. Шулай ук елның жәй һәм көз айларында Хорасандагы калалар яулана. 1221 елда монголлар Харәземгә киләләр. Бу өлкәнең гаскәрләре белән кыю һәм көчле әмир Тимер Мәлик житәкчелек итә. Аның яугирләре Үргәнеч янында монголларны тар-мар итә. Әмма Харәземдә дә бердәмлек булмый. Иминлекне саклыйсы урында, әмирләр тәхетне эләктөрү өчен үзара сугыша башлыйлар. Бу вакытта инде харәземшаһ Мөхәммәт исән булмый. Тәхет аның көчле һәм тәжрибәле улы Жәләлетдингә күчә. Тик аның батырлыгыгына Үргәнечне афәттән коткара алмый. Жәләлетдин, Тимер Мәлик белән бергә, 300 кешелек алай башында Әфганстанга юнәлә. Ул озак еллар бие азатлык хәрәкәтен житәкли. Әмма бу хәрәкәт аяусыз бастырыла. Гади халыкның ярдәменә таянмау, аннан читләшү тискәре нәтижеләргә китерә. Монгол ханнары харәземшаһны эзәрлекләүне давам иттерәләр. Жәләлетдин 1231 елның жәендә Көрдестан тауларында һәлак була. 1221 елда, Харәземне яулау белән, Урта Азиядә сугыш хәрәкәтләре өкрәләр басыла һәм алар күрше мәмләкәтләр жиренә күчәрелә.

Болгарларның монгол чирүен тар-мар итүе. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

III

Болгарлар харәземшаһлар дәүләтенен монгол ханнары тарафыннан яулануы хакында хәбәрдар булалар, чөнки алар борынгы чорлардан Шәрәкь, шул исәптән Урта Азия халыклары белән тыгыз элемтәләр булдырып, аралашып яшәгәннәр. Ике арада кәрваннар йөрөп торган, мәдәни-иқтисади багланышлар үскәннән-үсә барган, никахлар корылган, зыялылар алмашу уңай нәтижәләр биргән. Диннен бер булуы бу мөнәсәбәтләрнен, багланышларның тотрыклылыгын тәмин иткән. Шуна күрә, болгарлар үзләре өстенә якынлашып килүче афәтне үтә сизгер тосмаганнар. Алар якынча 1220 нче еллардан монголлар белән булчак орышка әзерләнгән башлаганнар. Әзерлек өч юнәлештә (калаларны ныгыту, кирмәннәр төзү, гаскәр туплау, дипломатик чаралар кылу) барган. Иң элек тылның иминлеген тәмин итү кирәк була. Шул сәбәпле, болгарлар күрше урыс кенәзлекләренә яу белән баруларны туктаталар. Соңгы яу 1218 елда булган. Нәтижәсе — Устюг каласын алу.

Әмма Урыс кенәзләре ягыннан һөжүмнәр дәвам иткән. Аерым алганда, 1220 елда урысларның Владимир-Суздаль олуг кенәзе Юрий Всеволодович житәкчелегендә берләшкән гаскәрләре Болгар жирләренә бәрәп керә. Бу яуда Ярославль, Ростов, Муром һәм Переяславль кенәзләренен дружиналары да катнашкан. Һөжүм Ашлы әмирлегенә каршы юнәлдерелгән. Ашлы әмире берничә мәртәбә урыс кенәзләренә солых төзәргә тәкъдим иткән. Болгарларның төрле төбәкләрдән жыелган гаскәрләре, мәсьәләне тыныч юл белән хәл итүгә өмет баглап, сугыш хәрәкәтләренә кушылудан тыелып торганнар. Әмма, урыс кенәзләре тынычлык, солых турындагы тәкъдимнәргә колак салмаганнар. Ашлы алынган һәм яндырылган. Шушы һәлакәттән соң инде ул яңадан аякка баса алмаган. Каланың байлыгы һәм халкының исән калган өлеше, әсирлеккә алынып, урыс калаларына озатылган. Ашлыны яндырганнан соң, урыс дружиналары Чулман буйларына таралганнар; сугыш ялкыны зуррак күләмнәрдә жәелгән.

Болгар халкы, югалтуларның зур булуына да карамастан, урыслар белән солых төзәргә, ягъни үзләренен тылларында иминлек урнаштырырга омтылган. Ашлы алынганнан соң, берничә мәртәбә Владимир-Суздаль олуг кенәзе Юрий тарафына кыйммәтле бүләкләр белән илчелек жибәрелә. Юрий Всеволодович болгарлар белән солых төзүдән баш тарта һәм аларга каршы яңа яу әзерли. Болгар илчеләре буш кул белән кайталар. Өченче мәртәбә барганда гына илчелек кабул ителә һәм Владимир-Суздаль олуг кенәзе болгарлар белән солых төзәргә, үзара тыныч яшәргә ризалаша.

XII гасыр урталарыннан Идел-Чулман Болгарында феодаль таркаулык башланган*. Алтын Урда чорында мөстәкыйль үзәкләргә әверелгән Шәһре Болгар, Суар, Жүкәтау һ. б. калаларның аерымлануы чама белән XII гасырның беренче

* Бу мәсьәлә «Мирас» журналында дөнья күргән махсус мәкаләдә кичрәк яктыртылу сәбәпле һәм шулай ук күләм нисбәтен истә тотып, кабатлап торунның кирәген тапмыйбыз. — Автор.

яртысының ахырына карый. Шул ук вакытта, бу чорда мөстәкыйльлек әле тулы үсешкә ирешә алмаган, ә үзәк булган Олуг Каланың йогынтысы шактый сизелерлек булган. Бу йогынты кыен чакларда житди тоткарлыксыз кабул ителеп, көчләрне берләштерү өчен мөмкинлекләр булдырган.

Шәрекъ тарафыннан монгол яуларының якынлашуы турындагы хәбәрләр Болгарда әзерлек эшләрененң жанлануына зур этәргеч биргәннәр. Олы калаларны ныгытуга игътибар көчәйгән. Илнең элгәреге башкаласы Олуг Каланың (Биләрнең) биш рәттән торган, валлардан һәм чокырлардан гыйбарәт ныгытмалары булган. Балчыктан оелгән биек валларның өсләрендә имән бүрәнәләрдән салынган бура диварлар торган. Диварлар өстендә һәм аларны тоташтырган манараларда болгар сакчылары йөргән. Каланың үзәгендә хисар (цитадель) урнашкан. Аның эчендә хан сарае, югары дәрәжәле аксөякләрнең зиннәтле пулатлары булган. Хисарны ныгытуга аерым игътибар бирелгән һәм ул көчле кирмәнгә әверелгән. Аның имән диварларының калынлыгы 8 метрга житкән, һәр 60—70 метр саен биек манаралар булган. Эчкә шәһәрнең валлары ике рәт булып, тышкы валларның гомуми озынлыгы 5 чакрымнан артып киткән. Ныгытмаларны төзегәндә табигать шартлары да файдаланылган: валлар арасына елга агымнары юнәлдерелгән.

Идел-Чулман Болгарының әһәмиятле сәүдә үзәге булган Ибраһим-кала да (Алтын Урда чорындагы Шәһре Болгар) яуга әзерләнгән. Идел ярыннан ком һәм таш менгергәннәр. Монгол яулары алдыннан каланың үзәк өлешен сакларга тиешле яңа вал барлыкка килгән. Хәзерге вакытта Кече Иерусалим чокыры дип аталган чокырга буа буылып, су тутырылган. Каланың валлары һәм чокырлары яңартылган.

Калаларны ныгытуга күп көч, мал-мөлкәт сарыф ителгән. Бу эшләргә авыллардагы кешеләр дә тартылганнар. Аеруча ныгытылган олы кирмәннәр рәтенә, югарыда телгә алынган калалардан тыш, Суар, Жүкәтау, Кашан, Казан һ. б. кергән.

Идел-Чулман Болгарында калалар күп булган. Ул шактый зур мәйданны биләп, аның гомуми чикләре көньякта Жигули таулары тирәсеннән, ә төньякта Казан-су үзәннәре буйлап үткән. Көнчыгыш тарафта алар Агыйдел ярларына, ә көньяк-көнбатышта исә Сура елгасының югары агымына кадәр сузылган.

Идел-Чулман Болгарында, төрки болгарлардан тыш, фин-угор телләрендә аралашкан халыклар да яшәгән. Илнең көнчыгыш жирләрендә (Жаск буйларында) венгрларның биләмәләре урнашкан. Элегрәк биредә аларның дәүләте — Бөек Венгрия булган.

Илнең көньягында (хәзерге Пенза өлкәсе жирләрендә) мәдәният өлкәсендә болгарларга бик якын торган бортаслар яшәгәннәр. Аларның тел-сөйләмнәре болгарлашкан. Бортасларның беренче калалары X гасырда ук барлыкка килгән. XII гасырда аларда ныгытылган кирмәннәр күбәйгән. Бортаслар ул жирләренң төп халкы булган мордва-мукшылар белән тыгыз элемтәдә яшәгәннәр. Мордваның төп өлеше ике кенәзлеккә бүленгән. Кенәз Пуреш урысларга буйсынса, Пургас кенәз XII—XIII гасырлар чигендә болгарларның көчле йогынтысы астында булган.

IV

Монгол ханнары Европа илләрен һәм аларның халыкларын күптәннән өйрәнәп килгәннәр; аларда Шәркый Европа мәмлөкәтләрен яулау хыялы XIII гасырның егерменче еллары башында ук туа. Шымчылык итүдә еш кына мөселман сәүдәгерләре хезмәтеннән файдаланганнар.

1222 елда, Грузиядә һәм Әзәрбәйжанда булган сугышлардан соң, Чыңгыз ханның гаскәрбашы Субэдзә баһадир һәм Жәбә нойон житәкләгән чирүләр Дәрбәнд аша Төньяк Кавказ тигезлегенә чыгалар һәм берләшкән алан-кыпчак гаскәре белән очрашалар. Хәйлә белән кыпчак ханнарын үз якларына аударганнан соң, алан-кыпчак берләшмәсен таркатуга ирешәләр. Аннары башта аланнарны, соңыннан кыпчакларны тар-мар итәләр. Качып баручы кыпчакларны эзәрлекләп, монголлар Кырымга килеп керәләр һәм андагы Судак каласын алалар. Кыпчакларның исән калган өлеше урыслар тарафына юнәлә. Кыпчак ханы ярдәм сорап урыс кенәзләренә мөрәҗғәгать итә: «Бүген безнең жирне алдылар, ә иртәгесен сезнекен яуларлар», — ди ул. Урыс кенәзләре Киевтә жыелып киңәшләр һәм орышка чыгарга карар кылалар.

Тарихи орыш 1223 елның 31 маенда Азов дингезе янындагы Калка елгасы буенда була. Урыс-кыпчак гаскәрләре жинелә. Әлегә вакыйгадан соң монголлар Саксийнга (Түбән Идел буена) кайталар һәм анда озак тоткарланмыйча, Идел буйлап югарыга — Болгар иленә юнәләләр.

Болгарлар Калка сугышының фәжигале нәтиҗәләре хакында хәбәрдар булалар.

Бату хан. Рушан Шәмсетдинов рәсеме.

Болгар жирләреннән гаскәр туплана һәм ул илнең көньяк чикләренә, Самара Дугасына жибәрелә. Әйтергә кирәк, бу гаскәр составында венгрлар (мажарлар) да булалар. Хәлиткеч орышта болгар гаскәре жинүгә ирешә. Монгол чируенен нибары дүрт мең чамасы гына яугире исән кала һәм, көч-хәл белән божрадан ычкынып, Түбән Идел буйлары, Казахстан далалары аша Монголиягә кайтып китә. Болгарларның жинүе нәтижәсендә Түбән Идел буйлары илбасарлардан азат ителгән*.

Тиздән, Чыңгыз хан өлкән улы Жучигә яуланып «кыпчаклар илен» (Дөштө Кыпчакны) бүлеп бирә, ә оныгы Гөек ханга «Урыс һәм Чөркәс илләрен» яуларга һәм шул рәвешчә «жирне киңәйтү» хакында кайгыртырга кушыла. Гарәп тарихчысы

* Бу орыш тарихына кагылган мәсьәләләргә махсус мәкалә багышланды (Кара: «Мирас», 1993, № 5).

Әнвәри мәғлүматларыннан күренгәнчә, Чыңгыз хан, Жучигә улус итеп, «аларнын гаскәрләре килеп житкән, Каялык чигеннән һәм Харәзем жирләреннән башланып, Саксийн һәм Болгар чикләренә кадәр жәелгән жәйләүләренә һәм кышлауларны» билгели.

Болгарлар булачак яңа яуга каршы торырга хәзерләнгәннәр. Әүвәлгә нәүбәттә тылның иминлеген ныгыту кирәк булган. Урыс-болгар килешүен саклауга шактый көч куелган. 1228 елда болгарлар Идел буендагы урыс калаларына икмәк сатарга барганнар. Болгар патшасы олуг кенәз Юрийга 30 каекка төяп икмәк жибергән. Юрий Всеволодович исә Болгар хакименә, үз чиратында, тукумалар, парчалар, алтын-көмеш һ. б. әйберләр бүләк иткән. 1229 елда урыс-болгар килешүе тагын 6 елга озайтылган, ике якның да сәүдәгәрләре бер-берсенә тоткарлыксыз йөри башлаганнар.

Монгол дәүләтенә нигез салган һәм аның беренче олуг ханы булган Тэмүжин (Чыңгыз хан) 1229 елда дөнья куйган. Аның урынына олуг хан булып улы Угэдэ сайланган. Угэдэ Чыңгыз хан башлап жибергән һәм төмамларга өлгерми калган эшләренә гамәлгә ашырырга керешкән. Ул, 1229 елгы корылтайның карарларына нигезләнеп, шул ук (1229) елда, Саксийн һәм Болгар жирләренә 30 меңлек гаскәр белән Субэдэнә һәм Күкдәйнә жибергән. Яу белән гомум житәкчелек итү Бату ханга йөкләнгән.

1229 елның язы ахырында 3 төмәннән торган монгол чирүе Гарәб тарафына юнәлә һәм ул жәйдә Идел-Жаек далаларына килеп житә. Биредә кыпчаклар белән бәрелеш була. Кыпчаклар тар-мар ителә. Аларның исән калганнары, ярдәм сорап, болгарларга мөрәжәгать итәләр. Болгарларның сакчы (чик буе) алайлары монголларны Жаек елгасы буйларында каршы алалар, әмма жиңеләләр. Илбасарлар эчкә үтәргә батырчылык итмиләр. Чигенүче болгарларны эзәрлекләүнең уңай нәтижәләр бирмәвенә монголлар, күрәсен, 1223 елда инанган булалар.

Шул вакыйгадан соң тагын 3 ел үтә. XIII гасырның утызынчы еллары башына монголлар Азиянең бик зур өлешен яулаганнар. Югарыда әйтелгәнчә, 1227 елда Кытайның төньягындагы Тангут дәүләте тар-мар ителә; 1233—1234 елларда Цзинь империясен яулау төгәлләнә һ. б.

Болгарлар да уяулыкны югалтмыйлар. Елъязмаларындагы хәбәрләрдән күренгәнчә, 1232 елда монголлар «Болгарга киләләр һәм Олуг Калага житә алмыйча «кышларга» мәжбүр булалар. Бу юлы да болгарлар бәйсезлекләрен саклап калалар, батырларча каршы торып, дошманны туктаталар. Монголларның Болгарга һөжүмнәре уңышсыз төгәлләнүе алар өчен житди сабак була. Ханнарга Европага яу оештыруны бик жентекләп эзәрләргә туры килә.

1235 елда монголлар махсус корылтайга жыелалар. Анда көнбатыш илләрен — Болгарны, Русь жирләрен, аслар илен һәм кыпчак далаларын яулау мәсьәләләре тикшерелә. Чагатай хан гаскәрләргә житәкчелек итүне «өлкән улларга» — Чыңгыз ханның оныкларына тапшырырга тәкъдим итә. Тәкъдим кабул ителә һәм Көнбатышка яу белән кузгалырга карар кылына. Чыңгызый булмаган әмирләрдән һәм нойоннардан тыш гаскәрләргә житәкчеләр итеп 11 ханзадә билгеләнгән. Фарсы тарихчысы Рәшидетдин аларның исемнәрен китергән: «Тулуй хан балаларынан — өлкән улы Мөңгә хан һәм аның туганы Бучек; Угэдэ хан ыругынан (йортынан) — олы улы Гөек хан һәм аның энесе Кадан; Чагатай балаларынан — Бури, Байдар һәм олуг ханның туганы Күлкән; Жучи уллары: Батый, Урда, Шәйбан һәм Тангут; танылган әмирләрдән — Субэдэ баһадир һәм башкалар». Яу белән гомум житәкчелек итү Бату ханга йөкләнгән. Уйланылган сугыш хәрәкәтләрен алып бару өчен гаять зур хәрби көч тупланган. Берләштерелгән монгол-төрки гаскәрләренә гомуми күләме чама белән 120 меңләп гаскәридән торган. Ферман бирелгәч, чирүләр үз көтүлекләренә һәм жәйләүләренә таралышканнар, яз житкәч юлга чыгарга булганнар.

Юл озын булган. Төрле тарафлардан хәрәкәт иткән гаскәрләр бер-берсе кушылырга ашыкканнар. Европа далаларына аяк басканчы жәй айлары үтеп тә киткән. Монгол ханнарының урдалары ике юнәлештә берләшкәннәр: Жучи хан уллары житәкчелек иткән чирүләр көнъяк-көнчыгыштагы далалардан күтәрелгән, ә калган жиде ханзадәнән, нойоннарның гаскәрләре көнчыгыш тарафтан хәрәкәт иткәннәр. Барлык урдалар да Жаек-су буйларында — Идел-Чулман Болгарының көнъяк-көнчыгыш чикләрендә кушылганнар. Фарсы тарихчысы Жүвәйни сүзләре белән әйткәндә, «гаскәрләреннән күплегеннән жир ыңгырашкан, алар куптарган шау-шудан кыргый жәнлекләр һәм кошлар катып калганнар».

1236 елның көзендә Бату ханның берләштерелгән гаскәрләре Жаекны кичеп, Болгар жирләренә бәрәп кәргәннәр һәм үзәк калаларга юнәлгәннәр. Алар иң элек илнең элгәреге башкаласы Олуг Калага ябырылганнар. Калага якынайганчы, ил-

басарлар тирә-июндәге авылларны талаганнар һәм яндырганнар. Археологик тикшеренүләрдән күренгәнчә, бу авылларның барысы да һәлак булган. Нәтижәдә, Олуг Каланың әйләнә-тирә һәм тышкы өлкәләр белән элемтәләре өзәлгән. Камау божрасын кыса барып, монголлар башкалага якынлашканнар. Каланың барлык халкы — яше-карты аяусыз көрәшкә күтәрелгән, 50 меңләп сугышчыны берләштергән болгар гаскәре үзеннән күп мәртәбәләр өстен булган дошман белән очрашкан. Монголларга ярдәм, азык-төлек килеп торган, сугышта йончыган чируләргә яңа көчләр алыштырган.

Канлы сугышлардан соң каланың беренче саклау божрасы өзәлә — монголлар көньяктагы почмактан Олуг Каланың тышкы өлешенә кереп тулалар. Болгарларның сирәгәйгән сафлары эчкә калага чигенә. Берәздән көньяк-көнчыгыш тарафтан дошман эчкә калага да үтеп керә, ә саклаучылар хисарда ныгып урнашалар. Бөтен тирә-як елау, ыңгырашу авазларыннан, атлар кешнәвеннән, дөяләр тавышыннан, тимер чыңлавыннан яңгырап торган. Кала дөрләп янган. Сугыш мәчетләр, хан сарае, коелар янында төмамланган. Монголлар рәхимсез рәвештә кала халкын кырганнар. Күп гасырлар, вакыйгалар узуга карамастан, әлегә фажиганен эзләре сакланып, бүгенгә көннәргә кадәр килеп житкән. Археологик казулар вакытында каланың бөтен мәйданында да калын көл-күмер катламы, кеше сөякләре, бина жимерекләре, сугыш кораллары табылды һәм табылу дәвам итә. Кеше сөякләре Жәмигъ мәчет идәнәндә, биналарның жимерекләре арасында, борынгы урам чатларында, мәйданнарда, валларда һәм чокырларда табыла тора, борынгы коелардан чыга. Еш кына сөякләр янында сугыш кораллары очрый. Күмәкләп жирләнгән каберләр дә билгеле. Арада балалар сөякләре дә күп.

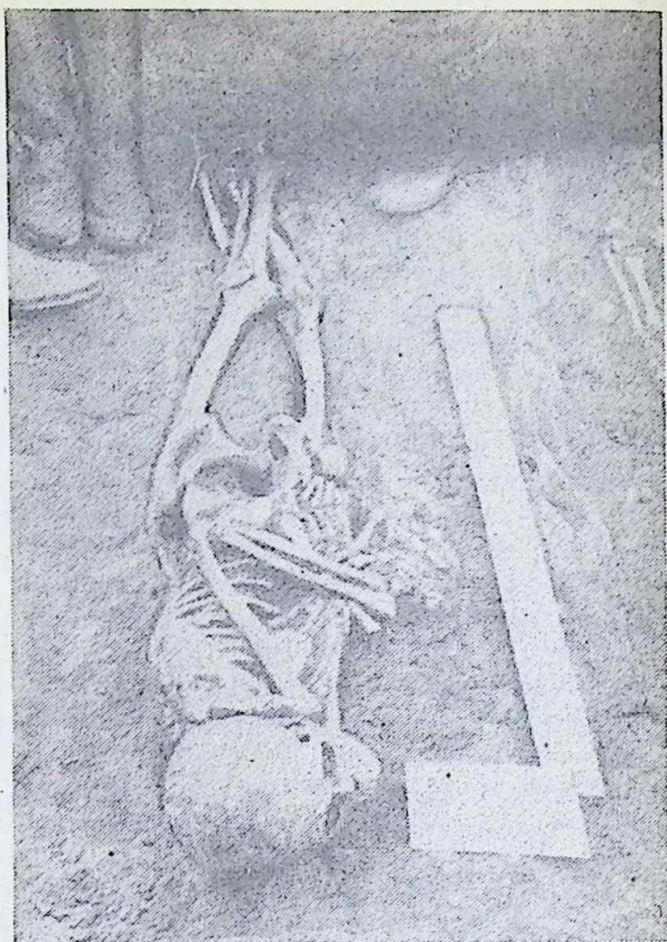
Олуг Каланы алганнан соң, илбасарларның чируләре бөтен Болгар буйлап таралганнар. Монголлар, аерым үзәкләр булган Суар, Ибраһим-кала, Жүкәтау калаларын алганнар. Тик, Олуг Каладан аермалы буларак, Алтын Урда чорында алар яңадан торгызылганнар. Венгр монахы Юлиан сүзләренә караганда, монголлар тарафыннан яндырылган-таланган болгар калаларының саны 60 ка житкән. Без исә, артыграк булгандыр, дия алабыз. Чөнки монгол яуларыннан соң бүген фәнгә билгеле булган болгар калаларының (ә алар 160 тан артык) бик зур күпчелегендә (барысында да диярлек) тормыш әсәре сүнгән.

Монгол гаскәрләре махсус алайларга бүленеп хәрәкәт иткәннәр. Иң озын юлны Субәдә баһадир төмәннәре үткән. Алар Чулманның сул ярлары белән чикләнгән төп Болгар жирләренә төньяк-көнчыгыш чикләренә кадәр килеп житкәннәр. Болгар жирләрендә барган сугышлар бер ел чамасы (1236 елның көзеннән 1237 елның көзенә кадәр) дәвам иткән. Калаларның һәм авылларның жимертелүе — билгеле бер дәрәжәдә халыкның илбасарларга каршылык күрсәтүенә чагылышы ул.

Болгарлар әле озак вакытлар баш имәгәннәр: монгол ханнарының төп көчләре Болгардан көнбатышка юнәлү белән, алар тагын баш күтәргәннәр. Хәрәкәтне болгар эмирләре (яки бәкләре) Жик һәм Баян житәкләгән. Фарсы тарихчысы Рәшидетдин китергән мәгълүматтан күренгәнчә, әлегә «юлбашчылар» баштарак (ягъни 1236—1237 елларда) буйсыну белдергәннәр, әмма берәздән яңадан баш күтәргәннәр. Бу вакыйга болгар-татарларның легендаларында һәм риваятьләрендә урын алган, «Жик Мәргән» дастанында чагылыш тапкан. Татар фольклоры әсәрләрендә күренгәнчә һәм безнең көннәргәчә сакланмаган, әмма Шиһабетдин Мәрҗанигә мәгълүм булган чыганаclarда искә алынганча, монголлар беренче тапкыр яу белән Болгарга Илһам хан бине Сәлим бине Ибраһим идарә иткәндә (1223 елда) килгәннәр. Риваятьләрдә Габдулла ханның Олуг Кала («Биләр», «Бүләр», «Болгар») алынган чакта һәлак булуы, аның Галим бәк һәм Алтын бәк исемле ике улы исән калуы, шуларның берсе Казан төбәгендә пәйда булуы әйтелә. Галим бәк исә, Георги кулязмасыннан күренгәнчә, «Чирмешән буенда зур кала салган һәм аны Бүлүмәр дип атаган».

Альфред Халиков фикеренчә, Олуг Кала монгол явы вакытында һәлак булганнан соң, болгарлар Кече Чирмешән елгасының (хәзерге Алексеев районында) уң ярында, инде көлгә әйләндерелгән башкалаларын алыштырырдай яңа кала төзи башлаганнар. Аның калдыклары хәзерге көндә Балымәр шәһәрлегә буларак билгеле. Риваятьләрдә телгә алынган болгар ханзадәләре тарихи шәхесләр булган Баянны һәм Жикне хәтерләтәләр.

Болгар халкының азатлык хәрәкәте киң жәелгән һәм бик олы территорияне колачлаган. Шуңа күрә аны бастырырга махсус жәзалау экспедициясе жибәрелгән. Димәк, әлегә хәрәкәтнең берничә үзәге булу шик уятмаса тиеш. Болгар азатлык хәрәкәте монгол ханнарын зур борчуга салган. Бату хан тиз генә кискен карар кабул иткән һәм 1240 елның декабре азагында Киев астыннан Болгар жирләренә махсус жәзалау экспедициясе жибәргән. Елъязмалардан күренгәнчә, Субәдә баһадир һәм

Биләр шәһәрлегендә табылган кеше сөякләре.

Борындай житәкләгән бу чирүләр Идел һәм Чулман бозлары өстеннән хәрәкәт иткәннәр. Ихтимал, ул Болгарга кыш азагында яки шул ук 1241 елның язы башында, ягъни ташулар кубып, боз кузгалганчы килеп тә житкән. Монголларның Суздаль жирендә тоткарлануларын исәпкә кертеп, юлга якынча өч ай чамасы (1240 елның декабрь азагы—1241 елның марты) вакыт сарыф ителгән. Хәрәкәтнең учакларын бастыра барып, Субэдә һәм Борындай чирүләре Болгар буйлап таралганнар, алайларга бүленеп, баш күтәрүчеләрне эзәрлекләүләр оештырганнар. Археологик тикшеренүләрнең нәтижәләреннән күренгәнчә, илбасарларның кайбер алайлары Чулманның түбәнге агымында уңъяк ярда да чыкканнар.

Болгар авылларының, бигрәк тә калаларының (аларның сәяси, мәдәни һәм икътисади мәркәزلәр булуын истән чыгармыйк) жимертелүе мәдәни һәм икътисади яшәеш-үсешкә үтә тискәре йогынты ясаган. Илбасарлар югары тәҗрибәле, эзәрлеклә осталарны әсирлеккә алып киткәннәр. Һөнәрчелеккә зур хәвеф килгән. Авыл хужалыгына, атап әйткәндә, игенчелеккә зур зыян тигән.

Монгол яуларының нәтижәләре сәүдә мөнәсәбәтләрен дә читләтеп үтмәгән. Болгар иле сәүдә юлларының кисешкән урыннарын биләү сәбәпле, әлеге дәүләтнең тар-мар ителүе Идел-Жаек жирләре өчен генә түгел, ә Русь һәм Византия, бөтен Көнбатыш Европа илләренен, шулай ук Шәрәкьнең сәүдә мөнәсәбәтләрендә дә үтә житди кыенлыктар тудырган. Бу киеренкелек, әлбәттә, озак дәвам итә алмаган, чөнки икътисади һәм мәдәни күтәрелешнең көчле чыганагы булган сәүдәне жайга салуда ерак Каракорымнан (Бөек Монгол империясенең башкаласыннан) бигрәк, туып килүче яшә Сарай (Алтын Урданың башкаласы) кызыксынган.

Тар-мар ителеп яулануына карамастан, болгарларда чагыштырмача мөстәкыйльлек сакланган. Чыганактарда болгар хакимнәренен, урыс кенәзләре кебек үк, идарә итү хокукы һәм вәкаләтләре биргән ярлыкны алу өчен Алтын Урда ханнары янына барып йөрүләре хакында әйтелә.

Болгар халкының озак еллар бие монгол яуларына каршы көрәш алып баруы зур тарихи әһәмияткә ия. Бу көрәштә Болгарга читтән ярдәм күрсәтелмәгән. Ул ялгыз булган, ә Русь исә, Калка сугышынан алып монгол илбасарлары Рязань кенәзлегенә бәрәп кәргәнчә, сугыш хәрәкәтләре алып бармаган. Болгарга бу елларда үзенә бәйсезлеге өчен көрәшү белән бергә, Көнбатышның да (Русьның да) иминлеген сакларга да туры килә: 15 ел бие сугыш Идел-Чулман-Жаек буйларында бара. Көнбатыш Европаның иминлегенә Бату хан гаскәрләренен шактый зур көчен үзенә тарткан Болгар, ә соңрак Русь халыкларының аяусыз көрәше нәтижәсендә сакланып калган.

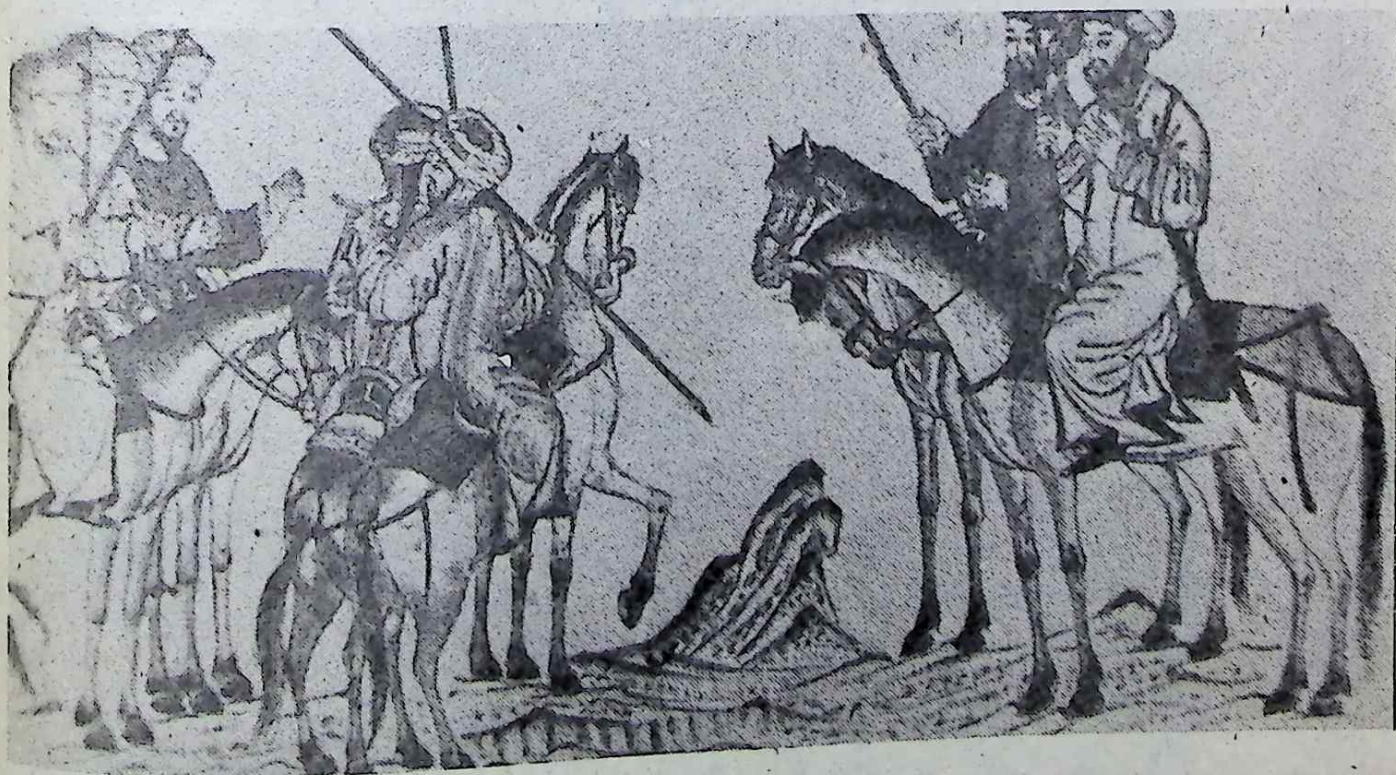
Илхан ӘШНӘКИ.
Казан.

Алтын Орда

сугыш сәнгате

Монголларның хәрби уңышлары риваять-легендаларның тууына сәбәпче булып, илбасарларның үзләрен дә данга күмгән. Чыңгызыйларның тиз хәрәкәт иткән, орышларның күпчелегендә чагыштырмача тиз жинүлөргә ирешкән атлы гаскәрләре замандашлары өчен санап бетергесез күп санлы, чиксез олы чирү булып тоелган. Монгол яулары күп кенә мәмләкәтләрнең хакимнәрен һәм халыкларын куркуга салып, еш кына «Ходайның рәхимсез хөкеме житү» буларак кабул ителгән. Мондый коткының таралуы монгол ханнарының күнелләренә хуш килгән, чөнки ул, баскынарның мәнфәгатьләренә яраклы хәлдә, аларның дошманнарының хәрби рухын төшерүгә ярдәм иткән. Бу максатны күздә тотып, яуланасы жирләргә шымчылар жибәрелгән. Алар халыклар арасында имеш-мимеш таратырга, ыгы-зыгы-тудырырга тырышканнар. Мәсәлән, монголларның 1236 елда башланачак явы алдыннан, венгр монахы Юлиан Идел-Чулман Болгарында һәм урыс кенәзлекләре жирләрендә качкыннарны (яки монгол шымчыларын) очраткан һәм алардан Бату хан гаскәренен 135 меңләп «сайланма» (чыныккан) һәм 240 меңләп ярдәмче сугышчылардан торуы хақында ишеткән. Монгол яуларының Азиядән ераклашуына нисбәтле рәвештә, алар хақындагы хәбәрләр шомлырак була барган. «Татар дип аталган варвар халыкларыннан торган, сан ягыннан исәбе-хисабы булмаган көчле гаскәрләренен Венгриягә бәрәп кереп, халыкны кыруны оештыруы» хақындагы хәбәрләр Европа чыганакларында ярылып ята. Монголлар, гаскәрләрен күләм-исәбеннән тыш, европалы гаскәрбашларын (полководецларын) үзләренен хәрби сәләтләре, дәрәсрәге, жөяләрден оста файдаланып, укларны тиз һәм төз атулары белән хәйран калдырганнар. Бу исә, үз чиратында, жөя һәм уклар, кыска сөңгеләр — монголларның төп коралы, дигән фикер тудырган.

Өлеге фикернен чыганакларда киң чагылыш табуы тарихчыларда берьяклы караш барлыкка килүгә дә өлеш керткән. Нәтижәдә, монголларны атлы укчылар

Монгол яугирләре. Рәшидетдиннең «Ельязмалар жыентыгы»ндагы миниатюра.

Монгол гаскәрләре яуда. Урта гасыр Шәрекь рәсеме, XVI гасыр.

Алтын Урданың авыр, уртача һәм жеңел коралланган сугышчылары. Искәндәр Измайлов материаллары буенча. Рәм Шәмсетдинов рәсемнәре.

буларак кына сурәтләп, аларның гаскәрләренен санын чиксез күпертеп (150 меңнән 300 меңгә кадәр), хәрби осталыкларын үтә кимсеп күрсәткән китаплар, дәреслекләр, әдәбият-сәнгать әсәрләре дөньяга килде. Аларда монголларның жинүләренен сәбәпләрен, асылын бозып, «начар коралланган монголларның, житди каршылыктардан качып, фәкәт сан-күләм ягыннан исәпсез-хисапсыз өстен булуларына күрә генә жинүгә ирешүләрен» тәкрарладылар. Борынгы авторларның куркуларын анлап

та булыр иде, ә менә фәннилеккә дәгъва белдергән бүгенге хезмәтләрдәге берьяклы карашларны нәрсә белән аңлатырга соң? Соңгы елларда, монголларның хәрби уңышларының асылын аларның дошманның таркау булуында эзләүне мәсләк иткән авторларның китаплары, яңгырдан соң калкып чыккан гөмбәләрне хәтерләтеп, тарала бирәләр.

Әйдәгез, шундыйрак сорау куйыйк: монголлар яулаган мәмләкәтләренң икътисади һәм хәрби-сәяси халәтен кимсетеп, зәгыйфь итеп күрсәтү, бәяләү хакыйкатькә туры киләме? Безгә калса, юк. Цзинь империясе, ызгышларга карамастан, куәтле мәмләкәт булып кала биргән. Харәземшаһлар дәүләте чәчәк ату чорына аяк баскан;

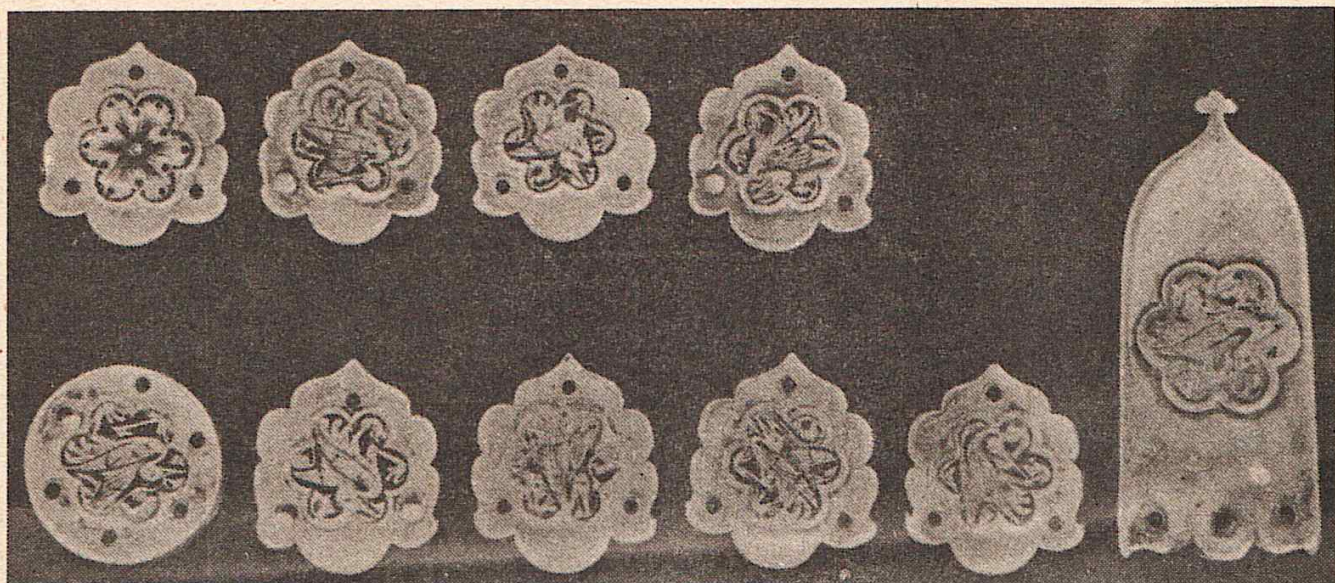
Гаскәриләрнең киёмнәре һәм кораллары. Фирдәүсиниң «Шәһнамә» поэмасындагы миниатюра

кыпчаклар исә дәүләткә оешу белән мәшгуль булганнар. Урыс, Болгар, Польша, Венгрия һ. б. мәмләкәтләр шактый ук көчле гаскәрләр булдырганнар. Монда хикмәт башкада: сан-күләм буенча монгол чирүләре югарыда телгә алынган илләрнең гаскәрләреннән кайтыш хәлдә, сугыш сәнгате өлкәсендә алардан күпкә өстен булганнар.

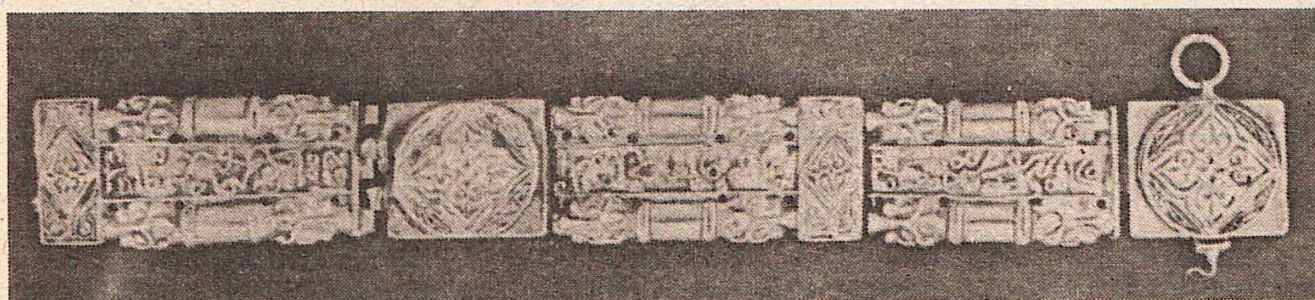
Илбасарлар үзләре белән сугыш сәнгатенең яңа казанышларын (зур күләмле атлы гаскәрләрнең хәрәкәтләре белән яңача идарә итү, кирәк булган очракта, орыш

Жинүчеләр һәм жинелүчеләр. Урта гасыр Шәрекъ рәсеме, XIV гасыр.

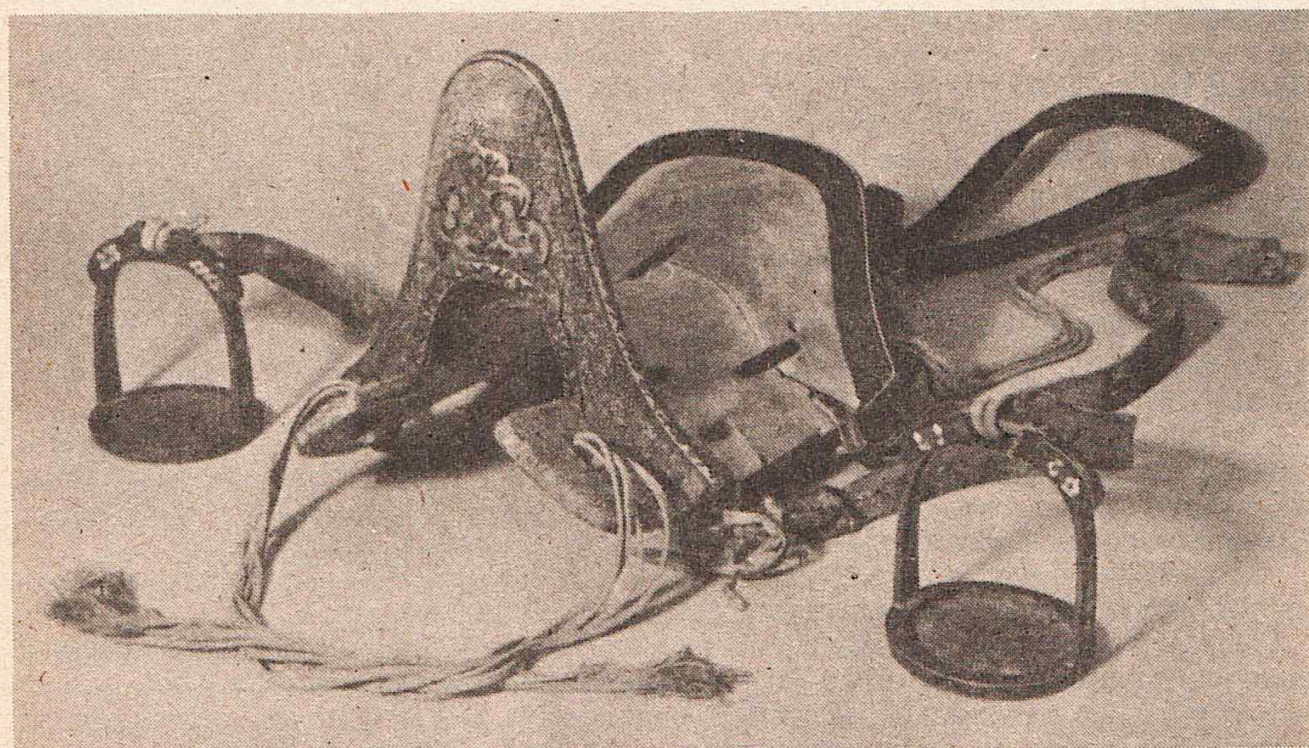

Яугирнең бил кәшшә бизөкләре.

Алтын белөзек.

қырында аларның сугышчан тәртибен тиз арада үзгәртеп кору, разведка-шымчылык оештыруның һәм шәһәрләрне камауның яңа алымнарын гамәлгә кертү, авыр коралланган жайдактардан жыелган махсус алайларның (отрядларның) сан-күләмен арттыру һ. б.) алып килгәннәр. Гаскәрләрне жыю-туплау эшендә дә кайбер яңалыklar (хәрби житәкчелектә катлаулы иерархия кертелү, кырыс тәртип урнаштыру, бүлөкләү-хуплау һәм жөзалау чараларын камилләштерү һ. б.) бик нәтижәле файдаланылган.

Монгол ияре һәм өзәңгеләре (XIX гасыр).

Кытай гаскәрләре күчмә Жунгар халкы (Көнбатыш монголлар) жәйләвенә һөжүм итәләр (1770 елда Көнбатыш Европада ясалган рәсемнәр).

Чыңгыз хан империясенен сугыш сәнгате аның хәрабәләрендә үсеп чыккан дәүләтләр, шул исәптән Алтын Урда тарафыннан мирас буларак кабул ителгән.

Алтын Урда сугышчыларының кораллары күп төрле булган һәм алар рәтенә түбәндәгеләр кергән: кылычлар, сөңгеләр, сугыш балталары, чукмарлар һәм кистәннәр, жәяләр һәм уклар, шулай ук сугышчыны һәм аның атын жәрәхәтләндүдән саклау кирәк-яраклары.

Кылыч — яугирнең төп коралларының берсе. Аның йөзе (кисә торган өлеше) берәз гына кәкрерәк рәвештә булып, озынлыгы 0,9—1 метрга, киңлегә 5 сантиметрга житкән. Чабу, яру-кисү өчен уңайлы әлеге авыр кылычлардан башка, чәнчү максатында кулайрак һәм киңлегә 3 сантиметрлы, ике ягы да кайралган-үткерләнгән кылычлар кулланылган. Әйтергә кирәк, корал булудан тыш, кылычлар сугышчының рыцарьлык (алпавытлык) дәрәжәсен белдерүче билге дә булганнар. Алар махсус кыныга салынып, бил каешына беркетелгән. Кынылар гадәттә тиредән эшләнеп, еш кына чүкелгән бизәклә мәгъдән белән тышланган. Яугир шулай ук өстәмә коралдан — йөз озынлыгы 60 сантиметрдан артмаган кылычтан һәм хәнжәрдән дә файдаланган. Сөңгеләр мәсьәләсенә килгәндә, биредә берничә карашның хөкем сөрүен әйтеп үтәргә кирәк. Кайбер тарихчылар, сөңге корал буларак Алтын Урда гаскәрләрендә киң таралыш тапмаган, дип уйлыйлар. Археологик тикшеренүләренң нәтижәләре, борынгы рәсемнәренң эчтәлегә, шулай ук чыганаclarдагы кайбер мәгълүматлар бу фикер белән ризалашмаса нигез бирәләр. Аерым алганда, Куликово сугышы хакында бәян иткәндә, елъязмачы Пересвет белән татар батырының сөңгеләрдә алышуларын тасвирлый. Гомумән, сөңгеләренң берничә төре билгеле. Аеруча киң таралганнары — кырланган нечкә озын башлы (очлы) һәм яфрак рәвешендә эшләнгән башлы сөңгеләр.

Алтын Урда гаскәрендә сугыш балталары, чукмарлар һәм кистәннәр дә шактый киң кулланылган. Аксөякләренң балталары үсемлек сыман бизәкләр белән чуарлана торган булган.

Чукмарлар ике өлештән: 1 метр озынлыктагы саптан һәм 6-7 теше-кабыргасы тырпаеп торган шар сыман бөрү өлешеннән жыйелган. Кыска бәрелешләр вакытында бик уңайлы корал булган чукмар, 15-20 кг авырлык белән төшеп, дошманның калканын, саклык кирәк-ярагын жимерә, алпагын (шлемын) яньчи алган.

Кистәннәр, каешка яки чылбырга тагылган 200-300 грамм авырлыктагы герләрдән гыйбарәт хәлдә, сугышчының өстәмә коралы булып саналган.

Алтын Урда гаскәрендә һәр сугышчы диярлек үзе белән жәя һәм садак тутырып уклар йөрткән. Кырланган нечкә-озын башлы уклар көбәләренә тишкән, ә ике кырлы «кисем»нәрдән (ук башының аерым бер төре) ясалган киң һәм тирән жәрәхәтләрдән ургылып кан аккан — ә бу исә сугышчының яки аның атының хәлсезләнүенә китергән.

Яугир, һөжүм итү хакында гына уйлап калмыйча, аннан саклану чараларын да күрә белергә тиеш булган. Алтын Урда сугышчылары корыч аксавыт, алпак,

мәгъдән божралардан эшлэнгән көбә, тире-каешлардан үрелгән, тегелгән күлмәк яки халат кигәннәр.

Мәгъдәннән эшлэнгән саклык кирәк-яракларының, сугыш киёмнәренән берничә төрә (күяк, ярык, көбә һ. б.) билгеле. Еш кына, жиңсез озын кафтанның тыш, аркалык һәм күкрәкчә үзара каешлар белән тоташтырылганнар һәм куртка хасил иткәннәр. Чүпрәк яки күнгә төрлө зурлыктагы корыч кисәкләре дә (пластиналар) беркетелгән. Махсус сугыш халатлары тиредән яки чүпрәктән тегелеп, шулай ук корыч кисәкләре белән каплатылган. Аларның бер-берсе өстенә беркетелүе нәтижәсендә берничә катламнан торган корыч кабырчык барлыкка килеп, сугыш киёменән саклаучан сыйфатлары арткан, шул ук вакытта төрлө хәрәкәтләр ясау өчен дә җайлы булган.

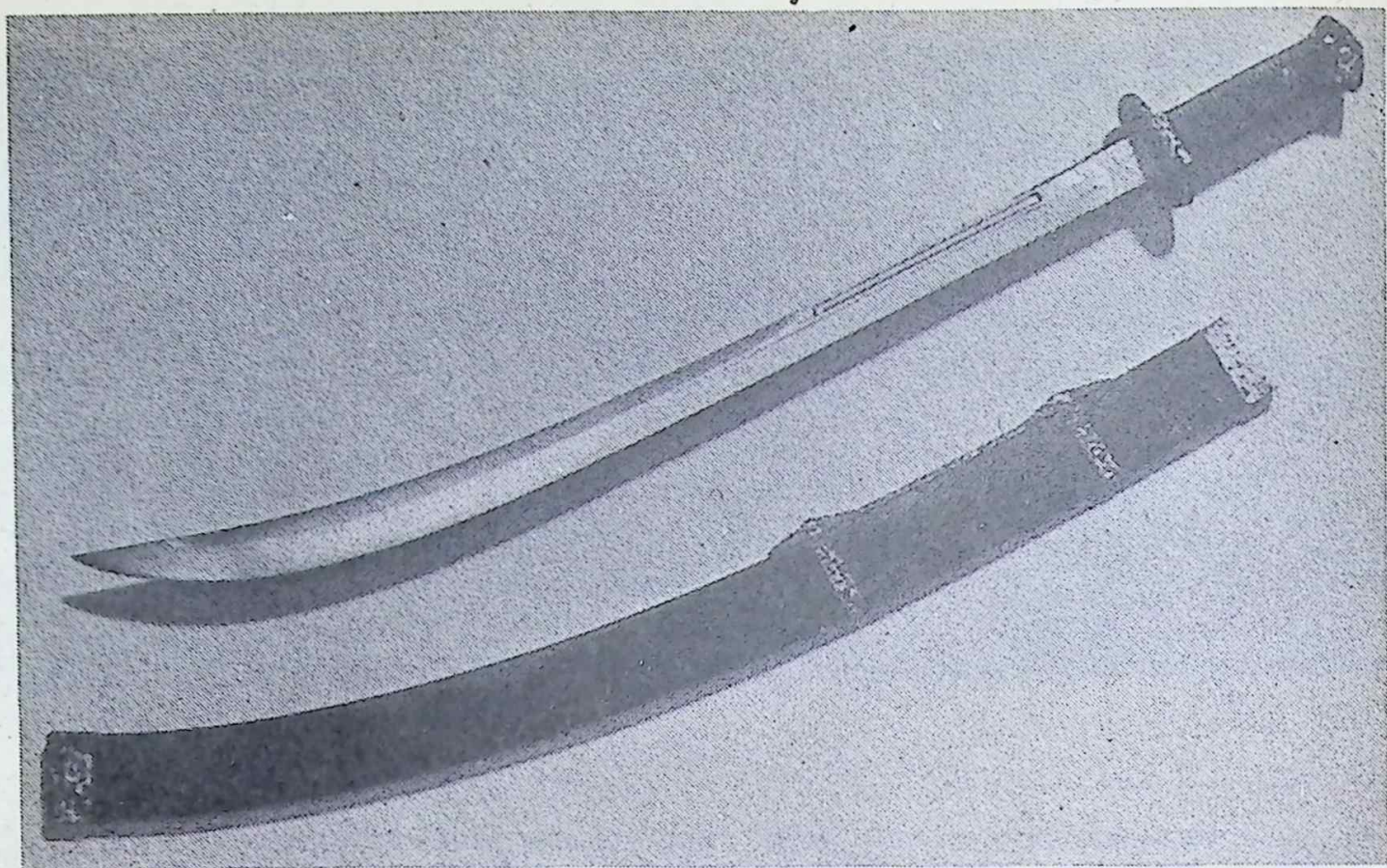
Яугир башына алпак (шлем) кигән. Баш киёмнәре күбрәк шар һәм конус рәвешендә эшлэнгәннәр. Алпак кырыена тимер божралардан үрелгән челтәр беркетелгән, ул сугышчының битен-муенын саклаган. Бай яугирләр битләрен махсус корыч битлек белән каплаганнар. Алпакның алгы (бит) ягына еш кына борынча беркетелгән. Гадирәк баш киёмнәре күннән эшлэнгән һәм тышкы яктан көбә челтәр белән капланган.

Татарларда төрлө шәкелдәге калканнар киң таралса да, күп очракларда тал чыбыкларынан үреп эшлэнгән һәм тире-күн белән тышланган түгәрәк калканнарга өстенлек бирелгән. Аларның диаметры 0,5 метр чамасы булган, тышларына төрлө бизәкләр төшерелгән.

Яугирнең язмышы, орышның нәтижәсе күп очракларда атка бәйлә булган. Шуна күрә сугыш атын жәрәхәтләнүдән саклауга зур игътибар бирелгән. Италиян ПIANO Карпини мәгълүматларынан күренгәнчә, атның «сугыш киёме» (коярь) биш өлешкә (муен, күкрәк, ике ян-як, арка саклагычлары) бүленгән тире яки корыч кисәкләренән жыелмасыннан торган; башына махсус битлек кидерелгән.

Алтын Урда гаскәренән күпчелек өлешә гади сугышчылардан торса да, аның нигезен аксәякләрнең (беренче очракта, ханның) гвардиячеләре тәшкил иткән. Соңгылары сан-күләм ягыннан әллә ни күп булмаса да, бөтен бер гаскәрнең сугышчан сыйфатлары һәм рухы нәкъ менә шул «дала рыцарьлары»на карап бәйлэнгән. Алар югары дәрәжәдәге хәрби әзерлек узганнар, күп орышларда чыныкканнар, барысына караганда да яхшырак коралланганнар; бер сүз белән әйткәндә, яугирлек — алар өчен бердәнбер һәм гомерлек кәсеп, шөгыль, һөнәр булган.

Алтын Урда гаскәрләренән саны-күләме кайбер яуларда 100 мең кешегә житкән (гарәп тарихчысы Әл-Гомәри хәтта 250 мең дип күрсәтә. Ихтимал, бу очракта ул орышларда катнашмаган ярдәмче көчләрне дә исәпкә алгандыр). Орыш вакытында Урда гаскәре берничә төркемгә (полк мәгънәсендәге «кул»га), төркемнәр алайларга (корпус мәгънәсендәге «хошун»нарга), ә алайлар тагын да ваграк хәрби берәмлекләргә бүленеп хәрәкәт иткән. Болардан тыш «ертоул» (авангард) һәм посаклар (засада) оештырылган. Һәр берәмлекнең, алайның житәкчесенең үз әлеме, үз барабаны һәм быргысы булган.

Монгол кылычы (XVIII — XIX гасырлар).

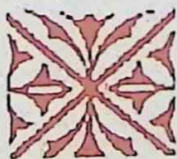
Орыш, гадәттә, батырларның бергә-бер чыгып сугышуларынан башланып киткән. Шуннан соң алдынгы кул (жинел кавалерия) һөжүмгә ташланган. Аның ахырында төп көчләр (уң һәм сул канатлы «зур кул») кертелгән. Орышның хәлиткеч чорында саклык (резерв) һәм поскаклар (засада) сугышка кушылган.

Ачык кырларда орышлардан тыш, урдалылар шәһәрләрне камауда күп тапкырлар үзләрененг осталыкларын күрсәткәннәр. XIV гасырның икенче яртысында, туплар файдалана башлаган дәвердә, Урданың бу өлкәдә артта калуы сизелә башлаган.

Татарлар каһарман йөрәкле яугирләр булганнар. Бервакыт, Иосафат Барбаро хәбәр итүенчә, берничә татар 60 лап черкескә ябырылганнар һәм аларны тар-мар иткәннәр...

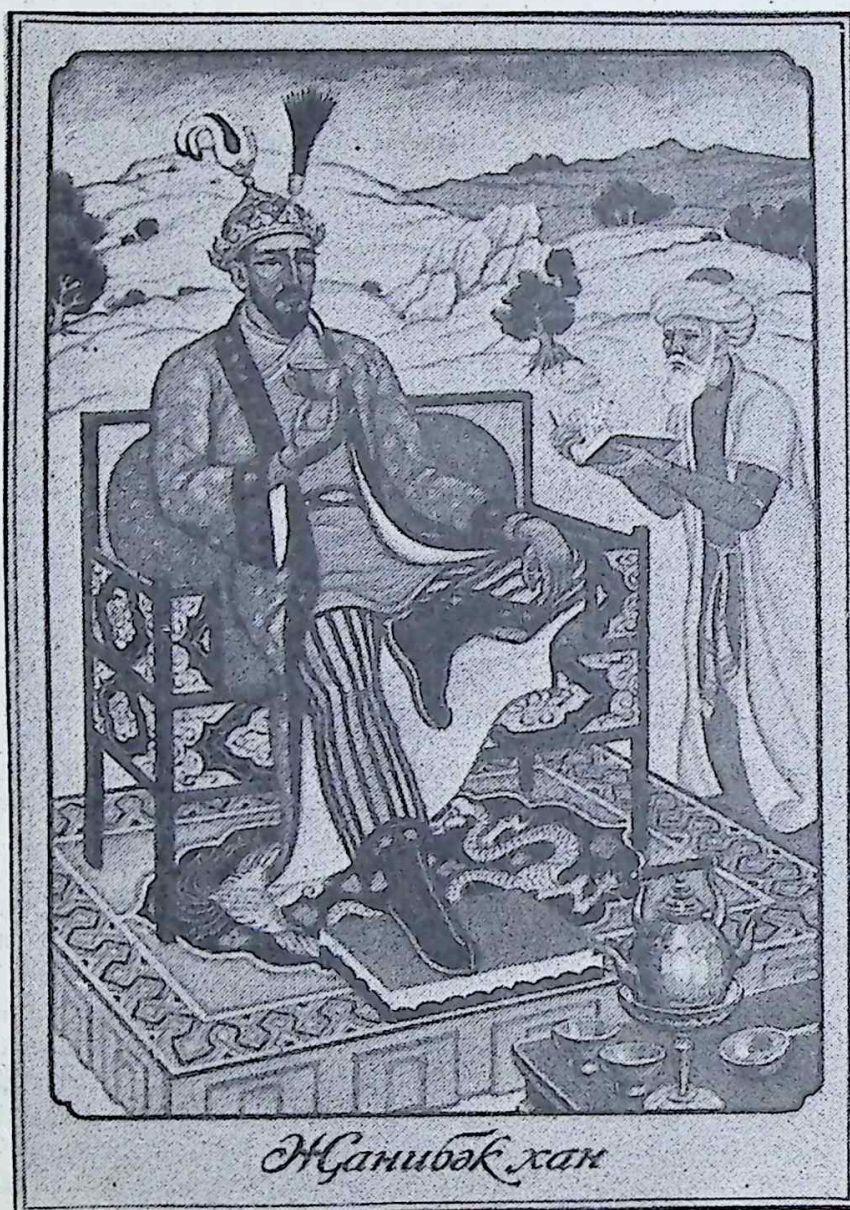
Әйе, заманында Алтын Урда сугыш сәнгатененг иң югары баскычына күтәрелгән. Әмма вакытлар уза торган. Империя таркалу дәверенә аяк баскан, ә бу чорда Алтын Урданың дошманнары (Русь, Аксак Тимер мәмлөкәте, Литва) көчәя барган. Урданың хәрәбәләрендә яңа дәүләтләр үсеп чыккан. Алар Алтын Урданың сугыш сәнгате өлкәсәндәге традицияләрен үзләренә мирас итеп алганнар, яңарта барып дәвам иттергәннәр.

Искәндәр ИЗМАЙЛОВ,
Татарстан Фәннәр академиясенен
Г. Ибраһимов исемәндәге Тел, әдәбият,
тарих институты фәнни хезмәткәре.

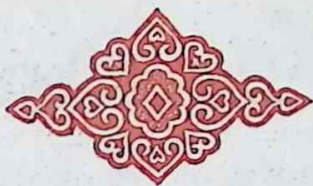
МИЛЛИ ДЭҮЛЭТЧЕЛЕГЕБЕЗ ТАРИХЫННАН

Ризаэддин бине Фәхреддин

ҖАНИБӘК ХАН

(1357 елда вафат)

Жанибәк хан

Үзбәк хан вафат булганның соңында (1341) үзе тарафыннан билгеләнгән тәхет варисы — олы улы Тәнибәк хан тәхеткә утырды. Тәнибәк гүзәл сурәтле, ягъни күркәм йөзле һәм Үзбәк хан каршында игътибарлы булса да, ханлыкка чыкканнан соң сиярәте, ягъни әхлагы гүзәл булмады. Шул сәбәпле беркадәр вакыттан соң ул үтерелде һәм аның тумасы булган Жанибәк хөкемдар булды.

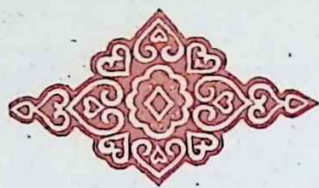
Боларның һәр икесенең аналары Тыйтгали иде. Башка бер хатыныннан Үзбәк ханның Хозырбәк исемле тагын бер улы булып, анысы Жанибәк хан булганнан соң үтерелде (Ибне Баттута, т. 1, б. 217). Шушы вакыйгаларга нисбәтән урыс тарихларында: «Жанибәк ике туганын үтереп хан булды», — дип языла.

Жанибәк үзенең тумасы Тәнибәктән соң 1342 елда хан итеп куелды вә үзенең тәхеткә утыруын белдерер өчен тирә-якта булган мәмләкәтләргә илчеләр жиберде.

Рәсәй кенәзләрен кенәзлек мәнсабына, ягъни дәрәжәсенә ханнар ярлык биреп раслыйлар вә шуңа кадәр үзләренә «кенәз» гонваны (титулы) бирмиләр, хәтта күп вакыт ханнар, үлгән кенәзләрнең иң якиннары була торып, башка бер ерак мәртәбәдә булганнарны кенәз итеп ярлык язалар иде. Иван Федор угылы агасы Дмитрий вафат булганнан соң кенәзлек мәнсабы өчен хан ярлыгын бер ел көтеп торган вә ярлык килми торып кенәз титулын ала алмаган.

Ханнар тәхеткә чыгу белән Рәсәй кенәзләре Урдага барып, ханлыкны тәбрик итәргә һәм иске бигатьләрен, ягъни хакимиятне тануларын яңартырга мәжбүрләр иде. (Мәскәү кенәзе Симеон үз гомерендә Урдага 5 мәртәбә барды.) Шушы сәбәптән Жанибәк тәхеткә чыккач Рәсәйдә булган кенәзләр вә митрополит Феагонст Сарайга килделәр. Бу вакыт Жанибәк хан хәзрәтләре Мәскәү кенәзе булган Симеонны аз гына вакыт үтүгә үк рөхсәт биреп жиберсә дә, митрополитны, рөхсәт бирмичә, озак тотты. Жанибәк хан, монастырьларның вә чиркәүләренң алтын-көмешкә вә башка нәрсәләргә бай булуларын кисәтеп, алардан митрополитка ясак алырга тиешлекне баян итте. Моңа каршы исә митрополит: «Үзбәк хан хәзрәтләре чиркәү вә монастырь милекләрен ясактан гафу итте», — дип сөйләсә дә, бердән, Жанибәк ханның Үзбәк хан ярлыгын бозарга көче житкәнлектән вә, икенчедән, бик күп байлыктар чиркәү һәм монастырь исемендә хәйлә белән яшерелеп калдырылуын белгәнлектән, күп сатулашырга ярамау сәбәпле, ул чиркәү вә монастырьлар биләмәсендә булган милекләр өчен дип, берьюлы 600 сум ясак бирү исәбенә эшнә тәмам итте. Моның белән чиркәү вә монастырьлар турында булган Үзбәк хан ярлыгы үз көчендә калды, һичбер ризасызлык итүче булмады. Митрополит тарафыннан кылынган бу гамәл бөтен Рәсәй руханилары тарафыннан котланды һәм аны Урдадан кайтканда хөрмәтләп каршы алдылар.

Үтерелгән кенәз Александр угылы Ярослав Пронский Сарайга баргач, аңа Жанибәк хан тарафыннан кенәзлек ярлыгы бүләк ителде вә хан сараеның олуг кешеләреннән булган Киндек исемле түрә белән озаттырылды.

1347 елда Дәште Кыпчак хөкүмәте, бер сәбәп табып Тимер исемле гаскәр башлыгы жәтәкчелегендә Алексин шәһәре өстенә чирү жибәрде. Тимер, сугышып алыннан соң, шәһәрне яндырды вә күп ганимәт малы, ягъни трофей алып, Сарайга кайтып китте.

Литва кенәзләре белән Мәскәү кенәзлеген арасында булган дөгъвалар сәбәплә, Литва кенәзе Алгерд Мәскәү кенәзләре белән турыдан-туры сугышырга жөрйәт итмәгәнлектән, ярдәм сорап Жанибәк хан хәзрәтләренә үзенң туганы Кариаданы илче итеп жибәрде. Моңы ишеткәч, Мәскәү кенәзе Симеон да махсус илче жибәреп: «Литва кенәзе Алгерд безнең өскә гаскәр жибәрергә жыена. Без исә сезнең итагатыле буйсынучыларыгыз, әгәр дә Алгерд безне жинсә, ихтимал, сезнең үзегезгә корал күтәрергә батырчылык итмәгәе дип шикләнәбез», — дигән сүзләренә житкерде. Жанибәк хан, гаять гапыллы вә мөдәббир, ягъни уйлап эш итүче һәм Литва белән Мәскәү арасындагы сәяси хәлләренә күзәтеп торучы буларак, Литва кенәзе илчесенң сүзләренә игътибар бирмәде, бәлки аны әсир сыйфатында Мәскәү кенәзенә жибәртте. Шунлыктан Литва кенәзенә Мәскәүгә сугыш белән барасы урынга бик күп бүләкләр жибәреп, туганы Карпаданы йолып алырга туры килде.

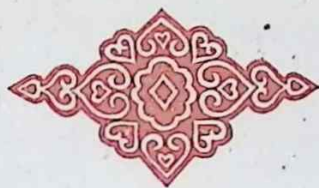
Мәскәү кенәзе Симеон вафат булганнан соң, Иван Калитадан вә Симеоннан күп жәфа һәм золымнар күргәнлекләре сәбәпле, Симеонның улларына кенәзлек бирелмәсен, бәлки бу титул Суздаль кенәзе Константинга бүләк ителсен иде дип, Новгород халкы Жанибәк хан хәзрәтләренә Судаков исемле бер зат жетәкчелегендә илче һәйәте, ягъни миссиясе жибәрде. Ләкин Жанибәк боларның сүзләрен дә игътибарга алмады, Симеон белән бертуган булган Иван исеменә ярлык биреп, аны кенәз итеп куйды.

1353 елда Новгород кенәзе Константин вафат булганның соңында Жанибәк хан хәзрәтләре моңың улы Андрейны, ярлык биреп Нижний Новгород, Градище, Суздаль, вилайтләренә кенәз итеп билгеләде.

1354 елда Глеб улы Федор зур гаскәр жыеп Муром шәһәре өстенә килде вә Муромда кенәзлек итүче Юрий Ярослав улын куып жибәреп, үзен кенәз дип игълан итте. Муром халкы, Юрийның нарасый булуы сәбәпле, бу хәлгә шатланды, ярлык алып өчен Федорны Урдага хан хәзрәтләренә жибәрде. Федорның китүен ишетеп, Юрий үзенң гаскәрләрен жыйды һәм янадан Муромга кереп утырды, ләкин бу турыда хан хәзрәтләренә хәбәр бирү тиеш булганлыктан ул да Сарайга юлланды.

Федор белән Юрий хан хәзрәтләре хозурында хөкемгә тартылдылар. Жанибәк хан Муром кенәзлеген Федорга тиешле табып, ярлык бирде һәм Юрийны Федорга тапшырды. Юрий аягы-кулы богаулы хәлдә Федорның төрмәсендә үлмештер. (Федорның Муромга гаскәр белән баруы электән Жанибәк хан кушуы буенча булырга тиешле.)

Тверьдә Василий Михаил улы белән Всеволод Александр улы Холмский исемле кенәзләр (болар бер-берсенә якин карендәшләр) үзара дөгьвалашалар иде. Митрополит Алексей Владимир шәһәренә килгәч, болар икесе дә аның хозурында хөкемгә тартылдылар. Ләкин болар арасындагы дөгьваны хөкем итәргә митрополитның гына көче житмәгәнлектән, бергәләп Урдага — хан хәзрәтләре хозурына киттеләр (бу вакыйга 1357 дә булды). Әмма ханбикәнең тырышлыгы белән Тверь кенәзлегә Василийга бирелде, Всеволод исә Василий кулына тапшырылды.

1357 елда казый Мохетдин әл-Бәрдиғый исемле бер мәғлүм адәм Сарай шәһәренә килеп, Әзәрбәйжан мәмләкәтендә хөкем сөргән Малик Әшрәф бине Тимер Таш бине Чупан өстеннән Жанибәк хан хәзрәтләренә шикаят итте, аның халыкны жәберләп мал жыюын бик тәэсирле сурәттә сөйләде. Шуннан соң хан хәзрәтләре гаскәрләрен жыеп, Малик Әшрәф өстенә яу барды. Дербент вә Ширванны кичкәннән соң, Жанибәк Тәһран елгасы буенда Әшрәф гаскәре белән очрашып сугышты. Әшрәф гаскәре жинчелеп, пәракәндә улды, яғни туздырылды, ә Әшрәф үзе әсир алынып, хан хозурына китерелде. Хан хәзрәтләре Әшрәфне гафу итеп Сарайга алып кайтмакчы иде, ләкин Әзәрбәйжан бөекләре: «Әгәр дә Малик Әшрәф дөньяда сәламәт торса, бу тараф халкында һич рәхәтлек булмас, аның янадан әйләнәп кайтуыннан һәркем куркып торыр», — дип үтерергә ишарә иткәнлектән, хан әмере белән Малик Әшрәф үтерелде. Моңы ишетү белән Тәбриз халкы шөкер намазлары укыды.

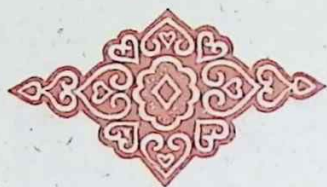
Хан хәзрәтләре ошбу сәфәрәндә Тәбриз шәһәренә кереп, хөкүмәт сараена төштә һәм, бер кич кунып, иртәнге намазны жәмәгать белән Гали шаһ жамигында укыды (Тәлфикъ әл-әхбар, т. 1, б. 551—554). Малик Әшрәфнең бөтен хәзинәсен кулга төшереп, гаскәренә бүлеп бирде вә 400 дөя авырлыгындагы иң яхшы өлешә Сарай шәһәренә кайтарылды.

Хан хәзрәтләре, 50 мең атлы гаскәре белән улы Бирдебәкне Тәбриздә калдырып, Малик Әшрәфнең Тимер Таш исемле урын вә Солтан Бәхет исемле кызын үзе белән алып китте. Тәбриз халкы Бирдебәкне хөкемдар итеп куйды һәм шул уңай белән бәйрәмнәр ясады.

Хан хәзрәтләре ошбу сәфәрәннән кайткан вакытта авыр хәстәләндә дә яшәвеннән өметен өзүе сәбәпле улы Бирдебәккә хәбәр жибәртте. Улы Бирдебәкне тәхет варисы итеп, халыкка күп нәсихәтләр биргәннән соң, Сарайга кайтып вафат булды. Бирдебәк сарайга житкән вакытта хан хәзрәтләре иртихал иткән, яғни үлгән иде инде. Урыс тарихчыларының: «Жанибәк хан улы Бирдебәк тарафыннан үтерелде һәм моның сәбәпчесе Таулы би исемле бер зат иде», — диюләре нигезсез булса кирәк.

Жанибәк хан турында кайбер урыс тарихларында ошбу рәвештә бер хәл хикәят ителә: «Жанибәк хан, хатыны Тайдула авыр хәстәләнгәч, урысларның Алексей исемле бер вәлиләрен, яғни изгеләрен чакыртып өшкертте вә хатын терелде. Бу вакытларда Рәсәйдә хан тарафыннан куелган баскак Камак урысларга жәбер иткәнлектән, Алексей әлегә Камакның Рәсәйдән кайтарылуын сорады вә шуңа күрә хан Камакны

Сарайга кире чакыртты».

Исламча язылган әсәрләр моңа урыс руханилары тарафыннан ясалган фәкәть бер асылсыз хәбәр дип карыйлар. Безнең уебызча, вакыйганың асылы булу да ихтимал. Жучи гаиләсеннән булган Дәштә Кыпчак ханнары Чыңгыз гаиләсенң кызларын читләргә бирмәсәләр дә, үзләре башкалардан кыз алалар иде. Мөңгү Тимер ханның бер хатыны Константиниядән килүе мәғлүмдөр. Үзбәк хан хатыннары арасында Рум императорының Билон исемле кызы бар иде. Шунунң кебек үк Жанибәк хатыннары арасында да урыс кызлары булуы мөмкин. Ул вакыттагы урыс кенәзләре өчен, үзләренң сәяси максатларына чара буларак, бер кызның хан янында булуы зур сәғадәт, яғни бәхет итеп саналырга лаек иде. Сарай эчендә Тайдула исемле белән йөртөлгән хатынның фәкәть бер урыс кызы булып, сәяси бер серне ирештерү теләге белән башын хастәлектә салуы вә өшкерүе сылтавы белән Алексий исемле вәлине чакыртып, максатын тормышка ашыруы мөмкиндер. Камакның Рәсәйдән кире чакыртылуы да кечкенә эш түгел. Тверь кенәзләре низагында катнашы булган хатынның да нәкъ шушы хатынның үзе яки шуңа охшашлы икенче берәү булуы мөмкиндер. Бу безнең үзбезнең генә фикеребездер, хакыйкәтне исә бер Аллаһы Тәгалә беләдер.

Жанибәк хан һәртөрле халыклар, бигрәк тә урыс вә христианнар өчен гаять мәрхәмәтле бер падишаһ иде. Үзе моғьтәбәр галимнәрдән сәед Шәриф ибне Габделхәмид тарафыннан тәрбия ителгән иде (Ибне Баттута, т. 1, б. 217). Шәригать мәсьәләсендә бик нык булып, галимнәргә сәйяхләр һәм зиярәт итәр өчен килүчеләргә хөрмәт иттерә иде (Әбел-Гази, б. 175). Гаять динле вә гадел, дәрвише сыйфат, яғни дәрвиш сыйфатлы, хәерле фикер итүче вә тугъры иде (Мөстәфадел-әхбар, т. 1, б. 106). Тәфтәзани «Шәрхе тәлхис» исемле әсәрен моңа бүлөк иткән һәм әсәренң башында аның исемең телгә алган. Бу көндә «Шәрхе тәлхис» китабыннан дәрес укучы шәкертләр һәм укучы мөдәррисләр безнең жиребездә чама белән меңгә якынлаша. Әгәр дә болар Тәфтәзанине гадәти мәшрик мөддәхларыннан, яғни Көнчыгышның уздырып мактаучыларыннан дип фикер йөртмәсәләр, Жанибәк ханның гадәттән тыш бөөк вә галижәнаб бер ислам падишаһы вә бу мәмлөкәт мөселманнарының мәдари ифтихарлары, яғни мактанучылары икәнәнә ышанулары лязим килер. (Мәшһүр әдип вә остазлардан Самибәк жәнаблары «Камусел-галәм»дә гадәти генә монахларны язып та, үз гасырында бөтен Рәсәйгә хөкүмәт иткән Жанибәк хәзрәтләренң тәржемәи хәлен язарга саранлык иткән).

Жанибәк хан 1357 дә вафат булып, Сарай шәһәрәндә күмелде. Аллаһы Тәгалә гарикъ рәхмәт итсен!

(Шура, 1908, № 4, 15 февраль.)

Муса Бигиев

ГЫЙЛЬМЕ ӘХВАЛЬ РУХ

Рухның әхваленнән гыйлем — рухта барлыкка килер нәрсәләрнең кануннарыннан бәхәс итәр бөек әһәмиятле бер гыйлемдер. Әхваль рух тою, сурәт, фикер эстәү, ғазап, хәвеф кебек нәрсәләрдән гыйбарәттер.

Гыйлем рух иске юнан (грек) фәлсәфәсе тарафыннан нигез салынмыш иде. Ул вакыт рух нидер, жанлы нәрсәләрнең жансызлардан, өрәкләрнең мәеттән аерымылыгы ни беләндер, рух матдимы, үзаерымы, фанимы, бакыймы, тәнгә бәйләнеше нидән гыйбарәт? кебек мәсьәләләрдән бәхәс алынып, иске фәлсәфәләр шул мәсьәләләргә үзләренең барлык дөньясына гомуми карашларына мөнәсәбәт сурәттә төрле җаваплар бирелер иде.

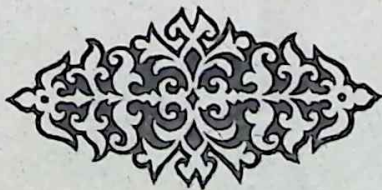
Фәлсәфәләрнең кайберләре барлык дөньясын матдиәткә кайтарып калдырып, гамәлдә матдәдән, матдәнең хәрәкәтеннән башка һичбер нәрсә юктыр, диләр иде, — гамәлдә бар нәрсә йә матдәдер яки матдидер. Рух безнең тәнебезне хәрәкәткә китергән, безгә жылылык биргән, безнең тәнебез өчен тереклек иткән тоюларыбызда, фикерләребездә, йөрәк тибешендә күренгән нәрсәдән генә гыйбарәттер. Рух, ул фәлсәфи карашка күрә, — матдәдер. Ләкин матдә нидер?

Фәлсәфәләрнең кайберләре: барлык дөньясының матди нигезе һавадыр, диярләр иде. һава төрле сурәттә күренер: һава нечкәлеккә ирешсә — ут, тыгызлык тапса — су, тагын да ныграк тыгызланып китсә, туфрак булыр, диләр иде.

Моңа күрә рух та бер нечкә һавадан гыйбарәттер, дип ышаныла иде. Миладидан җиде гасыр элек Анаксимен исемендә бер хәким (философ) шул ышануның тарафдары иде.

Кайберәүләр: галәмнең матди нигезе уттыр; ут жылылык, салкынлык, дым, корылык кебек табигый шартларның каршылыгы белән төрле сурәтләрдә барлыкка килер, диярләр иде. Шул мәһәбкә күрә, рух та нечкә бер уттан гыйбарәт иде. Миладидан алты гасыр кадәр элек килмеш Гераклит исемендә бер хәким шуна ышанычны артыграк күрер иде.

Кайберәүләр, галәм матдидер, димешләр, ләкин ул матдине тәгаен итмәктән тыелалар. Ул адәмнәрнең уена күрә, барлык дөньясы бүленергә сәләтсез, «атом» исемендә булган гаять вак «исәкчәкләрдән» жыелыр. Ул вак кисәкчәкле матдә үзара тупланыр. Кисәкчәкләрнең бәйләнешенә күрә, йә каты, йә йомшак, йә нәфис яки тупас жисемнәр төзелер. «Рух» дип аталган нәрсә дә, шул мәһәбкә күрә, матди атомнардан хасил булыр бер нәрсәдер. Безнең көләм¹ һәм

дә илаһият гыйлемле китапларында галәмне бар кылучыны инкяр итмәк белән шөһрәт казанган Демокрит шул мәзһәбкә төгәенләнүче иде.

Шул өч мәзһәбнең һәрберсе матдион (материализм) мәзһәбе иделәр. Иске Юнанда матдионның өйрәтүләренә каршы сурәттә ул заманга күрә яңа бер фикер, яңа бер мәзһәб барлыкка килмеш иде. Ул мәзһәбкә күрә, инсанның рухы матди түгел, үзәрым, бүленүгә сәләтле булмаган, катлаусыз бер асылдан гыйбарәт иде. Миладидан биш гасыр кадәр элек китмеш Анаксагор хәким шул мәзһәбкә карый иде.

Матдион мәзһәбе дә, Анаксагор хәким мәзһәбе дә рухның хакыйкатеннән бәхәс итәр мәзһәб иделәр. Шул ике мәзһәб рухның матдиәтенә, дөньядан аерымлыгына, килеп чыгышына, элгәрелегенә, юкка чыгуына, мәңгелегенә карата булган нәрсәләрдә берсе икенчесе белән ярышып, рухның әхваленнән бәхәс итмәк ул ике мәзһәбнең хәтеренә дә килми иде.

Рух галәмендә нинди нәрсәләр барлыкка килер? Безнең тоюларыбыз, безнең фикерләребез бездә ни рәвештә хасил булыр? Безнең эстәвебез, ихтыярыбыз гамәл сурәттә ни рәвешкә юлыгыр? Без ни өчен кайбер нәрсәләргә беркадәр авырлык белән, кайберләрен беркадәр ансатлык белән ятлыйбыз? Кайбер нәрсәләр ни өчен гаять тиз хәтерәбездән чыгалар да, кайберләре ни өчен безнең хәтерәбездә озак кала алалар? Инсанның күңелендә шатлык, кайгы, курку кебек нәрсәләр ни рәвештә хасил булалар? Инсанның күңелендә хасил булган шатлык, кайгы кебек нәрсәләр ни өчен инсанның тәненә ул кадәр куәтле сурәттә тәэсир итә?

Шулай итеп, моның кебек рухның әхваленә кагылышлы мәсьәләләрдән бәхәс итмәк әүвәлге фәләйсүфларның хәтерләренә килми иде.

Рухның хакыйкатеннән бәхәс итмәк, әлбәттә, илаһият фәне вазифасыдыр. Башта (бу) мәсьәләләргә хәл итмәк өчен йә илаһият фәлсәфәсенә яки дин белеменә мөрәжәгать кылыныр. Әмма рухның әхваленнән бәхәс итмәк табигать гыйлеменнән бер бүлек тәшкил итәр дә, ул мәсьәләләргә хәл (итәр) өчен йә теориягә, йә тәҗрибәгә мөрәжәгать итмәк тиеш булыр.

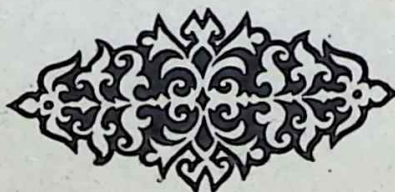
5 нче гасырның ахырына кадәр рух гыйлеме илаһияттән бер кисәк иде. Ул арада рухның хакыйкатеннән, килеп чыгышыннан, элгәрелегеннән бәхәс кылынып, табигый хәленнән бәхәс итмәк юк иде.

5 нче гасыр ахырында рух гыйлемендә барлыкка килер әхваленнән бәхәс итми башладылар, рухи торышлар рәвешнең төбенә төшәр өчен тәҗрибәләр куллана башладылар.

Шул эшнә иң элек Сократ хәким башлады. «Үзеңне бел! Чөнки һәрбер гыйлемнең нигезе шулдыр» мәгънәсендә булган бер абсолют хакыйкәткә нигез салды.

Исламият галәмендә моҗтәһидләрен², факиһларның³ фәтвасы белән җәзаланган Мансур Хилаж кебек, Афина суды тарафыннан миладидан 399 ел элек Сократ хәким дә һәлак ителде. Сократның соңында Сократның укучылары Әфләтун (Платон) белән Аристотель рухның әхвален ачык итмәк өчен күп санлы тәҗрибәләр ясадылар. Рухның әхвале хакында күп әсәрләр яздылар.

Инсанның хәтере ничек хасил булыр? Газап, сөөнеч кебек нәрсәләр инсанда ничек пәйда була? Инсаннарның табигатьләрендә, әхлакларында, фикерләренен куәтләрендә-зәгыйфьләре-

ндә бу кадәр чиктән тыш аерма нидән килә? кебек мәсьәләләренә хәл итмәк нияте белән тәҗрибәләр үткәрделәр.

Ләкин ул тәҗрибәләр ул кадәр чын тәҗрибәләр түгел иде. Тәҗрибәләрдән хасил булган мөғълүматлар илаһият фикере өстенлегенә төрдәш булган көчкә ышанучанлык белән аралаш сөйләнер иде.

Мәсәлән, инсанның хәтерә тәҗрибәләр белән бәян кылыныр икән, бәяниң ахырында, йә кулай бер урынында рухның әүвәлгә юнәлешкә буйсынуы, тәнгә бәйләнешеннән элгәре аңлылыгы бер ачык хакыйкатъ кебек кабул ителә һәм ышандырыла иде. Әлбәттә, мондый тәҗрибәң чын булмаганга күрә, күзгә күренмәс рухның хакыйкатъеннән бәхәсләр аралаш бәян була иде.

Безнең китап исламия дә, ягъни әхлак, кәлям, фәлсәфәи илаһия китапларында рух әхваленнән бәхәс шулай аралаш сурәттә башланып, аралаш сурәттә дәвам итте. Шушы көнгә кадәр һаман ул халәттә калды.

Соң заманнарда рухның әхваленнән бәхәс яңа бер юлга куелды. 1804 елда вафат булган фәйләсуф Кант тырышлыгы белән хис фәлсәфәсенә нигез салынды. Кант, әйберләренең хакыйкатъләре инсанның гақылы, уе белән тәгаен булмас мәсьәләсенә дәлилләр китерде. «Гыйлемнәр инсанның хисси тәҗрибәсә даирәсенә керә алган нәрсәләрдән генә бәхәс итеп, тәҗрибә даирәсенә, гақыллык әйләнәсенә катнашмый торган нәрсәләрдән һичбер гыйлем бәхәс итмәс», димештер фәйләсуф Кант.

Илаһият мәсьәләләрен хәл итмәк теләгеннән инсанның гақылы ваз кичмәсен, илаһияти, йә бөек тәгалә иманы белән, ягъни фәлсәфи фикер, изге уйга таянып, ризалык белән канәгать итсен. Хис даирәсенә кермәгән нәрсәләргә гыйлемнәр ни инкяр, ни кабул итмәс.

Без дә рухның әхваленнән бәхәс итәбез икән, һәрбер бәхәсебезне фәйләсуф Кантның фәлсәфәсенә каратып, рухның хакыйкатеннән бәхәс итүне бер тарафка борып, ялгыз гыйльми тәҗрибә белән ачылган нәрсәләргә генә бәхәсебезгә нигез итәрбез. Шул ысулны үз өстебезгә алуыбызны беркетүдә рухның хакыйкатеннән бәхәс итмәк мәшәкатъләреннән һәм дә рухның барлыгын инкяр итмәк (кебек) акылсызлыктан котылырбыз.

Безнең шул хәрәкәтебез Коръән Кәримдә телгә алынган «һәм ул бездән рух турында сораячак. Син әйт: рух ул — Раббемнең әмере».

(Шура, 1909, 22 сан, 689—691 бб.)

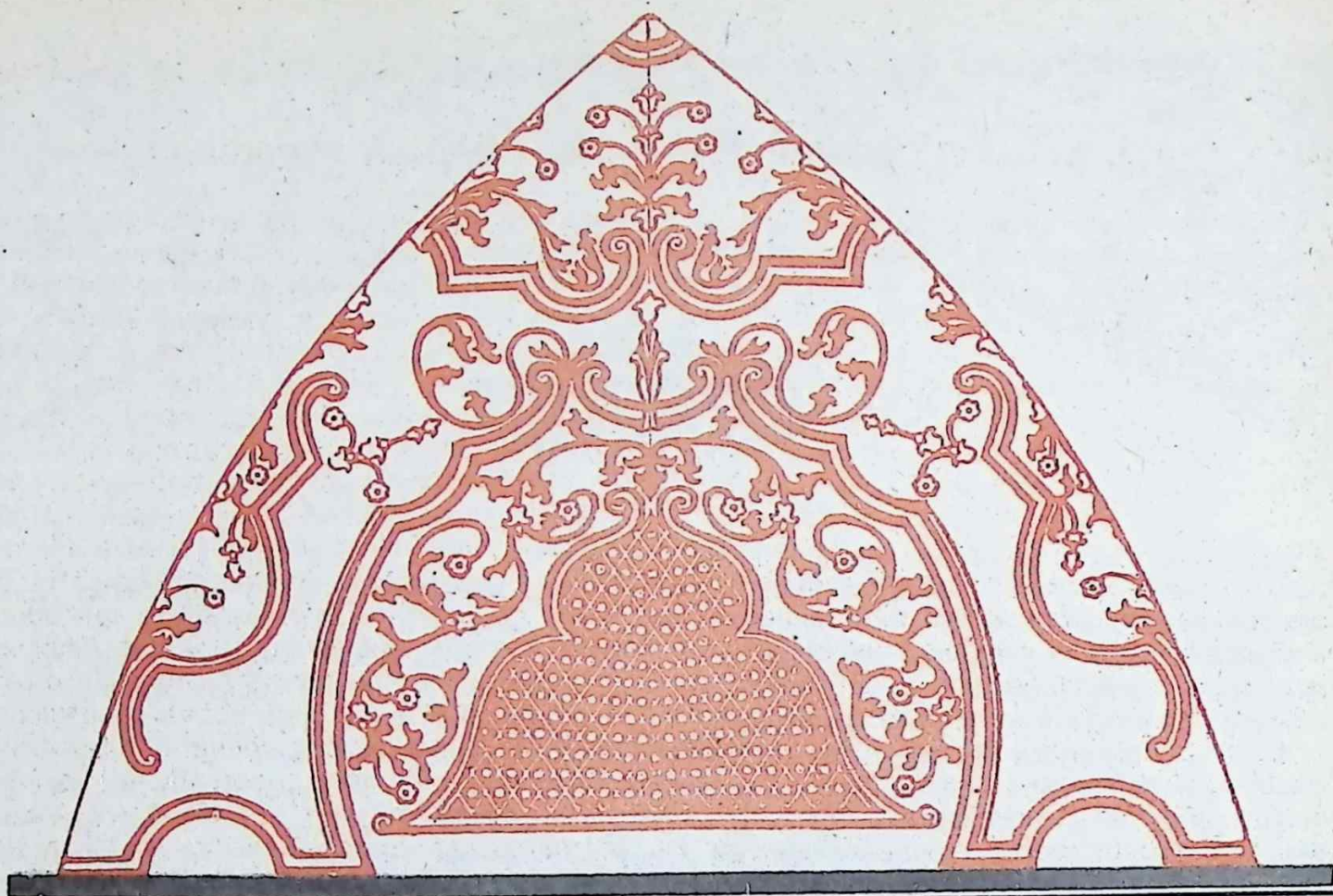
ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Кәлям — Алланың барлыгын исбат итүче фән.

² Можтәһид — ислам өйрәтүләренә ижади килергә хокуклы дин галиме.

³ Факиһ — мөселман хокукчысы.

ТЕЛЕБЕЗ МИРАСЫ

КАЗАН ХАНЛЫГЫ

ЧОРЫНДА ӘДӘБИ ТЕЛ

1. XV—XVI ГАСЫРЛАРДА ӘДӘБИ ТЕЛНЕҢ ТОРЫШЫ

Алтын Урда дәүләте таркалганнан соң, аның биләмәләрендә яңа дәүләтләр, аерым-аерым төбәк ханлыklar барлыкка килә. Казан дәүләте иҗтимагый, сәяси, мәдәни һәм икътисади яктан зур дәүләтләрнең берсе була. Урта Идел буенда төрки халыкларның тыгыз аралашуы, төрле диалектлар (шивәләр) — җирле тел үзенчәлекләренең кушылуы нәтижесендә татар халкының әдәби теле формалаша. Казан ханлыгында җәмгыять, дәүләт төзешендә, мәдәният һәм тел өлкәсендә элеккеге традицияләр дәвам итә. Идел буе татарларының, халык буларак формалашу процессы Казан дәүләтенә кадәр болгар чорында ук башлана. Алтын Урда хакимияте чорында моның өчен тагы да уңай шартлар туа. Борын-борыннан кабилә берлекләре оешу кешеләр арасында яңа аралашу формасы тууга, халык барлыкка килүгә китергән. Җәмгыятьтә җитештерү көчләренең үсүе, хезмәт җитештерүчәнлегенең күтөрелүе үз чиратында әдәби тел нормаларының үсүенә дә йогынты ясаган.

Тарихи дәвамчанлыкка нигезләнеп, XV—XVI йөзләрдә матур әдәбият теле стиле тагын да үсә, камилләшә һәм халык теленнән кәргән төрле художество-сурәтләү алымнары белән байый. Фәнни һәм публицистик стильгә хас үзенчәлекләр дифференциацияләнә башлый, канцелярия—дипломатия стиле киң үсеш ала. Телдәге категорияләр катлаулы эволюцион юл үтәләр. Бу — Казан ханлыгы чорында да болгар-кыпчак сөйләменең норма дәрәжәсенә күтәрелә баруында күренә. Татар теле үсешендәге бу дәвәр лексик, фонетик, грамматик кагыйдәләренең ныгуы, стилистик яктан камилләшә баруы белән характерлана. Беренче нөбәттә, моны борынгы төрки язма ядкарларындагы тел, уйгур, уйгыз, чыгтай халык сөйләм үзенчәлекләре белән тыгыз бәйләнештә карау өһәмиятле. Болар барысы да Идел буе төркісенең нигезен тәшкил итә. XV—XVI гасырларда, сөйләмнең төрөнә карап, элекке традицион формалар да кулланылышта була. Аларга тукталып үтик.

1) Интервакаль позициядә тартыкларның саңгырау әйтелеше: чыкар, бакар, турыз, екерме, йите.

2) У-ү сузыкларының сүзләрдә борынгы төрки телдәгечә иренләшү гармониясе барлыкка китерүләре: тулун, бүтүн, узун, үчүн һ.б.

3) Кайбер фигыльләрдә б авазы урынында вау әйтелү: варды, вир.

4) Кайбер фигыльләрдә сүз башында б авазының төшөп калуы (булды урынына улды кебек).

5) Сүзләрнең ахырында гь һәм г авазының кулланылуы: олуг, катыг, ачыг, коруг, бурычлыг, тириг, кичиг һ.б.

6) Сүз уртасында гь ның саклануы: угып, углан, йыглатып.

7) Алмашлыктарда б һәм м тартыкларының күчеше: бән — мән, бәң — мәң, бонлар — монлар.

8) Сүзләрдә рт, рд, лт, лд, рс, рл, кр аваз төзмәләренең урын алуы. Мәсәлән: ултыр, үлдер, тултыр, килтер, ирсә, берлә, тикрәсендә.

9) Беренче һәм икенче зат күплек сан алмашлыктарына -лар/-ләр кушымчаларының ялганып килүе: без-ләр, сез-ләр.

10) Юнәлеш килешендә -а/-ә, төшем килешендә -ыны/-ене, -ыйн/-ин формаларының килүе: йирә, китабә, золымыны, китабын, дәфтерин.

11) Чыгыш килешендә -дыйн/-дин кушымчаларының актив кулланылуы: борындайын, дәфтердин, урамдайын һ.б. Гомумән, килеш кушымчаларының борынгы төрки язма телгә хас булуы. Кулланылышы: җанымдайын (җанымнан түгел), эшдә (эштә түгел).

12) Исемнәрнең I—II зат күплек санда тартым белән төрләнүдә -ымыз/-емез, -ыңыз/-еңиз кушымчаларын кабул итүләре: куанычымыз, эшебез, агачыңыз, хөлеңез.

13) Боерык фигыль ясаучы -гыл/-гел, -ң аффиксларының киң кулланылышта булуы: кылгыл, утыргыл, куйгыл, бөләң, аңлаң.

14) -ыр/-ер кушымчаларының хәзерге-килчәк заман функциясендә кулланылуы: «йтмеш ике телне белер», «һәрберсе бер мәликтән көләр» һ.б.

15) Хәл фигыльнең күп төрләре булу: -ыб/-еб, -а/-ә, -йу/-йү, -убан/-үбән, -анча/-әнчә һ.б.

16) Исем фигыль ясаучы -мак/-мәк кушымчасының актив кулланылуы: янмак, эчмәк, йимәк, йымак.

17) Шарт фигыльнең кушма формалары булу: кылды ирсә, улды ирсә.

18) Сыйфат фигыльнең төрле формаларында мөрәжғәть итү: яратылыш, ябылмыш, бардагында, килдегендә, йиткөргән, тулан, биргүчә, биткүчә һ.б.

19) Кушымчаларның сингармонизм законында буйсынмавы: йорткә, базаргә һ.б.

20) Теркөгечләрнең кисәкчә ролендә килүләре: Юк ирди бу кызыйның һәм анасы («ТМ») һ.б.

Татар халкының әдәби теле һәм аның үсеше Болгар чорында һәм аңа кадәр үк башлана. Казан дәүләте дәверендә тел, Алтын Урда вакытындагы әдәби телнең дауамы буларак, тагы да үсеш кичерә, монда татар теленә хас үзенчәлекләр аеруча калку чагыла башлый. Идел буенда, оригинал әсәрләрдән тыш, элек-электән Көнчыгыш әдәбиятының татар әдәби теленә тәржемәләре дә күп таралган була. Бу — Казан ханлыгы чорында тагы да киңәя. Мәсәлән, Фирдәүсинен «Шаһнамә»се, Хафизның «Диван»ы, Физули, Нәваи әсәрләре, «Кәми-лә вә Димнә», «Гөл вә Нәүрүз» ядкярләре, Әхмәдинең «Искәндәрнамә»се, Чәләбиненң «Мөхәм-мәдия»се, «Корьән төфсире» (1507) һ.б. XVI гасырда «Патша архивы тасвирламасы» төзелә. Бу тасвирламада Казан ханлыгы чорында бик күп ярлыктар һәм борынгы язмаларның булуы турында әйтелә.

Борынгы һәм урта гасыр төрки язма ядкярләрендә кулланылган сүзләргә кайбер фонетик һәм семантик үзгәрешләр дә хас. Матур әдәбиятта, фәнни әсәрләрдә, рәс-ми-канцелярия документларында нигездә төрки-татар сүзләре күп урынны ала. XV—XVI гасырларда халыкның жанлы сөйләмендә очрый торган тормыш-көнкүреш сүзләре шактый актив. Мәсәлән: ата, ана, тел, ай, ишек, кара, кунак, он, урын, йул, йака, йиң, басма, күн, (көн), ир, ил, эш, йүз (йөз), кеше, йыл, йылан, бүре һ.б.

Халыкта киң кулланылышта булган фигыльләрнең кайберләре: ал, бир, тез, үт, бул, тот, кит, кер, күр, тор, инан һ.б. Элеккеге традицияләр төрле төркемгә караган төрки сүзләрдә дә ачык күренә: тулуг, таг, угыл, сән, сәңа, анлар, ошбу, йитмеш, кыйлгучы, иткәй һ.б.

Гарәп һәм фарсы сүзләре дә киң кулланылышта йөри. Сөйләү телендә актив булмаган, язма китап телендә генә кулланылган сүзләргә дә аерып карарга була. Мәсәлән: батыль (нигезсез, ялган), бәрһәм (бергә), вәсыф (сыйфат), вәжүд (бар булу), газәват (сугыш), госсә (кайгы), гыйфаз (бүләк), жөван (егет), һәба (тузан) һ.б. Телдә синонимик оялар барлыкка китерүдә дә гарәп, фарсы сүзләре зур урын тотар. Мәсәлән: оят — хәя, бай — гани, барча — тө-мам — камуг, пакъ — саф, ахирәт — жәннәт — гокба, гамәл — эш.

XV—XVI гасырлардан әдәби тел грамматик категорияләргә бик бай. Бу — шулай ук элекке төрки традицияләрдән килә.

Матур әдәбият әсәрләре телендә дә давамлылык үзен ачык сиздерә. Эш шунда ки, матур әдәбият әдәби тел кагыйдәләрен саклауда, аларны үстерүдә зур урын тотар. Грамматик кагыйдәләрдә язма әдәбият һәм жанлы сөйләм үзенчәлекләрененң үзара тыгыз кушылып барганлыгы күренә. Монда сүз төркемнәре һәм кушымчаларның киң кулланылышы күзгә ташлана. Исемнәр, аларга хас категорияләр, сыйфат, алмашлык, сан, алардагы төркемчәләр гаять үзенчәлекле, төрле формаларга бай булулары белән аерылып торалар. Фигыль төркемчәләрендә, категорияләрендә бик күп грамматик һәм семантик төсмерләр очрый.

Ул чордан сакланып калган әсәрләрдә хикәя фигыльләрнең бер үк формасы төрле мәгънә үзенчәлекләренә ия. Мәсәлән, килчәк заман ясыя торган -р формалы фигыльләрнең хәзерге килчәк заман («Сәненң тик этләр еракдин күп өрерләр»), хәзерге заман («Мәне күр: бер колай, гариф ирермән») функциясендә һәм заманга мөнәсәбәтсез рәвештә кулланылу очраклары күзәтелә. Бу чорда -кай, -гай формалы фигыльләр дә килчәк заманны бел-дерәләр: «Коюг казып, үзе төшкәй мәсәл бар». Үткән заман хикәя фигыльләрнең ясалышы да семантик яктан бай: барды, бармыш, табыпсән (перфект), белер ирде (тәмамланмаган үткән заман), чыкмыш ирде (күптән үткән заман) һ.б.

Боерык фигыльләрдә дә төрлелек күзәтелә. Мәсәлән: бир, биргел, бирең; күр, күргел, күрең, ал, алгыл, алың. Теләк фигыльләрдә угыз формалары шактый киң кулланыла: килтерәйен, бетерәйен, беләлем. Шарт фигыльләрнең гади һәм кушма төрләре очрый: барса, йитте ирсә.

Затланышсыз фигыльләрдән сыйфат фигыль һәм хәл фигыльләрдә дә күп формалар булуы әйтеп үтәргә кирәк. -Р ясагычлы сыйфат фигыльләр сыйфат функциясендә дә («йахшылык кадерене белмәс ахмак»), килеш кушымчалары кабул итеп, исемнәр ролендә дә («эш килерен белмеш идем») килә алалар. Шулай ук сыйфат фигыльләрдә -кан, -мыш, -гучы,

-асы кушымчалары да киң кулланылышта булган. Хәл фигыльнең -гач формасы Казан дәүләте чорында актив күзәтелми. Мөхәммәдъяр поэмаларында ул бер генә тапкыр очрый. Еш кына аны -ды ирсә формасы алмаштырган. -Гач, -гөч кушымчалары исә әдәби телдә шактый соң —XIX гасырда гына нормалашып житә.

Исем фигыльнең -мак, -мөк формасы бик актив (белмөк, бакмак, сүзләмөк). Халык сөйләмәндәге саф -у кушымчалы исем фигыльләр өле әдәби телгә үтәп кермәгән була. Әмма ул сыйфат фигыль ясаучы -гучы формасының беренче компоненты рәвешендә мөстәкыйль аерылып чыга башлый. Моңы баргу, йиткүсәдер (хәзерге телдә: бару, житүедер) сүзләре ачык күрсәтә. Исем фигыльнең -мак формасы юнәлеш килеш кушымчасы -га, -ка белән кушылып инфинитивның бармага, килмәгә (бармакка, килмәккә) төрән барлыкка китерә. Иске татар әдәби телендә бу киң кулланылышта була (хәзер ул диалектларда гына саклана). Аның белән беррәттән, аңа янәшә рәвештә семантик яктан охшаш -рга формалы инфинитив та очрый. Мөхәммәдъяр поэмаларында шундый берничә сүз бар (күрергә, өйтүргә, үлтерергә).

Элекке дәверләрдә телнең грамматик системасы нормалашу процессы ике юнәлештә бара: 1) яңа фонетик-морфологик категорияләрнең формалашуы; 2) гади һәм кушма жөмлө төрләренең, катлаулы синтаксик төзелмәләрнең үсүе, татар теленең синтаксик-стилистик яктан камилләшә баруы.

1) Морфологик яктан телнең нормалашуы төрле юнәлештә бара: а) татар теленең фонетик төзелешендә күзәтелә торган күренешләр үз чиратында морфологиядә дә зур үзгәрешләр китереп чыгара. Сүзләрдәге морфемалар фонетик закончылыкларга буйсынып, кушымчаларда функциональ мөгънә төрлекләрен арттыралар, синонимик вариантлар барлыкка китерәләр. Мәсәлән, -лар/-ләр белән беррәттән, -нар/-нәр аффикслары, килеш кушымчаларының төрле төрләре һ.б. Татар теленең фонетик нормалары ныгу сүз төркемнәренә ялгана торган аффиксларның дә үзгәрә баруын китерә. Бу фоно-грамматик юнәлеш телнең нормалашуында зур роль уйный; б) сүз төркемнәренең татар теле закончылыкларына нигезләнеп үсә һәм камилләшә баруы күзәтелә. Мәсәлән, килеш белән төрләнгәндә исемнәрен кушымчалар кабул итүдәге системалылыгы (иялек килешендә ның-нең, юнәлеш килештә га-гә, ка-кә, төшем килешендә ны-не, тартымлы төрләнештә -н, чыгыш килешендә дан-дән, тан-тән аффиксларының килүе), сыйфат дәрәжәләре формалашу, алмашлыкларның төрле төркемчәләре барлыкка килү, саннарның татар теленә хас үзенчәлекләр белән бирелә башлавы һ.б. Казан ханлыгы чоры әдәби телендә шулай ук рәвешләрнең төрле төрләре кулланыла.

Әдәби телдә фигыльләрнең күп төрле категорияләреннән файдаланыла. Аеруча заманнарның киң функциягә ия булуларын өйтергә кирәк. Бер үк заман күрсәткечләре төрле вакытта эшләнгән эшне яки хәлне белдерүгә дә хезмәт итәләр. Ыр-ер, -р кушымчалары белән ясалган Эфигыльләр килчәк заман төшенчәсен бирү белән бергә хәзерге заман функциясендә дә кулланыла.

Татарча сөйләмдә сүзләр бәйләнешен барлыкка китерә торган чаралар да ныгыйлар. Моңы мөстәкыйль төркемнәрендәге морфемаларда да, ярдәмлек сүзләрнең семантик төркемнәрендәге морфемаларда да, ярдәмлек сүзләрнең семантик төрлелекләрендә дә күрергә була.

2) Телнең эчке потенциал мөмкинлекләре арта бара, анда фикерне дөрес, төгәл һәм эмоциональ итеп бирүгә ярдәм итә торган нечкә төсмерләрдән файдаланыла, телнең синтаксик һәм стилистик функцияләре киңәя. Бу шулай ук XV—XVI йөзләрдәге әдәби телдә ачык чагылыш таба. Жөмлөләрне гади итеп төзүгә, халык телендәге киң мөмкинлекләрдән файдаланырга омтылу күзгә ташлана. Шуңа чор шагыйре Мөхәммәдъяр әсәрләреннән кайбер мисаллар: «Күп йөгәрдең һич арып ултырмадың, Арганыңны кешегә белдермәдең». «Китәргел кайгыны, булсын күңел шад, Бәла вә рәнжү —михнәттән кыл азад». «Бүре берлә куй бергә су эчәр, Үрдәк берлә карчыга бергә очар».

Казан ханлыгы чоры әдәби телендә төрле синтаксик категорияләр белән тулыландырылган, вакыйгаларны яки күренешләрне киңрәк планда чагылдыру, чынбарлыкның төрле якларын тулырак сурәтләү максатында кушма жөмлөләр дә һәм катлаулы төзелмәләр дә актив кулланыла. Мондый сөйләм нигездә халыкка аңлашылырлык рәвештә төзелсә дә, өле анда классик тел, китап теле үзенчәлекләре шактый урын ала.

Шуңа рәвешчә, телнең төрле ясалыштагы күренешләре органик бәйләнештә үсәләр. Аларны гади күренеш итеп кенә түгел, бәлки телнең тарихи һәм формалашуы белән

бөйлөнешле үзенчөлекләр, жыеп өйткөндө, кагыйдөлөр үсөшө итеп карарга кирөк. Бу процессны гомумтөрки жирлектөн, уртак тел нормаларыннан аерып карау да дөрес түгөл. Табигый ки, күп кенә фонетик-грамматик үзенчөлекләр барлык төрки теллөрөнөң нормалары формалашу белән тыгыз мөнөсөбөттө карала. Диалекталь үзенчөлеклөрнө эченө алган хөлдө, татар теле мәгълүм бер территориядө, аерым нормаларның үсүсө юнөлөшөндө туктаусыз ныгый бара. Телнөң эволюциясө белән тыгыз бөйлөнгөн мондый катлаулы процесс, тарихи күренеш буларак, шактый дөвамлы чорларны үз эченө ала.

2. XV — XVI ГАСЫРЛАРДА МАТУР ӨДӨБИЯТ ТЕЛЕ

XV — XVI гасырлардагы өдөби тел нормаларын, матур өдөбият теленө хас һәм стиленө хас үзенчөлеклөрнө күз алдына китерү өчен төп чыганаclar итеп Мөхөммөдъярның «Төхфөи мәрдан» (1539), «Нуры содур» (1542) поэмаларын күрсөтергө була. Шулай ук шагыйрьлөрдөн Өмми Камал, Мөхөммөт Әмин, Гарифбөк шигыйрьлөрендө, халык авыз ижаты әсәрлөрендө ул чордагы өдөби тел нормалары һәм халык сөйлөм үзенчөлеклөрө ачык чагыла.

МӨХӨММӨДЪЯР МӨХМҮД УГЛЫ ӘСӘРЛӨРЕ, ТЕЛ-СТИЛЬ ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӨРЕ

Мөхөммөдъяр «Төхфөи мәрдан» («Егетләр бүлөгө»), «Нуры содур» («Күңелләр нуры») поэмаларында өдөби язма телдөн һәм халык сөйлөмөннөн уңышлы файдалана. Ул, халык авыз ижаты әсәрлөрөн, элекке язма традициялөргө тугрылыклы булган хөлдө, телнөң эчке байлыгын киң күләмөндө эшкө жигө, күп төрлө стиль алымнарына һәм сурөтлөү чараларына мөрөжөгәтә итө. Мөхөммөдъярның әсәрлөрө төрки-татар сүзлөрөнө нигезлөнө, андагы төрлө мәгънө төсмерлөрөн эченө ала.

Шул чорның тел үрнөгө буларак, «Нуры содур» поэмасыннан бер өзек:

Гадел берлө ил камуг булыр өман,
Калмаз илдө фетнө вө золым һаман.
Бер сөгәтә гадел кыйлмак яхшырак,
Кем гыйбадөт алтмыш елдан озаграк.
Гадел берлө ил гыймарөт булыш уш.
Барча эшләр табар аның берлө хуш.
Гадел берлө даимөн бәс эш кыйлың.

Сүзлөргө аңлатма: өман — иминлек, тынычлык; гыймарөт — төзөк корылган.

Мөхөммөдъяр поэмаларында лексик яктан татар сүзлөрө төп катламны төшкил итө. Алар арасында бүгенгө тел өчен архайк булган сүзләр дө очрый: суйругады, суйургал (бүлөк), йарлыкап (рөхимлек күрсөтөп), әл, әлкөңө (кул, кулыңа), йусунлуг (рөвешлө), әксүк (аз), күчө (урам) һ.б. Поэмаларда гарөп һәм фарсы теллөрөннөн кергөн алынма сүзләр дө шактый. Мөсәлән: гази (сугышчы), жөзирө (утрау), шөрех итү (аңлатып бирү), мәгарө (тау тишегө).

Мөхөммөдъяр поэмаларында гади жөмлөлөр белән беррөттән, кушма жөмлөлөрнөң дө төрлө төрлөрө очрый. Мисалга кем төркөгөчө белән килгөн жөмлөлөрнө алырга мөмкин: «Кем сачылып чыкты куйлардин рөван, качты ирсө, кудың аны ул заман», «Ярды ирсө ул балыкның карыни, бер данө чыкты, кем булды гани», «Кем эчендө саклар ул оятыны, изгелек берлө чыкарыр атыны» («Нуры Содур») һ.б.

Мөхөммөдъярда сөнгәтьлө сөйлөм язма өдөбияттагы һәм халык телөндөгө стилистик чаралар белән тыгыз кушылып бара. Аның әсәрлөрөндө күчерелмө мәгънөдөгө сүзлөрнөң, төрлө тел-сурөтлөү чараларының киң кулланылуы да шуның белән бөйлөнгөн. Монда борынгы төрки язма һәм сөйлөмө традицияләр дө бик көчлө. Метафорик сөйлөм, сүзлөрдөгө күчерелмө мәгънөлөлөк аеруча исемнөрдө һәм фигыйльлөрдө киң чагылыш таба. Метафоралар да поэтик сөйлөмнөң яңгырашын күтөрөләр һәм субъектив бөйлөү чарасы булып торалар. Шагыйрьнөң «Нөсихөт» шигыйрендө дө кинәялө сурөтлөүлөр (бакчаның, ягъни тормыш-яшөөшнөң караңгы, чүп үлөннөр белән тулы булуы) урын ала.

Күчерелмө мәгънөдөгө сүзтөзмөләр нигезөндө телдө фразеологизмнар барлыкка килө. Алар, сөнгәтьчө сурөтлөү чарасы буларак, сөйлөмнө эмоциональ-экспрессив яктан жанлан-

дыралар, фикерне ачык, эчтөлекне төгөл һәм тәэсирле итеп бирүгә ярдәм итөләр. Мәсәлән, Мөхәммәдъяр әсәрләрендә: багстан былбылы, күңелем уты, жиһаннан кичү, тән тишеп кан эчү, ил күзе, гапыл кошы, сүз гөһәрән чәчү, йир үбү, саба йиле.

Әсәрләрдәгә кеше исемнәре дә күчерелмә мәгънә белдерәләр. Аларда кешенең гамәленә, халкына хас сыйфатлар чагыла. Мәсәлән: Хушнәва — матур тавышлы кеше; Гөлпуй — гөл кебек күркәм йөзле; Чынбил — дореслекне, чынлыкны белүче; Хушхун — яхшы холыклы, күркәм табигатьле; Тойгысун — начар фикерле, саран; Безбаз — карчыга кебек усал, ерткыч.

Мөхәммәдъяр чынбарлыктагы күренешләренә, вакыйгаларны сурәтләгәндә чагыштыру алымыннан да киң файдалана. Мәсәлән:

Чыкар ирди ул тагдин бер болак,
Акар рирди сувы балдыйн татлырак.
Ул болак өстендә бетмеш бер тирәк,
Сөяси баг өрамдин яхшырак.

Табигать күренешләрен чагыштыруга багышланган бу мисалларда чыгыш килеше һәм сыйфат күшымчалары (балдыйн татлырак, өрамдин яхшырак) төп чагыштыру чарасы булып тора. Бу — чагыштыруның традицион формасы. Чыгыш килеше формасындагы чагыштырулар элек ешрак кулланылганлыгы күренә.

Бәйләкләр ярдәмендә ясалган чагыштыруларда күбрәк күренешләренә бер-берсе белән охшашландыру төшенчәсе өстенлек ала. Димәк, бу очракта предмет яки күренешләренә охшашландыру атамасын куллану доресрәк була. Алар шулай ук күп төрле эчтөлеккә ия. Бу үзенчәлек чынбарлыктагы күренешләренә тел чаралары аша бөтен нечкәләкләргә белән сурәтләргә мөмкинлек бирә. Чагыштыру чарасы буларак, бу чор әдәби телендә тик бәйләгә еш кулланыла. Мәсәлән: «Йил тик исеп кичсә ушбу рузгяр» (заман.— В.Х.).

Кешеләрнең бие-сынын, йөзен, киemen сурәтләгәндә дә бәйләкләр белән килгән охшашландыру — чагыштыру алымы кулланыла: «Йөзе аның туган ай дие, Сүзе ширин, маһру диларай дик».

Тел-сурәтләнү чаралары, традиция буларак, ерактан киләләр. XV—XVI гасыр әдәби телендә дә аларның төрле төрләргә очрый. Мисалга метонимияләренә төп формасын, жанландыру алымын алырга мөмкин: «Ил-улусы килдә камуг йыйылып (жыелып.— В.Х.).».

Мәкальләр, өйтемнәр һәм канатлы сүзләр дә ул чордагы матур әдәбият әсәрләрендә зур урын тота. Алар сөйләмне эчтөлеккә һәм сәнгатьле итүдә, нәтижеләкләккә ирешүдә уңышлы алым булып саналалар. «Төхфәи мәрдан һәм «Нуры содур» дан кайбер мисаллар: Борын-гыдан ирер мәсәл — колак сал: «Йа, мандин син буйының сатып ал», Бер нәсихәт итәйем, мән, колак сал: «Йиәсен сыйласан, этенә сөйөк сал».

Мөхәммәдъяр поэмаларына фольклор теленең һәм жанлы сөйләмнең йогынтысы да бик зур. Мисаллар: «Күрдә бер күл: эче балчык, су-тулуг», «Утлар ирде һәртарафта атлари», «Үзеңнең йитмеш вәзире бар иде, һәрберенгә гыйлем, ирдәм йариде».

Әсәрдә жанлы сөйләм үзенчәлекләренә шактый киң кулланылышта булганлыгы күренә. Бу — кайбер сүзләрнең ешлыгы белән раслана ала. Мисалга катында (янында) сүзен алырга була: «Кыйлырди хезмәтен жан берлә бикләргә, Катында йир үбәр ирди, мәликләр», «Түртесе бу төдбир илә булды рөван, Кереп шаһ катына үбәр асиган (Бусага.— В.Х.), «Болар катында ехушхун пер зөбүндер (бик зөгыйфтер.— В.Х.).».

Мөхәммәдъяр поэмаларында мишәр сөйләмнә хас үзенчәлекләр дә сизелә. Мәсәлән: «Эчкегә су табылмады», «Тигмә йары бардылар кечек, олуг һ.б. Бу шулай ук ж авазы урынында й ның кулланылуында да күренә: йир, йил, йай (жәй), йылан, йыл һ.б. Кайбер сүзләрнең өйтелешендә диалекталь сөйләмгә якин: «Эвдә берничә пешкән нан бар иде», «Ул эвдә бирдә мәңә». Монда борынгы тел үзенчәлекләргә дә үзен ачык сиздерә.

3. XV — XVI ГАСЫРЛАРДА БАШКА ШАГЫЙРЬЛӘРНЕҢ ӘСӘРЛӘРГӘ ҺӘМ ТЕЛЕ ТУРЫНДА

Казан дәүләтендә галимнәр, шагыйрьләр, тел осталары аз булмаган. Мөхәммәдъяр да үзенең әсәрләрендә: «Шагыйрь ул улмышлар барча кечек һәм олуг», — дип яза. Шулар

арасында безгә билгеле булганнары — Өмми Камал, Мөхәммәд Әмин, Гарифбәк (Ядкяр ханның Сөембикә хезмәтендәге шагыйре), Колшәриф (шигырьләре «Бакырган китабы»на да теркәлгән); Мөхәммәтшәриф (аның бер зур әсәре төрек солтанының соравы буенча язылган). Аларның әсәрләрендә шул заманның иске әдәби теле чагыла. Мөхәммәт Әминнең «Гыйкаб» («Үч алу») шигырендә фольклор стиле язма тел үзенчәлекләре белән кушылып бәет рәвешендә язылган. XV гасырда иҗат иткән, бай мираска ия булган шагыйрьләрнең берсе — Өмми Камал. Аның тел-стиль үзенчәлекләре, язу алымнары башкаларныкыннан шактый аерылып тора. Казанда Өмми Камал әсәрләре XIX гасырда берничә мәртәбә басылган.

Бу шагыйрь үзенең әсәрләрендә үзенә бер карашны, фәлсәфәне алга сөрә, аңарда жан һәм рух төшенчәсен шөрехләү беренче урынга куела. Табигый ки, бу хәл аның әсәрләренең теленә дә йогынты ясамый калмаган. Ул чынбарлыкны сурәтләгәндә күчерелмә мәгънәдәге сүзләр, символик алымнар белән эш итә, шундый чаралар белән кешелек дөньясының асылын аңлатырга тырыша. Аныңча, дөнья — бер кәрван туктау урыны. Жир йөзгә күпме генә кеше яшәсә дә — алар баймы, ярлымы — бу фани дөньядан мәңгелеккә — бакый дөньяга китәләр. Бу фәлсәфә ягында торучыларның үзенә хас стиль алымнары бар, суфичылык агымында исә ул соңрак та дәвам итә. Өмми әсәрләрендә XIII гасырда иҗат ителгән «Кыйссаи Йосыф»ның, XV гасырда Мәҗлеси тарафыннан язылган «Сәйфелмөлек»нең дә тәэсире күзәтелә. Анда борынгы төрки шигырь теле, госманлы төрек, чыгтай формалары да шактый урын тоталар.

Кешегә мәрәҗәгать иткәндә шагыйрьдә сөйләү теленә якынлык та сизелеп куя:

Йулың озаг, азыгың йук,
Йәйәгсәң (жәяүсәң.— В.Х.) һәм йазыгың чук,
Ки кадерендин көчең артык,
Гажәп син ничек йул варасың.

Шагыйрьнең шәхси кичерешләре, борчулы хисләре дә төрле тел-стиль чаралары (чагыштырулар, тасвири сыйфатлаулар, күчерелмә мәгънәдәге сүзләр һ.б.) аша бирелә. Фразеологик әйтелмәләр, төрле шигъри формалар — строфаларның бер үк сүзгә («гамьнәрдән») төгәлләнүе дә шул юнәлешне көчәйтеп жибәрә: «Нәчә хәсрәт бәңә кәлдә, Билем йай кеби бөгелдә, Кызыл гелдек йөзем сулды, Бәнем бәд ушбу гамьнәрдән». Өмми Камал стиле үзеннән соң килгән шагыйрьләргә дә (М. Колый — XVII гасыр, Ә. Каргалы, Ш. Зәки — XIX гасырның беренче яртысында, Г. Тукай, Дәрдемәнд — XX гасыр башы) зур йогынты ясады.

Шул рәвешчә, бу чор матур әдәбият стилиндә элекке төрки поэтик традицияләр дә саклана, татар теленең үзенә хас сыйфатлары да зур үсеш ала.

КАЗАН ДӘҮЛӘТЕНДӘ РӘСМИ КАНЦЕЛЯРИЯ ҺӘМ ДИПЛОМАТИЯ СТИЛЕ

Казан ханлыгында рәсми дәүләт теле булып татар теле саналган. Казан дәүләте Көнчыгыш һәм Көнбатыш илләре белән дипломатик мөнәсәбәт урнаштырган, дуслык һәм тынычлык шартларында ярдәмләшеп яшәү төп максат булып торган. Шуны тормышка ашыру максатында төрле рәсми эш кәгазьләре гамәлдә йөргән. Кызганычкча каршы, Казанны явызларча көчлөп урыс дәүләтенә буйсындыру нәтижәсендә аларның күбесе юкка чыккан, гасырлар буйы килгән язма әдәбият, кыйммәтлеш кулъязмалар харап ителгән, яндырылган, бөтен мәдәнияткә зур зыян килгән. Ул заманнарда калган һәрнәрсәне без хәзер бөртекләп жыйный, туплый барабыз. Аларның барысы да безнең тарих өчен бәһасыз олы хәзинә булып санала. Әле яхшы, ул язмаларның кайберләре чит ил китапханәләрендә, халыкта сакланып калган. Әмма болар булганнар белән чагыштырганда диңгездәге бер тамчы гына. Шулар бөртекләрдән без тарихыбызны барлыйбыз, мәдәниятебез, әдәбиятыбыз, телебезне, сәнгатебезнең борынгы тормышын ачыклайбыз. Әмма бу өлкәдә әле ныклы итеп, нәтиҗәлә эшлисе бар. Дипломатия һәм канцелярия язмаларын өйрәнү белән дә эш шулай тора. Безгә аларның биң азы гына билгеле. Дипломатия-канцелярия стиле ул чорда төрле жанрларны эченә алган: дәүләт башлыктары арасында язылган рәсми дипломатик хатлар, ярлыклар, ферманнар, хөкәм эшләрен чагылдырган язмалар, сәүдә килешүләре (контрактлар), гаһеднаме (договор), низамнаме (устав), төрле актлар, реестрлар, салым жыю өчен төзелгән

исемлек-кенәгеләр һ.б., һ.б. Бу язмаларның күбесе Алтын Урда дәүләтендәге канцелярия стиле традицияләрен дәвам итә. Алар арасында болгар чорыннан ук килә торган үрнәкләр дә бар.

Олуг Мөхәммәд ханның эпистоляр мирасы (14 март 1428 ел). Бу Олуг Мөхәммәднән төрек солтаны Морад IIгә язган рәсми-дипломатик хаты. Анда шул чорның рәсми-канцелярия стилинә хас үзенчәлекләр чагыла: югары катлау кешеләренә бер-беренә мөрәҗғәгать итүе, олылау сүзләре, югары стиль эпитетлары, кушма жөмлөләрнең үзенчәлекле бирелеше, эш кәгазьләренә хас стандарт трафарет формалар, билгеле бер калыпларның саклануы һ.б. Олуг Мөхәммәд хан үзенең хатында ике ил арасында дуслык мөнәсәбәтләрендә яшәүне, үзара ярдәмләшүне төп шарт итеп куя һәм илчеләр алмашырга чакыра. Дипломатик хатларда язма төрки традиция нәк саклана. Бу документ беренче мәртәбә 1940 елда Төркиянең Истанбул шәһәрində А. Курат тарафыннан төзелгән тарихи язмалар җыентыгында басылып чыкты, аннары башка хезмәтләрдә дә дөнья күрдә.

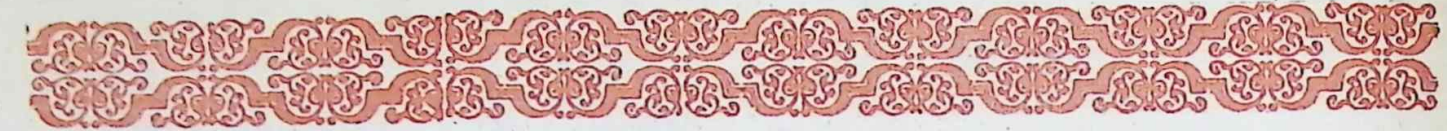
Ярлыклар. Казан дәүләтендә рәсми эш кәгазьләреннән ярлыклар зур урын тоткан. Ярлыклар аерым кешеләргә генә түгел, кайбер олыс-вилаятьләргә дә бирелгән, илләр арасында элементләр урнаштыру максатыннан башка дәүләтләргә дә җибәрелгән. Аларда ил ара мөнәсәбәтләр, үзара ярдәмләшү мәсьәләләре, төрле үтенечләр, сораулар каралган һәм хокуклар күрсәтелгән. Казан дәүләте идарәсендә ханнар тарафыннан аерым кешеләргә һәм аның туганнарына тарханлык ярлыклары бирү гадәткә кергән була. Зур хокуклар алган ярлык хужаларына, ягъни тарханлык хокукы бирелгән кешеләргә ясак-салым салынмаган, аларның суларына, җирләренә, милекләренә беркем орынмаган. Тарханнар хөкемгә тартылмаган. Аерым кешеләрнең теге яки бу милеккә хокукы шул ярлыкта беркетелгән була. Ул байлык нәселдән-нәселгә күчеп килгән, ярлыклар яңартыла торган. Алтын Урда дәүләте, Кырым һәм Касыйм ханлыклары чорына караган ярлыкларның шактый өлеше бүгенгәчә сакланган.

СӘХИПГӘРӘЙ ХАН ЯРЛЫГЫ (1523)

Бу — Казан ханы Сәхипгәрәй тарафыннан Мөхәммәт углы Шәех Әхмәтнең улларына һәм башка туганнарына тарханлык хокукы бирү турында рәсми язу-ярлык. Ул Татарстанның Мамадыш өязе Мамалай авылында Р. Әхмәров дигән кешедә табыла. Буыннан-буынга күчеп «изге язу» итеп саналган бу документ ярлык булып чыга. Сәхипгәрәй хан ярлыгы озынча кәгазьдә язылган, ал мәһер белән расланган. Ул 25 юлдан (2 сә янда) тора. Тел ягыннан караганда, анда шул дәвернең рәсми язма китап теле өстенлек ала. Беренче мәртәбә бу ярлыкны тикшерүче С. Вахиди була, ул андагы тел үзенчәлекләренә дә туктала. Исемнәрдән башка, ярлыкта 197 сүз, шуннан 117 сә — гомумтөрки сүзләр, 66 сы — гарәп, 14 е — фарсы сүзе. Күпчелеге татар теленең нигезендә яткан, борыннан килгән төрки сүзләр. Мәсәлән: йасак, тәңре, тархан, йул, йөк, кулан (салым төрләре) һ.б. Халыкка салына торган налог, ясак төрләре атамаларында татар һәм гарәп сүзләре катнаша. Мәсәлән: салыг мәселма, баҗ, хәраҗәт, силә хәрҗе (бүләк чыгымы), йир хәбләсә (җир түләме), төтен саны (морҗа салымы) һ.б.

Ибраһим хан ярлыгы. Казан дәүләте чорына караган, Мәскәүдә борынгы актлар саклана торган Үзәк архивта табылган тагын бер ярлык бар. Олуг Мөхәммәд ханның оныгы Ибраһим, хан булып идарә иткән вакытта (1467—1479 елларда), Гөл-Бостан хатуннар гаиләсенә тарханлык дәрәҗәсе бирә, бу хактагы элекке тарханлык язуын кабат раслый. Беренче мәртәбә Гөл-Бостанга тарханлык бирүче Хәйдәр-Гали солтан була. Бу ярлык та үзенең язылу стили һәм традициясә ягыннан Алтын Урда дәверендә иҗат ителгән ярлыкларга якын тора. Аларның барысында да иске татар әдәби теле, эш кәгазьләре — документлар стили саклана. Ул классик төрки язма тел үзенчәлекләре белән кушылып бара. Ибраһим хан тарафыннан бирелгән ярлык Сәхипгәрәйнекәнә караганда кыскарак, уникаль генә юлдан тора, оригинал түгел, күчерелгән. Ярлыктагы борынгы стиль аерым сүзләрдә чагыла: суйургал (аерым кешеләргә бирелгән җир биләмәсе), угыл (патша баласы, принц, шәһзадә), хатун (бикә, ханум, принцесса) һ.б.

Бу ярлыкның да язылуы һәм алдагы стиль үзенчәлекләре ягыннан шул чордагы һәм традицион яктан Алтын Урда чорында язылган ярлыклар стилинә якын тора. Аларның барысына да трафаретлык, кыскалык хас, ярлыкларда шул чордагы классик язма тел, эш

кәгазьләре теле, документлар стиле чагыла. Ярлыклардагы дәүләт күләмендә кулланыла торган исемнәр (звание) һәм титулларның да кайберләрен сиземләргә була.

Гомумән, ярлыклар өһемиятле рәсми эш кәгазьләре булып санала. Алар аша билгеле күләмдә Казан ханлыгындагы дәүләт теле үзенчәлекләрен дә, шул чордагы иҗтимагый мөнәсәбәтләрне дә, дәүләт төзелешен дә күз алдына китерергә мөмкин.

ФӘННИ СТИЛЬ ТУРЫНДАГЫ МӘГЪЛҮМАТЛАР

Казан ханлыгында матур әдәбият, публицистика, канцелярия-дипломатия тел стильләре белән беррәттән, фәнни әдәбият теле дә нык үскән. Чөнки бу чорда төрле фәннәргә — философия, тарих, тел белеме, тәрбия, юриспруденция, математика, медицина, география, астрономия фәннәренә караган хезмәтләр язылган. Аларның күбесе безнең көннәргә килеп җитмәгән. XV гасыр галимнәреннән безгә Мөхәммәд Әмин әл-Болгари, Мөхмүд Болгари исемнәре билгеле. Көнчыгыш илләрендә, шул исәптән, Казан дәүләтендә дә астрономия, математика фәннәрен өйрәнү алга китте. Алгебра сүзе үзе үк моны ачык күрсәтә. Галәмне һәм күк җисемнәрен өйрәнү дә күптәннән башлана (Сәмәркандта Олуг бәк обсерваториясенең төзелүе һ.б.) Көнчыгыш галимнәре инде XIII—XIV гасырларга кадәр үк фәнни яктан җирнең кояш тирәсендә әйләнүен ачканнар, аны төгәл исәпли белгәннәр.

Идел буенда шул чорда иҗат ителгән математика-хисап фәннәнән «Мәҗмәгъ-әл кавагыйд» («Кагыйдәләр җыентыгы») дигән бер зур күләмле (243 битле) хезмәт сакланып калган. Ул 1542 елда төгәлләнгән, Идел бие язма әдәби телендә язылган. Әсәр иске татар әдәби теленә туры килә. Анда шул чорның фәнни стилинә хас тел үзенчәлекләре, борынгы төрки тел, чыгтай, төрек теле, гарәп һәм фарсы сүзләре дә шактый киң чагылыш таба. Фәнни атамалар, математик терминнар төрки һәм гарәп-фарсы лексик берәмлекләреннән торалар. Бу кулъязма хезмәт өч кисәккә бүленә. Бөтен саннар турындагы беренче бүлек үзенә уналты бүлекчәгә берләштерә. Бүлекчәләрдә саннарга характеристика бирелә, алу, бүлү, җыю һәм тапқырлау гамәлләренә зур игътибар ителә. Хезмәтнең икенче кисәге вакланмаларны аңлатуга багышланган. Өченче кисәк практик эшләрне эченә ала. Анда мәсьәләләргә чишү юллары күрсәтелә, кайбер гомуми теоретик мәгълүматлар (мәсәлән, мәгдәннәргә авырлык үлчәүләре һ.б.) да бирелә. Бу хезмәт, һичшиксез, ул вакыттагы мәдрәсәләрдә, уку йортларында дәреслек, уку ярдәмлеге булып йөргән. Аның төзелү тәртибе дә шуны күрсәтә. Кыскасы, «Мәҗмәгъ-әл кавагыйд» әсәре XV—XVI гасырлардагы фәнни әсәрләргә хас классик язма традицион стиль саклана.

XV—XVI гасырларда язылган матур әдәбият әсәрләре телендә иске татар әдәби теленең төп үзенчәлекләре чагыла. Аның нигезендә татар халык сөйләме ята. Стилистик алымнар, сөнгатьчә чаралар шуның аерылгысыз бер өлеше булып тора.

Сүзлекләрдә (гlossарийларда) нигездә ул чордагы урта стиль һәм халык сөйләме үзенчәлекләре чагыла. Аларда халык сөйләмендәге лексик берәмлекләр белән беррәттән, язма әдәби теле сүзләре дә урын ала. Бу күбрәк элекке glossарийларга карый. Шуның бер үрнәге итеп 1581 елда Хаҗи Булат углы тарафыннан күчереп язылган сүзлекне күрсәтергә була. Ун меңнән артык сүзгә эченә алган 296 битле бу сүзлек тә Казан ханлыгы чорындагы иске татар әдәби телен чагылдыра.

XV—XVI гасырлардагы татар әдәби телендә берничә катлам (борынгы төрки, Идел бие төркисе, татар халык сөйләме үзенчәлекләре һ.б.) күзәтелә. Борынгы төрки тел, уйгур, болгар-кыпчак традициясе бу чорда теге яки бу күләмдә һәр әсәрдә, һәр жанрда чагылыш таба. Идел бие төркисенең үсешенә Урта Азия төрки язма телләре дә (караханидлар дәвереннән үк килгән үзенчәлекләр, чыгтай формалары) зур йогынты ясыйлар. Бу үзенчәлекләр бара-бара, халыкның жанлы сөйләме белән бергә кушылып, татар милли әдәби теленең төп нормалары булып китәләр.

Вахит ХАКОВ,

филология фәннәре докторы,
профессор.

ТАТАРСТАН КОНСТИТУЦИЯСЕ ҺӘМ СӘЯСИ КӨРӘШ

Нинди генә халык иреккә, азатлыкка омтылмый да, күршесендәге бүтән халыкларның аерым дәүләтләр булып яшәвен күреп, үзенә дә шундый бәйсез, мөстәкыйль мөмләкәт булуына ирешү турында хыялланмый икән! Бигрәк тә моннан ничә гасырлар элек Европа вә Азия кыйтгаларында шаны-шөһрәте киң таралган һәм күршеләре арасында нык алга киткәнлегә белән дан тоткан дәүләткә ия булган татар халкына хас бу омтылыш-хисләр. Явыз Иван ут вә кылыч белән Казан ханлыгын тар-мар итеп, камчы вә төре белән татар халкын диненнән яздырып вә милләт буларак юк итәр өчен берсеннән-берсе хәтәррәк жинаятьләр кылынган, татар булган өчен генә дә һәр адымда хурлау-кимсетүләр, изү-жәберләүләр сагалаган заманнарда да газиз халкым мөмләкәтә торгызылачак якты киләчәккә ышанычын жуймаган, шушы киләчәкне тизрәк якынайту өчен әледән-әле корбанлы көрәшләргә күтәрелгән. 1920 елда «бүләк ителгән» автономия аны чиксез сөөндөргән, ул моны үз милли дәүләтчеллеген торгызу юнәлешендәгә хәлиткеч адым дип кабул иткән. Әмма шушы тантана көннәрендә үк милләтебезнең Мирсәет Солтангалиев, Гаяз Исхакый кебек ватанпәрвәр уллары өстән бирелгән «бүләк»нең элеккесенә караганда да яманрак тозак булу ихтималын яхшы аңлаганнар, бу хакта мөстәкыйльлеккә омтылучы барлык тугандаш халыкларны кисәткәннәр, Сталин корган «милли тозак»ның халыкларга каршы коточкыч жинаятьчелеккә китерәчәген ачып салу өчен гомерләрен дә, газиз жаннарын да кызганмаганнар. Әмма автономия алу шатлыгынан вә большевиклар партиясенең һәм ана хезмәт итүче «милли зыялылар»ның көн-төн «милләтләр дуслыгы»на, «безне бәхетле киләчәккә әйдәүче чын бәйнәлмиләлчә бөек урыс халкы»на дан-мөдхия жырлавыннан уяулыгын югалтырдай исәрләнгән халыкның күпчелегә аңламады ул вакытта чын милләтпәрвәрләрне. Ә «бәйнәлмиләлчеләр» аларның исемнәрен дә оныттыру өчен нәрсәләр генә эшләмәделәр! Бу «бәйнәлмиләл» сәясәтнең ачы вә агулы жимешләре гаять тә мул булды: халкыбыз мең еллар бие тупланган горәф-гадәтләрен оныта башлады, инсафлылыгын, намусын-вөжданын югалту чигенә якынлашты.

Аяныч иде милләтебезнең хәлләре. Бәхеткә каршы, «бәйнәлмиләлчелек әфияне» сөрәмнәрен түздырып, милли сәясәт офыгында саф жилләр исте, мингерәүле йокыга талган халкыбызның күзләре ачылды, томанланган фикерләре аныклана башлады, милли ұзаңы уяңды. Һәм инде юкка чыккан дип фаразланган дәүләтчел мөстәкыйльлеккә омтылыш хисләре кыска гына арада шулкадәрле дөрлөп кабынды ки, 1990 елның 30 августында, тугандаш халыклар арасында беренчеләрдән булып һәм аларга бәйсезлек өчен көрәш үрнәге күрсәтеп, Татарстанның дәүләт мөстәкыйльлегә турында Декларация кабул иттек. Әлбәттә, бу әле бәйсезлеккә таба тәүге адым гына — үзебезнең максат-омтылышыбызны бөтендөнья халкы алдында бәян итүебез генә иде. Чын мөстәкыйльлеккә ирешү жиңел булмагачын, «бүленмәс һәм бердәм Рәсәй» тарафдарларының вә аларга сатылган «үз» маңкортларыбызның татар халкының алга барышына мең төрле киртәләр корачакларын, адым саен аяк чалачакларын, «бары тик Рәсәй составында гына суверенлыкка ирешү мөмкин», «Татарстанның мөстәкыйльлегә жөмһүрияттә яшәүче урысларның кеше буларак шөхәс хокукларын бозачак» дигән сафсата сатачакларын без яхшы аңлый идек. Әмма инде олы вә изге максат өчен бәйгегә чыккач, ярты юлда туктап калу да мөмкин түгел иде. Шуңа күрә безнең алга килеп баскан иң мөһим бурычларның берсе — игълан ителгән дәүләт мөстәкыйльлегебезне ныгыту, һәр суверен дәүләт өчен хас билгеләрне (атрибутларны), яшәү кагыйдәләрен вә тәртипләрен канунлаштыру иде. Бөтендөнья жәмәгәтьчелегенең гамәли тормышыннан-шөгыльләреннән билгеле булганча, андый билгеләр-кагыйдәләр дәүләтнең Төп Канунында — Конституциядә теркәлә. Үзенә бәйсезлеген яклардай Конституциясе булмаган жөмһүрият мөстәкыйль мөмләкәт була алмый. Димәк ки, безнең бәйсезлеккә омтылышыбызның икенче хәлиткеч адымы Татарстанның үз Конституциясен эшләү һәм кабул итү, шушы Төп Канун нигезендә мөмләкәтебезнең чын суверенлыгын, жөмһүриятбездә яшәгән барлык халыкларның, милләтләре нинди булуга карамастан, тулысынча бертигез хокуклылыгын тәмин итүдән гыйбарәт булырга тиеш иде.

Шуны истә тотып, Декларация кабул итү белән бергә үк, Конституциябезнең проектын хәзерләү буенча махсус һәйәт (комиссия) төзелгән иде. Мөхтәрәм Президентыбыз М. Шәймиев житәкләгән бу һәйәт ике елдан артыграк вакыт эчендә гаять зур эш башкарды, төрле каршылыкларны, сәяси киеренкелекләрне жиңә-жиңә Төп Канунның проектын эшләп бетерде һәм тикшереп кабул итү өчен Югары Совет карамагына тапшырды.

1. «ДЕМОКРАТЛАР» ДЕМОКРАТИЯГӘ КАРШЫ

Татарстан Югары Советының махсус уникаль сессиясе бер генә мәсьәләгә карауга — Конституция проектын тикшерүгә багышланган иде. Бу югары дәрәжәле җыелышның шома гына булмаучагы алдан ук билгеле иде, ә менә аның Төп Канунны кабул итә алу-алмавын берәү дә фаразларга батырчылык итмәде. Чөнки Мәскәү «демократлары» тарафдарлары булган «Народовластие»-«Согласие» төркеме Татарстанны Рәсәйнең таркалырга торган арбасына дегет чиләгә итеп тагар өчен бернинди демократия кысаларына да сыймас әшәке көрәшкә эле Декларация кабул итү алдыннан ук башлап җибәргән иде.

Сүз уңаеннан Грачев-Штанин-Михайлов ише «демократлар»ның икейөзлелеген фаш итүгә дә кирәк дип саныйм. Алар үзләре «азчылык»ны тәшкил итсәләр дә, бөтен халык исеменнән сөйләргә яраталар. Шуңа күрә халыкны алдау өчен үзләрен сәяси максаты халык мәнфәгатьләренә каршы юнәлтелгән төркемчеләрен «Халык хакимияте» вә «Килешүчәнлек» дип атадылар, ә үзләре халык фикере вә таләпләре белән исәпләшәргә дә, «күпчелек» белән килешеп эшләргә дә һич теләми-ләр. Хәер, алар Мәскәүдә «остазларыннан» үрнәк алалар бит. «Демократлар» тырышлыгы белән иң югары кәңәфигә утырган Рәсәй Президенты мөхтәрәм Борис Николаевич Ельцин да, М. Горбачев вакытында бәяләрен артуына ризасызлык белдереп, әгәр Рәсәйдә бәяләрен күтәрелүенә юл куйсам, тимер юл рельсларына аркылы ятачакмын, дигән иде. 100—200 тапкыр һәм аннан да күбрәккә күтәрелде «либеральләштерелгән» бәяләр, әмма рельсларга аркылы ятучы күренмәде. «Демократ» Е. Гайдар, 1992 елның көзенә әйберләр житештерүгә вә аларның бәяләрен тотрыклы хәлгә китерә алмаса, бүгенге хөкүмәт тулы составы белән отставкага китчәк, дип ант иткән иде. Хәл тотрыкланмады гына түгел, ахыр чиккә житеп хәтәрләнде, илнең икътисады һәм кешеләрен иҗтимагый хәле һәлакәт упкыны алдына килеп терәлде. Әмма «демократлар» хөкүмәткә «отставка» турында сүз кузгатуны да «жинаятьчел гамәл» дип бәяли башлады. Рәсәй халык депутатларының жиденче съезды алдыннан «демократ» министрлар, әгәр Е. Гайдарга ышанычсызлык белдерелсә, аны үз вәкаләтләреннән ваз кичәргә мәжбүр итсәләр, хөкүмәтнең барлык әгъзалары да берьюлы үз вазифаларын үтәүдән баш тартачаклар, дип янадылар. Президентның съездга ультиматум куя-куя яклавына да карамастан, Е. Гайдарны «мәтәлдерделәр», әмма хөкүмәтнең бер генә әгъзасы да үзе теләп жылы вә «төшемле» урынны бушатмады гына түгел, һәркайсы аңа теше-тырнагы белән ябышты... Күрәбез ки, «демократлар» өчен сүзгә тугрылык дигән нәрсә гомумән дә хас түгел икән, бүген әйткәнгә төкереп, иртәгесен нәкъ шуның киресен эшләү кебек икейөзлелек алар өчен әхлакий кагыйдә булып тора, бирелгән вәгъдәнең киресен эшләүгә алар «сәяси маһирлык» дип саныйлар. Мәскәү «демократлары» шундый «принципиаль» булгач, аларның «Народовластие» яраннарыннан нәрсә көтмәк кирәк?!

Кыскасы, «демократлар»ның асыл максаты Татарстанны «бүленмәс һәм бердәм Рәсәй»нең элеккегедән дә кайтышрак хокуклы бер административ кисәгә генә итеп калдыру иде («үзәк»тән шундый фәрман-күрсәтмә бирелгән ич). Шуңа күрә алар, Декларация кабул иткәндәге «ялгыш»ларын Мәскәү «демократлары» алдында аклау өчен, жөмһүриятебезнең мөстәкыйльлеген ныгытырга тиешле һәр адымга аяк чалдылар, без халык теләкләрен яклайбыз, аның фикерен ачыкларга кирәк, дип (һәм, халыкның 25—30 проценты гына мөстәкыйльлеккә яклай, дигән ялган «тикшерүләр»нең нәтижәләрен күпертә-күпертә), референдум үткөрүгә ирексезләнеп тактылар. Әмма ул «демократлар» өмет иткән нәтиҗәгә бирмәде, чынлыкта 21 марттагы референдум Татарстанның бәйсезлеген ныгытуда, аның халыкара хокуклар субъекты булган дәүләт булуын икъяр итүдә кыю вә жиңүле адым булды. Хәзер инде дәүләтнең чын суверенлыгын канунлаштыручы төп низамнамә (документны) — Татарстанның Конституциясен кабул итәр өчен бөтен зарури-хокукий алшартлар бар иде.

(Дәвамны бар.)

Касыйм ФӘСАХОВ,
тарих фәннәре кандидаты.

Мөсәгыйт Хәбибуллин

Сәембикә ханбикә һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

(Тарихи роман)

Сүрә елгасын кичкәч, кунарга туктадылар. Туган ил жирендә басып торалар иде. Хактыр, ил чигенен рәте-жае китеп бара, Дүртенче Иван тәхеткә утырганнан соң сакчылар да тотмый башладылар. Азамат егетләр казан астылар, учак тирәсенә тезелешеп утырдылар, сакта торучылары арлы-бирле йөрөнөләр. Сүрә елгасы ага да ага, аңа чик тә, ниндидер халыкның кемгәдер булган мөнәсәбәте дә юк. Ашыга елга суы, тизрәк дингезгә барып житәсе килә, күрәсен.

Кеше гомере дә шулай түгелме? Гүзәл кыз Сәйдә инде беркайчан да Казан каласына әйләнәп кайта алмас, кайтса да электәге Сәйдә туташ булмас. Аны чукындырырлар, кәттә кенәз угланына кияүгә бирерләр. Казанга килгәндә ул инде София баяринә булып килер, чиркәүгә кереп попның кулын үбәр һәм мөселман кардәшләрен танымый башлар. Тургайлар, Бикләмешләр, Шәяхмәтләр, Адашевлар шундыйлардандыр. Затлы нәсел угланы Ходайкол Өченче Иванның кызына әйләнәп Петр атын алды, тик гомере генә кыска булды, әллә инде муенына ирексезләп таккан төре жанын агулады, әллә чынлап та агу эчерделәр.

Атасы мәрхүм Мөхәммәдәмин ханда вәзир булганда Мөхәммәдъяр кулы аша бик күп китаплар узды. Ул аларның һәммәсен дә онытылып укыды. Габделмансур әл-Фәраби китаплары белән унбиш яшендә таныш иде инде, Әбү Гали Синә әсәрләрен унжиде яшендә күзеннән кичерде, шул ук елларда Әл-Бируни, Ар Рази, Гали ибн Габбас, соңыннан көнчыгыш акыл иясе Ибн Хәлдүннән әсәрләрен укыгач, үз-үзенә урын табалмый йөргән иде. Урта гасыр тарихын жаны-күңеле аша уздырган Ибн Хәлдүн еш кына: «Ижтимагый тормышның башы табигатьтер»,—дип кабатларга ярата. Һәм бер генә нәсел-нәсаба халык белән йөз егерме елдан артык житәкчелек итә алмас, дип раслый. Ким ягын житмеш ел куя, артык ягын йөз житмеш өч елдан арттырмый. Бу саннарның беркадәр азаюы да, артып китүе дә ихтимал, ди. Әмма барыбер дәүләт башына килгән нәсел-нәсаба мәңгелек булмас, ди. Моңы ничек аңларга һәм ничек ханнар нәселенәң дәвамын Идел буена күчерергә? Идел буе төрки Болгары ханнар нәселен Кубрат ханнан башлый. Шул чорларда

*Дәвамы. Башы журналның 1992 елгы 6—11, 1993 елгы 1—7 саннарында.

егерме биш хан Бөек Болгар дәүләте пайтәхетендә утыра. Казанга күчеп килгәч, ханнар нәселе тамырдан үзгәрә—Казан пайтәхетен Олуг Мөхәммәд нәселе били. Шуннан соң барысы да бутала. Олуг Мөхәммәд хан Алтын Урдадан үзе генә килми, Идел буе төрки болгарларына татар исемен дә алып килә. Хәзер инде һәр урыс безне татар дип белә, ә татарларга урысларның мөнәсәбәтләре башкадыр, алар татарларны монгол баскынчылары белән тинләштерәләр. Димәк, Идел буе төркиләре урыслар өчен икеләтә яман дошманга әверелделәр. Хәзер инде Казан мәркәзенә тынычлык килмәс, урыс каныгыр, тора-бара Аурупа үч ала башлар. Мөхәммәдъяр кулыннан борынгы грек философларының—акыл ияләренең китаплары узды: Демокрит, Әфләтун, Аристотель, Птоломей, Архимед, Эвклид хезмәтләре белән аз-маз таныш. Ә «Менә дә бер кичә», «Дүрт дәрвиш», «Сал-сал», китапларынан балачактан ук аерыла алмады, Жәләлетдин Руми китабы кулына килеп кергәч, төмам йокыдан калды. Корбан Кәримгә карата әйтелгән Хәлиф Гомәр аңлатмаларына төшенү өчен унтугыз яшендә Дәрвишләр каласына юнәлде. Ике ел гомерен шалкан ашап диярлек, шунда уздырды. Көннәрдән бер көнне атасының утарына әйләнеп кайтты. Атасы: «Нигә?» дигән сорау куймады, хан вәзире буларак, кешегә артык сорау бирүне өнәми иде. Димәк, угланы имам да, шәех тә булмас, уе башкададыр. Иллә кем генә булмасын, әүвәл кулында кылыч тотарга, дошманга каршы торырга, илен сакларга өйрәнсен. Шулай ният белән угланын хансарай атакае кулына илтте, Мөхәммәдъяр карышмады. Атасы хаклы иде. Кеше үз-үзен генә түгел, ил-дәүләтен дә сакларга өйрәнергә тиеш.

Ике ел орыш һөнәренә өйрәнде Мөхәммәдъяр, өч ел кулыннан кылыч, ук-жәя төшмәде. Өч ел эчендә ул ат иярәненә басып, жан фәрман чапканда дошманга сөнгә атырга, мәргәннәрдәй уктан алырга, кылыч белән алыштырга өйрәнде. Атакай кул астында булганда ул инанды: ил-дәүләтенә кем генә басып керсә дә, гомерен бушлай гына бирмәячәк ул хәзер.

Аннары барысына берьюлы бәхетсезлек килде. Хан белән вәзире бер көндә диярлек вафат булдылар. Аларны бер төрбә астына күмделәр. Мөхәммәдъяр еш кына шунда барды, хәтта кайчак кунарга да калгалады. Изге хан, изге вәзир булган икән Мөхәммәдәмин һәм Мансур, дияр иде халык. Шулай димәслек тә түгел иде шулай. Нәкъ менә Мөхәммәдәмин хансарайны яңартты, таштан күтәртте, жиде манаралы Жәмигъ мәчетен салдырды, пайтәхет тажын ясатты, чукмар башлы кам таягын булдырды. Алтын таж кигән, алтын башлы кам таягы тоткан мәһабәт хан ил дәрәжәсен дә күтәргә тиеш иде, һәм күтәрде дә. Тик Мәскәү кенәзләре генә моның белән килешергә теләмәделәр. Алтын Урда байрагын кулына алырга омтылган кенәзләр, христиан диненә таянып, Казанга яу артынан яу йөри башладылар. Казан мәркәзенә пайтәхетенә капкорсаклы аңы-акылы чамалы булган, ялагай һәм сатлык жан Шаһгали хан утырды. Аны кудылар, Мәскәү кенәзе Өченче Василий үзен Аккүлгә сөрдә, Елена Глинская аны кайтартты һәм Казан пайтәхетенә димләде. Елена вафат, ә менә Шаһгали хан, аның исеменә таянып, Казанга омтыла, курчак ханны олан кенәз яклы, биләмәле кенәзләр дружиналары белән озата киләләр, чөнки Казан халкының Шаһгали ханны кабул итмәүләре бар. Һәм кабул да итмәсләр иде. Тик...

Барысына да Алатлар гаепле. Алар сатты урысларга пайтәхетне.

Исән-сау әйләнеп кайтса, ул, һичшиксез, Хөршидә янына барыр, барысын да сөйләп бирер һәм әлбәттә инде ире Булат бәк Ширинның да уй-ниятләрен белергә тырышыр. Аннары аның ханбикә мөгаллиме Искәндәрне күрсә килә иде—кая ул? Ханбикә белән киттеме, Казанда калдымы? Казанда калса, нә кылып йөри?

Йокыга киткән сизми дә калды, ә бит ияргә башын гына терәгән иде.

— Сәетем, сәетем, арьякта ниндидер халык.

Мөхәммәдъяр сикереп торды, атын ияrlәргә кушты, елганың арьягына күз ташлады.

— Ат өстендәләр. Күпләр. Безгә китү хәерлерәк булыр. Егетләр, кузгалдык! Тукта! Кемдер боргы кычкырты. Япанча атакай моңы ич! Юк, түгел. Ялгышты. Кузгалдык!

Ашыктылар, ял иткән атлар кош кебек очтылар. Идел елгасына якынлашкан кына, атларны утларга жибәреп, ял итеп алырга булдылар. Мөхәммәдъяр унбаш китергән суны эчте, казылык кисәген алды, авызына капты да акрын гына чөйни

башлады. Тамакка әчкелтегрәк тозлы тәм тулды. Ярата иде ул казылык чәйнәргә. Тамакны да тиз туйдыра, тиз генә йотып та жибәрәсе килми.

Беркөнне Казанга баргач, аңа Тәби бәк очрады. Аты коргырысы Алат әһеле, Булат бәкнең уң кулы. «Син кем яклы инде, Мөхәммәдъяр?» — диде бу. Ирен чите белән елмаеп, мыскыл итеп сорады, чөнки белә иде шагыйрь Мөхәммәдъяр бер якка да катнашмый, бар нәрсәгә дә битараф, мәжлес-диваннарга йөрми.

«Мин Мәккә-Мәдинәгә йөз тотам, Тәби бәк», — диде аңа Мөхәммәдъяр. Тәби бәк аның жавабына каршы кеткелдәп көлдә генә. «Кһм, — дип тамак кырды Тәби бәк. — Сәхиб Гәрәй хан да Мәккә-Мәдинәгә йөз тотты, Сафа Гәрәй хан да шулай дип бара. Тик монысына да шул тарафларга китәргә туры килмәгәе, Мөхәммәдъяр сәетжан. Шулай диләрме әле сиңа хәзер, сәетжан. Котлыйм, котлыйм, күп кешегә тими бу исем».

Тәби бәкнең бөгелә-сыгыла мыскыл итүен кабул итмәде Мөхәммәдъяр, шул дәшми-тынмый кәттә бәк яныннан китеп барды, җавап бирүне дә артык санады, чөнки ул дәрвишләр мәктәбен үткән иде. Барысына да түзәргә тиеш, һәммә нәрсә Аллаһы тәгалә кулында. Кем белә, бәлкем сиңең бу көлүең, бер гаепсез кешене мыскыл итүең соңгысы булыр?.. Әйе, барысы да Аллаһы тәгалә кулында.

Казанга кичке якта гына кайтып життеләр. Хан капкасына килеп туктаган Мөхәммәдъяр азамат егетләрен күздән кичерде. Барысы да исән-сау иде. Ул елмайды. Тәфтиләү морзаны коткара алмасалар да, ул бер генә егетен дә чит жирдә яткырып калдырмады.

Мөхәммәдъярны таныды бугай, сакчы капкаларны киң итеп ачты.

— Рәхим итеңез, сәет Мөхәммәдъяр! Керез. Тик кырыш, суеш монда. Алатлар белән Азанилар, Әшрәфиләр ызгышалар. Тәхет бүлешәләр.

Мөхәммәдъяр ат башын утар ягына таба борды.

— Рәхмәт сакчы, без утарымнан әйләнеп килик әле! Рәхмәт! Егетләр, утарга! — дип кычкырды һәм жил кебек алдан очты. Хан капкасы юлы өстендә тузан бавы гына ишелеп калды.

40

Авыр булды сөөкле Казаныннан аерылырга Сөембикәгә. Әйрәнеп, гадәтләнеп киткән иде инде. Шаулы базарларына, мөхтәрәм халкына. Тик бәхете аңардан янә йөз чөерде. Алатлар Сафа Гәрәй ханны, аның жанкисәген Казаннан куып чыгардылар. Булат бәк Ширин калды пайтәхетне саклап, Шаһгали ханны көтә, диделәр. Ир-канаты Сафа Гәрәй хан Казан пайтәхетен кулында тота алмады. Югыйсә бит Сөембикә ханбикәгә әйләнеп, шөех Колшәриф тә фатихасын биргән иде, хәтта ул да Сафа Гәрәй ханны яклы алмады. Сафа Гәрәй хан кемгә өмет итә — атасы Йосыф бәккәме?.. Шулайдыр. Ул әле кире Казанга әйләнеп кайтырга өмет тота. Хәер, Сөембикә дә Казанга әйләнеп кайтырга тели. Тик уй-теләкләре Аллаһы тәгаләнен амин дигәнә генә туры килерме?.. Алатлар дип аталган, Алтын Урда заманыннан ук ошбу тирәләрдәге базарларны үз кулларында тоткан, шул дәвердән үк череп баеган Казан куштаннары урыс сәүдәгәрләре белән аралашуны кулайрак күрәләр, ләкин мөстәкыйль вә бәйсез рәвештә. Тик Казан мәркәзен кулына төшәргән Мәскәү кенәзләре сезнең уй-теләкләрегез белән исәпләшерләр микән?! Тора-бара барыбызны да үз диннәренә күчерергә теләрләр, ә инде каршы килгәннәребезне берәм-берәм Аккул чүленә сөрерләр, митрополит Макарий дьяклары безне көчләп чукындырырлар, мәсхәрәләрләр, рәнҗетерләр, ә бәлкем әле якты дөньядан да озатырлар.

Сафа Гәрәй хан Казанда кала алган булыр идеме? Кала алган булыр иде. Тик моның өчен аңа олан кенәзнең угланы булу зарур иде. Горур вә тәкәббер хан моның белән килешмәде, шуннан Алатлар ханга каршы күтәрелделәр. Калганы билгеле. Алар менә аталарына кайтыр юлда.

Сөембикәнең шиге юк иде. Алатлар һичшиксез Казан тәхетенә ялагай Шаһгали ханны чакырырлар. Ул инде, бик ихтимал, килгәндер дә. Тик шөех Колшәриф аңа хан тажын кигерергә ашыкмас, Сөембикә аны белә. Аннары Колшәриф янында аның ышанычлы мөгаллимәсе. Ул аңа бар нәрсә хакында да чаптар жибәрер торымын дип вәгъдә итте. Һәм ул вәгъдәсендә торыр.

Сөембикә Ык елгасы буйлап сузылган юлга карый. Болыннар, әрәмәлекләр,

төбәк-төбәк булып калган урманнар күренә. Сөембикә бу юлдан икенче тапкыр үтә инде. Тиздән урманнар бетәр, агачлар да елга буйларында гына, анда да сирәк-мирәк күренә башлар, аннары иксез-чиксез дала башланыр. Алдан барган азамат егетләр елга буендагы мул үләнле болынга таба борылдылар. Сафа Гәрәй хан камчы сабы белән олауларга да болынга төшөргә ишарә ясады.

Сөембикә болынга житкәндә су буена ук хан өчен чатыр корганнар иде инде. Сөембикәнең арбасы килеп туктауга, Сафа Гәрәй хан килеп, бикәсен арбадан төшерде һәм терсәгеннән алып, чатырга әйдәде. Япа далада гына түгел, Казан мәркәзендә дә Сафа Гәрәй хан Сөембикәне яратуын берәүдән дә яшермәде, шул ук вакытта Муса морза кызы Фатыйманы да онытмады, ул ана юлдан ук чаптар жибәрде — ана юнәлүен хәбәр итте. Шушы туктаудан соң Сөембикә атасы тарафына үзе генә китәргә тиеш иде, ә Сафа Гәрәй Әстерхан һәм Кырымга юнәлчәк. Сөембикә «ни өчен?» дигән сорауны бирмәде, аңлашыла иде — хан гаскәр жыячак, аның тиз арада Казанга әйләнеп кайтырга исәбе. Сөембикәгә ханның шул уе билгеле булгач, ана, бирсен Ходай, диясе генә калды.

Кич якта, шәм алгач, Сафа Гәрәй хан тамак кырды һәм куштаннары алдында Сөембикәсенә:

— Ханбикә, шушы төбәктә без аерылышырбыз, — диде. — Син атаң тарафына китәрсен, мин Әстерхан тарафына. Сәбәбен аңлатып торасым юктыр.

— Йа Рабби, Сафа хан, уй-теләкләрең уң булсын! диюдән артмам. Ак юл сиңа!

— Ләкин, ханбикәм, син атаңнан да гаскәр сорарсың. Атаң гаскәр биргән хәлдә генә без Казан төхетен кире кайтарып алырбыз.

— Мин сиңең бар теләгән дә, Аллаһы боерган итсә, үтәрмен, ханиям.

— Иншалла, барысы да уң булыр, — диде Сафа Гәрәй.

Ике ай үтәр-үтмәс атасы биргән гаскәр белән сөйләшкән төбәккә килеп туктады Сөембикә. Атасы ана карусыз гаскәр бирде, хәтта үзе барасы иткән иде, хатыннары каршы төште, Сөембикә дә куәтләмәде. Киткәндә Сөембикә атасына әйтте:

— Атаем-бәгърем, мин аңардан углан көтәм.

— Игелеге белән дөңьяга килсәң, саклан, балакай, — диде Йосыф бәк жыерчыклар белән капланган йөзен сөекле кызының куллары белән каплап. — Мин сиңа игелек теләм, кызым. Бәхил бул, кызым, әллә күрәм үзең ары, әллә юк, бәхил бул. Ир кадерен бел, ил кадерен бел. Ир кадере — ил кадередер...

Аерылыштылар. Жангали ханга кияүгә озатканда да бәхилләшкәннәр иде, күрешергә язган булды, бусысы ничек бетәр, барысы да Аллаһы тәгалә кулында, язганы булыр.

Сөембикә басу капкасын чыкканда атасына яулыгын болгады.

Ун көнләп тә жәйләргә өлгермәделәр, жәйге кояштай балкып күптин-күп гаскәр белән Сафа Гәрәй хан килеп житте. Бер көн, бер төн кундылар да, Казан тарафына кузгалдылар. Ашыктылар. Бигрәк тә Сафа Гәрәй хан ашыкты. Сөембикә Юныс бәккә чаптар жибәргән иде инде, чаптары кайтып берсен дә куандырмады. Юныс бәк: «Бу фетнәдә мин Сафа Гәрәй ханга ярдәмче дә, дошман да түгел», — дип язып жибәргән иде. Сөембикә Сафа Гәрәй ханга хатны күрсәтмәде, кәефен бозарга теләмәде. Юныс абасының үзгөрүчән хольк-фигылен белә иде. Ә менә Жәмиләдән килгән хатны күрсәтте. Жәмилә ана: «Шаһгали хан Азаниларны да, Әшрәфиләрне дә эзәрлекли башлады, барчасыннан да шикләнә, курка. Кайтыр жаегыз булса, тизрәк кайтыгыз. Колшәриф капкаларны ачып торырбыз дип әйтеп әйтте».

Хатны кулына алган Сафа Гәрәй хан куанычыннан сикергәләнмәде генә, жиһангиры Көнчакка арада Казанга барып житәргә, ничек кенә булса да Шаһгали ханны кулга төшерергә кушты.

Иллә Көнчак жиһангир Шаһгали ханны тотарга өлгерми калган. Алар Казанга житкәндә Казанда суеш-кырыш бара иде инде. Казанлылар Алатларны барысын да үзләре кылычтан уздыра башлаганнар. Сафа Гәрәй хан исә моны төгәлләргә генә өлгерде. Көнчак жиһангирына ул Булат бәк Ширинны тотып китерергә кушкан иде, теге тере килеш алып килә алмады, орыш башлана һәм котылыр жае калмагач,

Булат бәк үз кылычына кадалып үлө. Хөршидә бикәне Мөхәммәдъяр сәетнең атакае Японча алып киткән, диделәр. Бу хәбәр килеп ирешкәч, Мөхәммәдъяр утарына гаскәр жибәрергә иткән иде Сафа Гәрәй хан, Сөембикә каршы төште. Бары бер сүз: «Алар яш чактан ук бер-берсен яратышкан булганнар, тимә аларга»,— диде.

Сафа Гәрәй хан янә хатыны сүзен жиргә салып таптамады. Һәм бик дөрес эшләде, соннан Японча атакай үзе үк Сафа Гәрәй хан каршына килде һәм каладагы урысларны зинданга ябарга булышты. Тик монда янә ике арага Сөембикә ханбикә килеп кысылды. Барлык әсир ителгән урысларны илләренә кайтарып жибәрергә, кайбер Алатларга да ирек бирергә кирәк дип, Сафа Гәрәй хан аягына төште. Йөкле хатынының аягына төшүен күреп, Сафа Гәрәй хан әмереннән ваз кичте. Ә Искәндәргә исә: «Синме котырттың ханбикәне?»— диде. «Ул түгел, ханиям, үзем,— диде Сөембикә.— Үч үчкә илтер, дигәннәр. Ә без синен белән Казан пайтәхетенә углан үстерәбез». Тумаган тайның билен сындыру кебегрәк килеп чыкса да, Сафа Гәрәй ханның иң нечкә жиренә суктырган иде ханбикә, аның чынлап та Казан пайтәхетенән китәсе килми иде. Моның өчен ул бөтен чараларны күрер. Сөембикә ханбикәсә углан бала тапмаса, маржа хатыныннан туган Мөбәрәк угланы бар иде. Аның дәвамы бар, тәхет буш тормас. Мөбәрәк угланын ярата иде Сафа Гәрәй, анасын да яраткан иде. Нишләмәк кирәк, Ходай тәгалә аңа гомерне кыска биргән булып чыкты. Хәзер бар карап торганы Сөембикәдер.

Сөембикә хәзер еш кына тәхет ягына керде, озаклап ир-канаты янында утырды. Җаваплы вакыт иде, кайнар канлы ир-канаты ачулы чакта кире кайтарып алмастай яманлыklar кылып ташлавы бар иде.

Әйе, ир-канаты Казан мәркәзенен тәхетенә кайтты. Тәкәббер, усал, төвәккәл. Әмма кырына Сөембикәсә килеп утырдымы, үз-үзеннән тавышы йомшара, кешеләргә мөнәсәбәтә үзгәрә. Моңы барысы да белә һәм ханбикәнен дә хан янында утыруын телиләр иде. Әйтик, вәзир хакында сүз кузгалгач, Булат бәк Ширин угланы булгангамы, Сафа Гәрәй хан йөзен чытты. Шәех Колшәриф, гаскәрбаш Ходайкол вәзир Нурғалине яклай, әмма кырымлылар ягыннан берәү дә сүзгә катнашмый утыра. Ханбикә кузгалды.

— Ханиям, кардәшләрем, мәрхүм Булат бәк Ширин угылы Нурғали Казан каласына зур игелекләр кылды һәм атасының уй-теләкләре белән беркайчан да килешмәде. Хактыр, атасына каршы да чыкмады. Моңы ул ата хакына эшләде. Хансарай каршындагы Нурғали салган мәчет кала күрке булып тора. Хөрмәтле хәзрәтләре Сафа Гәрәй хан, Булат бәк угланы Нурғалине вәзирен итеп калдырсаң отарсың гына. Нурғали вәзирне халык ярата, аның исеме халык теленнән төшми. Казан мәркәзе тәхетендә син кояш булсаң, Нурғали вәзирен ай булып.

Янә бер тапкыр инанды Сафа Гәрәй хан хатынының үтә зирәк вә акыллы булуына. Һәм шундук килеште. Нурғали вәзир вазифасын үтәргә кереште.

— Ханбикәм, елга—ил тамыры, жир—халык саны белән данлыдыр. Мин болай уйлыйм,— диде Сафа Гәрәй хан Казан каласының барлык куштаннары алдында хатынына дәшеп.— Алатларның күбесе Мәскәү кенәзе жирләренә күчеп киттеләр. Утарлары бушап калды. Мин үзем белән Кырымнан казаклап йөргән морзалар алып килдем, ул жирләрне мин аларга бүлеп бирергә булдым. Каршы килмәсез, шәт, мин сезгә каршы килмәдем...

Каршы әйтүе кыен иде, үзсүзле, горур вә тәкәббер ханның үч ала башлавы бар иде. Куштаннар килеште.

— Тау ягындагы бу утарларга Юныс бәй, башбаштакланып, үз кешеләрен утырта башлаган. Нә кылабыз, туганнар?

Сафа Гәрәй ханның бу соравына да тиз генә җавап бирү авыр иде. Юныс бәк кулында ике төмәнгә якын гаскәр, Йосыф бәктән күчеп килгән морзалар жир даулылар булса кирәк, аннары Юныс бәк Сөембикә ханбикәнен туганы, моңы да читләтеп үтеп булмый иде.

Аксакал Ибраһим бәк кузгалды.

— Хәзрәтләре Сафа Гәрәй хан, рәсүлебез әйтеп калдырган, кылган игелек жирдә ятмас дип, кылырын үзең кыл, жан хәзрәтләре. Жирләргә морзаларын Юныс бәк үзе утыртсын, ә ясакны тарханнарын җыйсын. Жир—иясез, мал—бәһасез булмас. Казнаңа салым килсә, шул жигмәгәнмени...

— Хуш, хуш, аксакал, утыр. Килештем. Тәңре илемне дошманнан сакласын,

эчке эшләрне үзөбөз күндөрөрмөз, иншалла. Сөз хаклы, аксакал Ибраһим бәк. Тик белеп торсагыз иде, аксакаллар, хан хәзрәтләрөңөз жидегә ярылып, жиде якка чыгып чабарга торганда Юныс бәк ярдәмгә килмәде, шуңа гына әйтүем иде. Бихуш, сөз дигәнчә булсын. Мин анда тарханым жибәререм.—Сафа Гәрәй хан кисәк кенә Искәндәргә таба борылды.—Искәндәр, син бу хакта ничек уйлайсың?

Көтелмәгән бу сораудан Искәндәр каушый калды. Нинди максат белән бирде Сафа хан аңа бу сорауны, уйланып торырга вакыт юк иде.

— Сөз хаклы, хан. Тархан бездән булырга тиеш. Нугай морзаларын утырган жирләрдән куып, кардәшләрөмөзгә яманлык кылырмыз. Рөхсәт итсәң, хан хәзрәтләрө, мин Юныс бәк каршына үзем барырмын.

— Бихуш, барысың. Тарханнарым озатырсың. Юныс бәккә барысын да сөйләп бирерсен.

Искәндәр кулларының калтырый башлавын тойды. Нигә булыр? Бит хан бары тик аңардан сорады гына. Шикләнүемә әллә? Әйттик, Юныс бәк белән элемтәдә торам дип уйлавымы? Бәйләнергә сәбәбе дә юк шикелле, тик күңел дигәнәң гел шомлануда да, шикләнүдә. Хак төгәлә, табыннан кумый, иллә һәр адымын күздән дә яздырмый хан хәзрәтләрө. Үзе түгел, шымчылары. Ә Искәндәр белә, шымчысыз — хан, шымчысыз — кенәз юк. Хан вә кенәзләр янындагы кешеләрне һәрчак күз алдында тоталар, күзөтүчеләр билгелиләр, инде ул-бу килеп чыга икән, аларга кеше башын кистерү дә берни тормый. Явызлык ягыннан хан белән кенәзләрне аерып карап та булмый, аерып карарга да кирәкми — икесе дә бер чыбыктан үрелгәннәр.

Искәндәрнең һич кенә дә хан катыннан китәсе килми иде. Аннары митрополит. Макарийдан да күрсәтмә юк, Мәръям дә дәшми башлады, күзгә күренмәс булды. Әллә юри, әллә чын Көнчак жиһангирга кияүгә чыгам дип йөри. Ышан син аңа, чыгып та куяр, нигә аңа житмешкә киткән Макарийның өмере. Көнчак кебек баһадир кочагында шайтанның үзеннән дә курыкмас хәлгә киләдер. Хәер, Искәндәр Мәръямнең Көнчак баһадир белән аралаша башлавына бик шат иде, аны гына борчымасын.

Мәжлес таралгач, ни өчендер Сафа Гәрәй хан янә аның үзен генә алып калды, хәтта ханбикә дә чыгып китте.

— Әйт әле, Искәндәр, кем ул ихласи — ир-ат? — диде һәм үзе үк җавап та бирергә кереште. — Әйе, Искәндәр, кем ул ир-ат? Сакал-мыск үстерүчөме? Әллә булмаса бертуктаусыз челем тартучымы? Әллә туктаусыз хәмер чөмерүчөме? Мин ишеттем, Искәндәр, урыс кенәзләрө сугышчыларына һөжүм алдыннан хәмер бирәләр икән дип? Хакмы шул?

— Хак, хан хәзрәтләрө, хактыр.

— Димәк, Көнчак баһадир хаклы булып чыкты. Әйтәм тәүге килүдә күз-башлары тонгандай һөжүмгә ташландылар. Кырылалар, ә сукур чебен кебек керәләр.

— Ирлек, батырлык нидә соң, хан хәзрәтләрө?

— Ир-атлык сыйфаты, Искәндәр, каһарманлык сукмагында ватан өчен шәһит булу, ирек өчен, азатлык өчен, ниһаять. Яшәү мәгънәсен мин шунда, бары тик шунда күрәм...

Нәрсә әйтә ала иде ул ханга. Һични. Һәм әйтмәде дә.

— Барысы да Аллаһы төгәлә кулында, хан.

— Аллаһы төгәлә кешенең бары тик рухи дөньясыдыр, Искәндәр. Калганы барысы да адәм баласының үз кулында. Мин ишетеп торам, Искәндәр, мине угланы итәргә йөргән олан кенәз бәлигъ булып ята, яман ялгыз икән. Үзенә ошамаган баярларның башларын кистерә. Андрей Шуйский атлы кенәзне этләрдән талатып үтерткән. Бельский кенәзләрне төрмәдә черетә. Хәзер әнә унжиде яше тулар-тулмас өйләнергә йөри икән. Кем аны котырta, Искәндәр? Син урыс кешесе ич!

— Хан хәзрәтләрө, мине бу сорауыгызга җавап бирүдән коткарсагыз иде.

— Әллә соң үзеңне Мәскәүгә жибәримме? Әйт әле шул биек кенәз Иванга, нә өчен ул мине улы итеп күрергә тели? Нинди монда хаклык вә тәңгәллек? Минне, Сафа Гәрәй ханны, кырыкны узып барган ир-атны?!

Искәндәр торды да хан аягына төште.

— Кичерәң мине, хан хәзрәтләрө, кичерәң...

— Тор, Искәндәр, курыкма, — диде хан тыныч кына. — Мин синең белән кинә-

шәм. Минем яшь кенәз хакында күбрәк беләсем килә. Нидә аның дәһшәте? Ни өчен аңардан барча кенәзләр дә, баярлар да курка. Алтын Урда ханнарын бик тиз акылга утыртканнар, тәхетләрендә үк суйганнар. Әллә соң чынлап та Мәскәү тулы жәбер-золыммы, ул кенәз жәзалаган, төрмәләргә яптырган, Аккүлгә сөргән баярлар, кенәзләр барысы да хыянәтчеләрме? Әгәр дә мәгәр чынлап та хыянәт итәләр икән — мин аның белән килешәм, ә инде ул бары тик алардан курка икән — мин аны һич тә якларга жыенмыйм.

— Мин Мәскәүдән киткәндә ул кенәзгә бары тик өч-дүрт яшь кенә иде әле, хан. Мин аны бары тик бер тапкыр күрдем. Анда да үтеп барышлый гына. Кылыч борынлы сары-күксел йөзле сабий иде, хәзер әнә шөһрәткә ия затка әверелгән, диләр. Адәм баласына шөһрәт бер явызлык кылу өчен генә бирелми, хан.

— Хаталанма, Искәндәр, хаталанма, — диде Сафа Гәрәй хан. — Адәм баласына шөһрәт яманлык кылу өчен бирелә. Кем бирә аны? Тапкан анасымы, атасымы, йә булмаса үзен ураткан мохитмы?

— Мохит та, ата-анасы да, хан.

— Әллә соң динме, табынган дине, Искәндәр?

— Дин?! — дип аптырый калды Искәндәр. — Дин адәм баласы өчен бары тик рухи азыктыр, хан.

— Рухи азык, — диде Сафа Гәрәй хан һәм бакчи Тимбайга карады. — Ни бар?

— Казнабашың килде, хан.

— Сабыр итсен.

— Хуш, хан хәзрәтләре.

Сафа Гәрәй хан кулына бер төргәк кәгазь алды, дикъкәть белән укый башлады.

Искәндәр чарасыз иде, ул әле ханның ни теләгәннән белми, әмма берәз чамалый иде — йомышы бар. Яман йомышмы, изгеме — белми иде. Соңгы вакытта ханбикә дә аңа игътибар итми башлады, гәрчә мөнәсәбәте тәүгечә калса да, сөйләшмәс булды. Ә бит ул аның колы. Әйе, колы иде, хәзер хан колына әверелеп бара түгелме? Хан аны чынлап та Мәскәүгә жибәрергә итсә нә кылыр? Кем сурәтендә? Илче була алмый, илче булырга хакы юк. Кем сурәтендә соң? Бүген Мәскәүдә ызгыш-сугыш вә суеш бара. Баярлар үзләренә, куштан кенәзләр үзләренә, бәлигъ булып килгән кенәз Иван митрополит Макарий йөзендә терәк табып, үзенә тартыша. Кем жиңеп чыгар, бер Хода белә иде. Анда кайтып, ике ут арасына гына барып кермәсме?.. Бик ихтимал ич!

— Син беләсеңме әле, — диде Сафа Гәрәй хан башын күтәреп. — Беләсеңме әле, Искәндәр, Василий кенәзнен хаты минем кулда икәннән. Мә, укы, аңлаш. Мин Ивановның улы була аламмы?

Искәндәр төргәкне кулына алды, сүтте, укый башлады.

— Кычкырып укы, кычкырып укы, Искәндәр. Минем дә кабат ишетәсем килә.

— Хан хәзрәтләре! Сөз берничә мәртәбә урыс иле берлә Болгар иле арасында күршелек нигезендә дуслашуны вә бер-беремезнен йортына-суына баскын итүне бетерү кирәклеге белдердеңез. Сезнең бу тугры уйларыңызны мин, наданлык берлә, янымдагы баярлар, попларның коткысы берлә кабул итмәдем, иленезгә вә сезгә каршы дошманлык өстенә дошманлык кылдым. Хәзер күрәм ки, Болгар иленең дә, урыс иленең дә жире-суы үз-үзенә житәрлек вә ике күрше дәүләт дуслык берлә сату-алу ясап яшәсә, икесе өчен дә тынычлык вә рәхәтлек туачак, вә шул юлда сезнең фәрманыңызны булдырырга, эшкә ашырырга миңа куәт бирсәңез, бөтен гөнаһларымны оныттырырлык хезмәтеңезгә хәзермен.

Хан хәзрәтләре! Урыс иле өч айдан бирле башсыз хәлдә. Моннан башбаштаклык туды, юлбасарлар күбәйде, болар бүген булмаса, иртәгә сезнең иленезнен дә рәхәтен качырырлар, баскынлык ясарлар вә сезгә зур мәшәкәтләр тудырырлар. Беләсез, хан хәзрәтләре, безнең урыс халкы камчы астында яшәргә өйрәнгән. Камчы тоткан кул киселдеме, урыс илен башбаштаклык каплай. Бу борынгы чакта да шулай булган, хәзер дә шулай, киләчәктә дә шулай булчак. Шунның өчен урыс иленә бер олуг кенәз билгеләп, уң кулына камчы бирү, хан хәзрәтләре, сезнең бурычыңыздыр. Бу урынга теләсәңез Дмитрийны, теләсәңез урыс кенәзләреннән башка берсен билгеләү сезнең ихтыярдадыр. Әгәр минем күктәге йолдызлар, дигәздәге балыклардан күп гөнаһларымны кичереп, мине гафу итеп Мәскәү олуг кенәзе ясасаңыз — тәңрене танык куеп, муенымдагы төрәне үбеп үлгәнче үзгәрми торган сүземне

бирәм: бабаларымыз сезнең бабаларыңызны ничек үзләренәң баш ханы, падишаһсы дип таныган булсалар, мин дә хан хәзрәтләрен үземнең башым, падишаһым дип таныячакмын вә хан хәзрәтләренәң бөтен фәрманнарын, боерыкларын тутырачакмын, бабаларымыз сезнең бабаларыгызга ясак түләгән кебек, мин дә хан хәзрәтләренә вә аның балаларына ясак түләячәкмен, үзем Мәскәү олуг кенәзлегендә булган чакта иленезгә баскын итүдән урыс халкын тыячакмын, үзем үлгәндә балаларыма да шул юлда йөрүне васыять итеп үлчәкмен. Дустыңыз берлә дус, дошманыңыз берлә дошман булачагыма бу сүзләремне тәңренәң исеме берлә ант итеп ныгытам һәм янымдагы баярлар ошбу шартнамәгә үзләренәң кулларын куячактыр. Тәңредән сезгә вә нәселенезгә озын еллар гомер берлә саулык-сәламәтлектә дәүләт башында булуыңызны сорап, шәфкать, мәрхәмәтенезгә сыгынган әсиренез — Мәскәү олуг кенәзе Василий¹.

— Йә, нә әйтерсен, Искәндәр?

— Бу хатны мин беренче тапкыр күрәм, хан.

— Шуннан соң Сафа Гәрәй хан олан кенәзнен угланы була аламы, Искәндәр?

— Бу олан кенәзнен зур хатасыдыр, хан. Яшьлеккә хас шапырынуыдыр.

— Бу хатны син аңа тапшырырсың, Искәндәр.

Әгәр дә мәгәр жир убылып жәһәннәмгә очса, алай ук курыкмас иде Искәндәр, ул янә хан алдына тезләнде.

— Ханьям, кылмаңыз моны. Минә аннан кире жибәрмәсләр.

— Тор, тор, Искәндәр. Курыкма, жибәрмәм, бүген ханбикә Гайшә авылына китә, озата барырсың.

— Баш өстем, хан хәзрәтләре.

— Бар, юлында бул. Ә хатны калдыр, калдыр, Искәндәр.

Искәндәр тәхет ягыннан ничек чыгып киткәнән сизми дә калды. Аны хан Мәскәүгә жибәрми, жибәрмәде! Аллага шөкер!

* * *

Юлга чыкканда Искәндәр ханбикә арбасына утырмады. Иске Казан юлына төшкәч, ханбикә аны үз арбасына дәштереп алды. Түбәсе япмалы ханбикә арбасына утыргач, сыгылмалы йомшак жирдә Искәндәр үзендә сәер уңайсызлану тойды.

— Искәндәр, нигә алай кәефең юк? — дип сорады мөлаем, матур, сөйкемле, нәзакәтле, гади-садә йомшак итеп дәште. Менә нишләтә хатын-кыз ир-атны, ханбикәнен назлы итеп дәшүенә Искәндәрнен каткан бәгыре эреп киткәндәй булды.

— Әллә нигә эчем поша, ханбикә.

— Гайшә янына керәбезме соң? Мин Гайшәгә вәгъдә иткән идем.

— Мин сезнең ихтыярыгызда, ханбикә.

— Хур кызларын күреп китәрбез. Мин алардан көнләшәм, Искәндәр. Менә кемнәр бер кайгысыз яшиләр. Сәйдә дә анда бит. Сөйгән егете Рамайны дәвалый. Яраланган иде бит.

— Сәйдә туташ дөвалагач, егет терелер, ханбикә. Ул туташта фәрештә изгелекләре бар сыман.

— Син беләсеңме әле, Искәндәр, Тәфтиләү морзаны урыслар үтерә. Рамай каты яралана. Сәйдәне әсир итеп алып китәләр. Тәфтиләү морза кызларын да. Тик Япанча атакай аларның барысын да коткара. Тәфтиләү морзаның кызларын гына коткара алмый, кызларны ниндидер бай кенәзләр алып киткәннәр. Мәскәүдә син аларның кемдә булуын белсәң икән, Искәндәр?

Искәндәр башына суккандай бермәлгә мингерәүләнәп калды. «Димәк, — дип уйлады ул, — хан белән ханбикә аның турында әллә кайчан сөйләшәп, сүз куешканнар. Хәзер аны хан жибәрмим дисә дә, жибәрерләр, чөнки моны ханбикә тели».

— Ханбикәм, мин анда нишләргән соң?

— Олан кенәзгә Сафа Гәрәй ханнан хат тапшырырсың, аннары Тәфтиләү морза кызларының кемдә икәнән белерсен.

¹Бу текст Гаяз Исхакый әсәреннән алынды.

— Тик мине бөөк кенэз кабул итәрме, ханбикәм. Кенэзне яшь, шикчән, куркак, диндар вә мәрхәмәтсез, диләр.

Сөембикә бик озак табигать манзарасына карап, дөшми барды. Ул мөгаллиме Искәндәргә нидер әйтергә итә, әмма нидән башларга белми тора иде, бугай.

— Мин сине гел үз янымда гына тотар идем дә бит, Искәндәр,— диде, ниһаять. Искәндәр ханбикәнең сүзләренә ышанмый торды, аның күзгә карап төсә-йөзе үзгәрә, аптыраудан түгел, гажәпләнүдән һәм ханбикә аягына төшә.

— Мин Мәскәүгә барырман, ханбикәм.

Сөембикә аңа кызгана-шикләнә карап тора, мәгәр авыз ачып сүз әйтми, ул да ире Сафа Гәрәй кебек соңгы вакытта ошбу колына шикләнәп карый башлаган иде. Һәм башын түбән иеп торган Искәндәргә күз ташлап: «Ихлас кыланамы бу адәм?— дигән сорауны куя.— Ихластыр, юкса шул дәрәжәгә житеп түбәнсенмәс иде».

— Исән-имин әйләнәп кайтсаң, Искәндәр, Сафа Гәрәй хан сине буш итмәс, мин дә.

Искәндәр ханбикәнең күзләренә күтәреләп карарга жөрәт итте, әмма һичбер сүз әйтә алмады, бары тик гажәпләнде генә бугай. Чынлап та гажәпләнмәслек тә түгел иде — ничекләр уйный язмыш аның белән. Ә бит ул шымчы йөзәндә Йосыф бәк сараена жиберелгән иде, язмыш аны гүзәл Сөембикәгә юлыктырды. Хәзер кая барса да, йөзләргә азамат егет озата Йосыф морза сараена кол булып килгән Искәндәрне. Моңа кадәр Аллаһы тәгалә аны шулай канат астына алды дип кинәненәп йөрер иде, көне белән барысы да үзгәрде — аны Мәскәүгә илче итеп жиберәләр, житмәсә хан жибергән хат белән бөөк кенәзгә керергә тиеш. Аның яныннан бик аз кеше генә исән-имин чыга, диләр. Аюдан ботарлатырга да күп сорамас.

— Мин мөселман, ислам динен кабул иттем, ханбикә. Диндар кенәз мине жәзалар, кире жибермәс.

— Син соң кемгә хезмәт итәсең, Искәндәр?

— Сөзгә, ханбикәм, сөзгә.

— Сине ни өчен соң жәзаларга тиеш ул кенәз? Мин әле берәүнең дә дин дип башын ташка бәрәп ватканын күргәнәм булмады.

— Башым ташка ормамдыр, ихтимал, Сөембикә ханбикә. Ә менә ике дингә иман итү мине чарасыз итте. Мин беләм, урыслар табынган Гайсә пәйгамбәр дә, Мөхәммәд пәйгамбәр дә икесе дә Аллаһы тәгалә рәсулларыдыр.

— Ә Иблис, Иблис каян килгән соң? Сине кем котыртты соң? Кем йөзәндә?

— Минә берәү дә котыртмады, ханбикә. Мин үзем теләп ислам динен кабул иттем.

— Бер шагыйрь бу хакта: «Кәкре бармак тураймас, туганда төз булмагач», дигән, Искәндәр. Аллаһы тәгалә Иблиска олмагач куганда: «Кит тәкәббер, кит ләгыйнь, кит имгәк», дигән бугай. «Китәрәм,— дигән Иблис.— Китәрәм, тик ахырмаңга кадәр гомер бир!» дип үтенгән. «Бар,— дигән Аллаһ.— Рәхсәт сиңа. Бар, кит, миңа ширкәт, көферлек сатып йөр!» дигән. Сине дә ислам диненә күчәргә, Искәндәр, Иблис котырттымы?

— Мин үзем теләп ислам динен кабул иттем, ханбикә.

— Жиберделәр сине, Искәндәр, жиберделәр. Мин сиңең хакта барысын да беләм. Аумакайланмасаң иде, Искәндәр. Сине Сарайчыкка митрополит Даниил жибердеме?

Сөембикә аның күзенә карады, туры карады, керфек какмады. Ул һични кыла алмады. Ул чынлап та Иблис ич. Хәзер ул аңа барысын да сөйләр, бар серен ачып бирер. Кем соң Даниил дә, бүген Успен соборында утыручы митрополит Макарий? Һәмме башка булган диннәргә дә каты бәгырьле, канга сусаган, көн-төн Тәре явы турында саташкан, бөтен халыкны чукундыргач кына бар халыкларга тынычлык киләчәк дип уйлаган кешеләр ләбаса! Сәер, кем аның турында барысын да житкәрә тора икән? Әллә соң сатлык жан Мәрьямме?... Әйтә аламы ул ханбикәгә барысын да? Юк! Башын киссәләр дә, сарык урынына чалып ташласалар да. Ярамый, мөмкин түгел.

Тик бит аңардан ошбу якты дөньяда иң якын кешесе — сөйгәнә, сиздерми генә аның өчен янганы-көйгәнә, кирәк икән жанын бирергә әзер торганы сорый. Ничек шул кешегә хак-дәрәсә әйтми калмак кирәк!

— Димәк, Искәндәр, Мәскәүгә барырга теләмисең?

— Теләмим, ханбикәм.

— Сәбәбе шул бер кенәзнен диндарлыгы гынамы?

— Минем сезнең яннан, сезне ташлап китәсем килми, ханбикә,— диде, ниһаять, Искәндәр, колак яфракларына кадәр кызарынып.

— Ярый, хуш. Тик Мәскәүгә кем барыр соң? Сафа Гәрәй ханның анда белгән кешесен жибәрәсе килгән иде. Яшь кенәз өйләнергә йөри икән. Бер жайдан хатны да тапшырыр, кияү кенәзне котлар да иде.

— Мин куркам, ханбикәм.

— Алатларның күбесе анда инде, Искәндәр.

Аның ханбикәгә: «Мин сезгә килә-килгәннән бирле гашыйк»,— дип әйтәсе килде, тик кыймады. Бер тапкыр ана шагыйрь Мөхәммәдъяр: «Бөек кешенен мөхәббәте дә ихлас вә бөек була»,— дигән иде. Бөек кешеме ул? Юк ич. Шымчы, үлепләр гашыйк булган кешесен күзәтә. Моның өчен тәмуғъ, тәмуғъ ана!

Алда Кызлар сарае күренде. Күл буенда икән. Атлар шунда таба борылды, ул арада кай тарафтандыр азамат егетләр килеп чыкты, атларны туктаттылар, әмма ханбикәне күрүгә, шундук жибәрделәр. Ниндидер асма күперне үттеләр, атлар жилле генә ике катлы зур гына өй янына туктадылар. Өйдән кызлар сибеләп чыктылар, чыр-чу киләләр, чуар киёмнәрдән, барысы да болдырдан йөгереп төштеләр.

Искәндәр арбадан төште, ханбикәгә булышты. Ханбикә үзенә таба килүче Гайшә сөңлесен күрдә дә колачын жәеп аңа таба китте.

— Йа ходаем, сөңлем Гайшә, сине күрер көнем дә булыр икән!

— Сөембикә апам, мин сине шундый көттем, шундый көттем!

Елашып алдылар, Искәндәр бер урында таптанып торды. Атларны алып киттеләр. Сәйдә апасыннан аерылды да Искәндәргә кул сузды.

— Исәнме-саумы, Искәндәр, исән-сау килдегезме? Ә сез үзгәрмисез, үзгәрмисез, Искәндәр.— Якын ук килде, колагына гына:— Өйләнмәдегезме әле?— дип сорады.

Искәндәр башын чайкады, кыздан татлы исләр борнына килеп бәрелде, башы өйләнеп киткәндәй булды.

Гайшә туташ чая, жор телле, гадәттәгечә үзен иркен тотып иде. Искәндәрнең ишеткәне булды, имеш, Гайшә туташка Сафа Гәрәй ханның вәзире Нурғали гашыйк икән дип. «Бик ихтимал»,— дип уйлады Искәндәр, бу гүзәл теләсә кемне акылдан шаштырыр.

Күл буенда жиде-сигез өй, шуларның иң аргысына Искәндәрне ике кыз озатып куйды, бүлмәсен күрсәттеләр.

— Жәннәт икән ич монда!— дип шаяртасы итте Искәндәр.

— Жәннәте бәһалә, монысы бушлай,— диделәр дә кызлар, чыгып та сыздылар.

Кич белән аңарга ашарга китерделәр, шулук кызлар. Аннары татлы чәй бирделәр. Һәм китәр алдыннан Кызлар өенә аулак өйгә чакырдылар. Ләкин Кызлар сараена кергәнче, күл буендагы мәчеткә кереп, кем күпме калдыра ала, акча салырга тиеш икән. Искәндәр ястү намазы укыды да ике алтын калдырып чыкты. Аны мәчеттән шул ук кызлар каршы алды һәм Кызлар сараена алып киттеләр.

Барыр юлда берәүсә бирегә көтмәгәндә урысларның үз дружинасы белән Ширәмәт кенәзнен килеп чыгуы турында сөйләде, әмма аларны Японча атакай тиз туктата, берәз сугышкан, урыслар качып китәргә мәжбүр булалар.

Кызлар сараеның болдырында чыр-чу киләләр иде инде. Була бит шулай, Искәндәр белән әллә ни булды, аның бер кызга күзе төште. Гүя жеп белән тарттырып куйды кыз үзен, ерак та китә алмый, якын килеп, дәшәргә дә кыймый. Сарайга керделәр. Аны зур мәйданлы түр якта калдырдылар да, кызлар китеп бардылар. Искәндәр тәрәзә каршына килеп басты. Сарай йөзе белән зур күлгә караган иде. Күл аръягында дивар булып карурман башлана. Бире якта ун адым саен булмаса да шул чама арада басма төшә. Күрәсен, Гайшә кызлары шунда төшәп су коеналардыр. Искәндәрнең әле бирегә беренче килүе, ишеткәне булса да килеп күргәнә булмаган иде. Имеш, басмага кергән бер кеше күлгә бер көмеш акча ташларга тиеш, юкса су анасы ала.

Кемне, Искәндәрнеме? Булмастайны. Шуңа карамастан, Искәндәр сарайдан чыкты, басмага кереп, күлгә ике көмеш акча ташлады. Су анасыннан тоттырасы

килми иде, шул ук мәлдә тәүге күргән кызны да күз алдыннан жибәрә алмады. Шунда хәйрани бер хәл булды—күлдән аңа шул кыз карап тора иде. Искәндәр хәтта курка калды, басма терәгенә тотынуын сизмәде дә. Ахыр тәпи-тәпи артка чигә-чигә басмадан чыкты, чак кына чукынып алмады, шул уеннан куркып, тирә-ягына карап алды. Берәү дә аны күзәтми кебек иде. Кире сарайга керде, икенче катка күтөрелде. Кай тарафтандыр егетләр, кызлар жыела башлады. Ниһаять, Гайшә туташ күренде, ул туры Искәндәр янына килде дә:

— Мөгаллимем, күңеленә охшаган кыз булса, әйт, ятсынып торма, кавыштырырмын,— диде.

— Юк-юк, кирәкми, мин үзем, үзем,— дия алды Искәндәр тәмам каушап.

— Ярый алайса. Хәзер аулак өй башлана. Уеннарга катнашырсыз. Иркән, иркән тотыгыз үзегезне, хәсрәт-кайгыларыгызны онытып торыгыз. Сөз жәннәттә, мөгаллимем, жәннәттә...

Кызлар гүзәлләр, чибәрләр иде, тик Искәндәр Сөембикәдәге чибәрлекне берсендә дә күрмәде, ханбикә аның өчен гәйшә кызлар арасында гына түгел, фәрештәләр арасында фәрештә иде. Әлхәмдү лил-ләһи, бер аңа биргәндер кебек Аллаһы тәгалә хатын-кыз гүзәлләген.

Уеннар башланды. Йөзек салудан башларга булдылар. Егетләр белән кызларны аралаштырып утырттылар. Бер кыз һәммәсенә дә учына йөзек салгандай итеп чыкты. Бу уенны күрсә дә, Искәндәрнең беркайчан да катнашканы юк иде әле. Хәер, уенга ханбикә дә килеп утырган иде. Аның йөзе-күзе елмая, шат, кызлар вә егетләр арасында үзен иркән тота.

Ниһаять, йөзек төшкән кешегә теләк бирергә нәүбәт житте. Теләкне иң кадерле вә хөрмәткә ия кеше башлый. Гайшә апасының күзләренә карады.

— Нинди теләк бирә ханбикәбез йөзек төшкән кешегә?— диде Гайшә. Ә йөзек үч иткәндәй Искәндәр учында иде. Әллә туталы-сеңел үзара сөйләшеп куйдылармы? Учына йөзек төшкәч тә йөрөгә кага башлаган Искәндәр, теләкне ханбикә әйтергә дә булгач, гасабилана үк башлады.

Шундук ханбикәгә киңәш бирүчеләр табылды.

— Салам капсын дигез дә инде, ханбикәмез,— диде бер кыз.

Әмма ханбикә берсен дә ишетмәде, ул үзалдына сөйләнгәндәй һәммәсенә дә күз йөртеп чыкты, әллә нинди кыз чактагы йөзек салышлы уйнауларын, шушы кызлар кебек эчкерсез һәм кайгысыз чакларын исенә төшерде, әллә башка бер-бер уй башына килде, мөлаем итеп елмайды һәм сабыр-тыйнак кына кеткелдәп көлеп алды. Бер тапкыр кыз чакта аулак өйдә аңарга жиң аша йолдызлар санарга теләк белдергәннәр иде. Йолдызларны санау түгел, күк йөзен дә күрә алмады, жиң ишелде дә төште, ишелде дә төште. Аннары баягы кыз биргән теләк: салам кабу жөзасын биргәннәр иде. Егет хатыннан берәү бармак бите озынлык кына салам ала да аны тешли, ә син аны кабып суырып алырга тиешсең. Егет белән кыз күгәрченнәр үбешкәндәй бер-берсеннән салам кисәген тартып алырга тырышып, башларын әле бер якка, әле икенче якка борырлар, аулак өйгә жыелган яшьләр егыла-егыла көләрләр иде. Күп очракта теләк әйтер кеше ике яшьне көянтә-чиләк белән күлгә суга жибәрер иде.

— Яраткан кешесе белән күлдән су алып кайтсын, жөза шул булып йөзек төшкән кешегә,— диде ханбикә.

Искәндәр урыныннан сикереп торды һәм ни сәбәпледер башта ханбикәгә карады. Карады да куркып китте. Аннары карашы белән тәүге күзәткән кызны эзләп тапты, каршына килеп, баш иде. Шундук чиләк-көянтәләр алып килделәр. Искәндәр белән кыз суга чыгып киттеләр. Сарайда уен гөрли калды.

Басма янында туктадылар, Искәндәр кызны алдан уздырды һәм су алырга кушты. Чиләкләргә су алып чыккач, ул көянтәне үзе алырга иткән иде, кыз башын чайкады.

— Үзем,— диде.

Искәндәр жай китереп, кызның бер битеннән үбеп алды, кыз аңа икенче битен үбәргә куйды.

— Икенчесеннән дә үп инде, югыйсә авызым кыйгаер,— диде.

Искәндәр кызның икенче битеннән үпте, кызны кочагына алырга итте, әмма кыз бер чиләкне күтәрде дә аның өстенә койды.

— Ah аллам, көянтәмә элим дигән идем,— дигән булды кыз.

Искәндәр ни әйтергә белми катты да калды. Ай яктысы якты иде, аның өстеннән су ага, салкынча су аркасыннан тәнәнә үк үтөп керде. Кызга карап торды-торды да:

— Исемен ничек? — дип сорады.

— Айгөл мин, Айгөл, Искәндәр бай.

— Мин шушы кыяфәттә аулак өйгә кайтып керергә тиешме?

— Юк, сине аерым бүлмәгә алып керәм, өстөң киптерербез...

Кыз ниндидер ураткыч юллар белән аны ян яктагы ишектән сарайның беренче катына алып керде, аерым бүлмәгә керделәр. Кыз ут алды, Искәндәргә чишенергә кушты, ә үзе түр яктагы мич каршына үтте.

— Хәзер сәкегә менеп ятыгыз да, юрган астына кереgez,— диде кыз.

Анадан тума шәрә калган Искәндәр сәкегә менеп ятты, өстенә тире юрган япты. Тире юрган астында жылы, рәхәт иде. Айгөл мич каршынан чыкты, аның киём-һарарен алып, жылы мич тирәсенә элөп куйды.

— Минем сиңа килгәч тә күзем төшкән иде, Айгөл.

— Уенның уймагы, туйның тукмагы юк, Искәндәр бай. Минем син сайладың һәм мин сиңең күңелен күрергә тиешмен.

— Син нигә минем өскә бер чилек су койдың?

— Мин сине сүрелдергә төштем, Искәндәр бай.

— Бай түгел мин, мөгаллим, сабак бирүче. Урыс теленнән сабак бирәм.

— Син кяфер?

— Кяфер түгел мин, мөселман, урыс теленнән сабак кына бирәм.

— Кемгә?

— Әйтик, заманында ханбикәне укырга-язарга өйрәткән идем, аннары Гайшәгә, Сәйдәгә сабак бирергә туры килде.

— Димәк, син кяфер, Искәндәр мөгаллим.

— Кяфер кеше түгелмени соң, Айгөл?

— Кеше. Менә шуның өчен мин сине монда алып килдем дә инде.

Айгөл шәмне сүндөрдө, Искәндәр аның шаулап күлмәк салуын ишетте һәм отыры куып, күтәрелә башлады. Ләкин кыз көттермәде, үзе үк аның янына килеп ятты. Кызның бөтен тәнәнән ислә май, хуш ислә чәчкә тәмнәре килә иде. Чәчләренә кагылуға йөрәгә дөп-дөп тибә башлады. Сабыры текәнде, кулы белән кызны үзенә тартып китерде. Сыгымалы бил, тулы янбашлар карусыз аның теләген үтәргә жыенгандай тыенкы гына киреләнгәндәй итте, бу хәл аның дәртен генә кузгатып жибәрде.

— Син бүген минеке, Айгөл.

— Синеке, Искәндәр мөгаллим. Минем бер кичем биш алтын тора, мөгаллим Искәндәр.

— Мин сиңа өйләнәм, Айгөл.

— Син миңа өйләнмә, аннары мин сиңа кияүгә чыгарга да тиеш түгел. Ә биш алтының...

— Бирермен, бирермен биш алтын. Бишне түгел, унны...

Кара күзле, чак кына чөенке борынлы, кыйгач кара кашлы кыз аның иркендә иде. Алтын. Алтын ни ана, аның алтыны житәрлек. Кылт итеп күз алдына ханбикә килде һәм бөтен тәне буйлап ниндидер калтырану узды. Ул аны күрә, карап тора кебек иде. Искәндәр аны сулышы белән суырып китерәсе итте, ләкин аның кочагын да бөтенләй башка бер зат — биш алтын бәһасенә тәнән саткан кыз иде. Тәүте дәрәжә әллә кая булды, ишек яры ханбикә басып тора һәм нәрсәдер әйтергә тели кебек иде. Искәндәр бу күренешне күз алдыннан куу өчен кызның чәчләренә уралды, чишмәсе суы исе килеп торган хуш ислә чәчләргә уралып, онытыласы итте. Һәм онытылды.

(Дәвам бар.)

КӨГАЗЬДӘ БАР... ГАМӘЛДӘ?!

Исәнме, хөрмәтле «Мирас»!

Быел сине даими укып бару бәхетенә ирештем, вакытыңда язылган идем. Беренче сандагы Бөтендөнья татарлары конгрессы турындагы материаллар һәм конгрессның карарлары белән танышканнан соң, Татарстанның мәстәкыйльлегенә кагылышлы кайбер мәсьәләләр буенча үземнең фикерләрем белән уртаклашу теләгә туды. Әле татарча укырга-язарга өйрәнә генә башлаган (мин урыс мәктәбендә урысча укып үскән кеше) гади бер укучының борчулылы уйларына игътибар итәрсез бәлки. Мин Татарстандагы сәясәи үзгәрешләр белән даими кызыксынып торам. Куанып та куям: әйе, Татарстан үзенең дәүләт мәстәкыйльлеген игълан итте, үз Конституциясен булдырды. Аның нигезендә ТР кануннарының РФ законнарыннан өстенлеккә ия булуы иктярар ителә, Казан белән Мәскәү арасындагы мөнәсәбәтләрнең ике дәүләт арасында төзелгән бертигезлелек кагыйдәләренә нигезләнүе күрсәтелә. Татарстанның үз гербы һәм үз флагы да бар инде, озаklamый үз гимны да булдырды. Татар теле (урис теле белән беррәттән булса да) дәүләт теле итеп расланды. Ләкин бүгенгә кадәр бер генә ил дә, хәтта карәндөш Төркия дә Татарстанны бәйсез дәүләт буларак танымады әле. Минем уемча, моның төп сәбәбе — игълан ителгән суверенлыкның декларатив төстә, көгәзьдә генә булуында. Сөз бәлки, «Бәйсезлек билгесе булган флагыбыз бар», — диярсөз. Әмма сәясәи фиркаләрнең дә флагары бар бит. «Үз гербыбыз бар ич», — диюегөз ихтимал. Күпчелек шөһәрләрнең дә үз герблары бар. «Үз парламентыбыз, үз хөкүмәтебез бар», — дисөзме? Мондый хакимият оешмалары СССР составындагы барлык автономиялә жөмһүриятләрдә дә бар иде. «Татарстан хөкүмәте бәйсез сәясәт алып бара: Төркия, Венгрия һәм башка ил-

ләр белән шартнамәләр төзи ала», — дип тө акланьрга мөмкин. Әмма бит андый шартнамәләрне Рөсәйнең күпчелек өлкөләре, өйтик, Калининград, Новосибирск һ. б. өлкөләре дә төзиләр. Кайбер Рөсәй өлкөләренөң иктятисади, хөтта сөясәи хокуклары РФ составындагы республикаларның хокукларыннан артыграк та өле.

Әйе, татар теленә дәүләтчел статус бирелде. Ләкин бу да өлегә көгәзьдә генә кала. Әгәр дә татар теле рәсми эш көгәзьләрен алып баруда, тулы кулланылмаса, башлангыч мәктәпләрдән алып югары уку йортларына кадәр укыту-төрбия эшләре ана телендә алып барылмаса, татар теле техника һәм технология, фән һәм суд-гаделия өлкөләрендә тулы канлы булып файдаланылмаса, ул беркайчан да чын-чынлап дәүләт теле була алмаячак. Димөк, туган телебез һаман да аш бүлмөсөндә генә, иң өйбөт дигөндә, милли-мәдәни жөмгыятләрдә һәм авыл жирендә генә, кулланылачак. Шөһөрдә яшөүчеләр саны бик нык арту белән характерланган егерменче гасыр төжрибөсә, телләрнең чиклөнгөн өлкөлөрдә генә файдаланылуы аларның өкрөклөп югала баруына китерә. Бу процесс сөңгы ун елларда аеруча тизлөштө. Әле гасыр башында гына ана телен яхшы белмөгөн татар кешесен очрату гайре табигый булса, бүген моның нөктә киресен күрөбөз.

Жөмгыятебезне үзгөртеп кору башланганнан сөң халкыбызның үзәң күтөрелә башлау да озакка бармас дип шиклөнөм мин. Узган гасыр ахырында — бу гасырның башында татар мәдәниятенөң һәм мәгърифөтенөң яңарышы, күтөрелөшө бүгенгөгә караңда көчлөрөк тө булган иде, ләкин утызынчы елларда бу милли уяну төмам «хөлсөзлөндө». Бүгенгә күтөрелөшөбез дә егерме беренче гасыр башында шундый ук хөлгә юлыкмагае дип куркам. Кыскасы, декларацияләрдән гамөли эшкө күчмөсөк, бернинди конгресс-корылтаилар да, милли-мәдәни жөмгыятләр дә татар халкын ассимиляциялөшүдөн (урислашудан) коткарып кала алмаячаклар.

Бәйсез Татарстанның килөчөгөн ничегрөк күз алдыма китерәм мин? Шул хакта берничө сөз өйтергә телөм.

1. Татар өдөби теленөң кириллицадан латин өлифбасына күчүе. Идел бую татарлары күп гасырлар буюна гарөп өлифбасын кулланганнар. Ләкин, минөмчө, яңадан бу өлифбага кайту үзөн акламас иде. Урысча укыган татар яшлөрөнөң күпчелөге хөтта кириллицага нигезлөнгөн өлифба нигезөндө дә татарча укый-яза белмиләр. Гарөп өлифбасына күчү бүгенгә буюн татарларының күпчелөген үз өдөбиятыннан һәм язмасыннан бөтенлөйгө читлөштерер иде. Латин өлифбасына килгөндө, мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында чит телләр укытылуы истә тотсак, аны һөркөм белө. Латин өлифбасына күчү татар телен халыкара аренага чыгаруга да булышлык итөчөк.

2. Татар теленөң иктятисад һәм мәгариф өлкөлөрөндө кулланылыш дөрөжөсө турында да тирөнтөн уйлану кирөктер, дип уйлыйм. Технологик процессларга бөйлөнөшлө күрсөтмө эш көгәзьләре, техник фәннәр буюнча диссертацияләр язү һәм яклау татар телендө булырга тиеш түгелмө икөн? Әлбөт-тө, килөчөктө бу шулай эшлөнөр дә. Ләкин

өлөгө бу өлкөлөрдө англиз телен куллануу файдалырак булыр кебек. Бу Татарстанның чит иллөр белөн икътисади элемтөлөрөн киңөйтергө һәм ныгытырга да ярдәм итәр иде. Ә менә фән һәм техника өлкөсөндө элек-төгөчө урыс телен файдалануға юл куймау ягында мин. Чөнки бу яңадан да татар телен кулланылыш мохитын бик нык чиклө-ячөк. Нөтижәдә ата-аналар балаларын татар мәктәплөрөндө укытуға риза булмагачлар. Моның соңы ни белән бетөчөгө алдагы төж-рибәдән бик яхшы билгеле.

3. Килөчөктө Татарстан үз акчасын булдырырга, таможня системасы да булган чик-лөрөн гамөллөштөрөргө, үз армиясен төзөргө һәм бөйсөзлөккө хас башка атрибутларын канунлаштырырга тиештер, дип уйлыйм.

4. Татарстан белөн Рәсәй арасындагы мөнөсәбәтләр аеруча игътибарга лаек. Чөнки жөмһүрияттөгө халыкның яртысы диярлек урыслар, шул ук вакытта татарларның да күп өлөшө Рәсәй өлкөлөрөндө яши. Минем уемча, төрлө дөүлөтлөрдө һәм төбөклөрдө яшөүчө барлык татарларның милли үзөгө, төп Ватаны Татарстан булырга тиеш. Әнә бит дөнъяның төрлө якларында — мөмлөкөтлө-рөндө яшөгөн яһүдиләр Израиль дөүлөтен үзлөрөнөң төп Ватаны итеп танылар. Татар-стан Жөмһүрияте дә татар халкының мөдөни һәм мәгърифәт үзөгө, «кайнар төбөклөр»дөн күчөнөргө дучар ителгөндө сыеныр дөүлөте итеп саналу табигыйдыр.

5. Татар халкының фөнни, объектив тари-хын булдыруны да ашыктырасы иде. Чөнки милләттөшлөрөбезнең күбесе үз халкының тарихын бөтенләй белми: тарих дөреслеклө-рөндө урыс халкының, урыс дөүлөтенөң генө тарихы яктыртыла. Ә «монгол-татарлар» тө-шенчөсө һәм тарихы тулысынча диярлек бү-генгө татар милләтенө кайтарып калдырыла, димөк, милләтебезнең чын тарихы тупас бо-зып күрсөтелө. Минем инануымча, дөреслек-лөрдө безнең борынгы тарихыбыз, Идел Бо-лгарстаны, Алтын Урда, Казан, Әстерхан, Се-бер ханлыклары тарихы төп урынны алып торырга тиеш. Югыйсә үз халкының чын тарихын белмөү, милләтеңнең монголлардан чыгышына (дөреслеклөрдө язылганча) ыша-нып яшөү гафу ителмөслөк оят бер нөрсө бит.

«Мирас»ның быелгы беренчө саннарын укыгач менә шундый уй-фикерләр туды кү-нөлемдө.

Вадим Рудаков,
Мөскөү шөһәрө.

Исөнмөсөз, кадрлө «Мирас» редакциясе!

Милләтебезнең тарихи мирасын барлаучы һәм халкыбызга кире кайтаручы «Мирас» журналын былтыр алдыра башлаган идем. Күңелемө хуш килгөнгө журналга 1993 елның беренчө яртысына да алдан ук язылган идем, гәрчө безнең өчөн язылу бөясө Татар-стандагы караганда икелөтө диярлек кыйммәтрөк булса да. Почта бүлекчөсөндө өйтүлөрөнчө, «Мирас» журналына язылучы безнең бүлекчө буенча өлөгө мин генө икөн-мен. Ләкин бердәнбер әбүнөчө булу минем өчөн шатлык түгел, көенөчкө өйлөндө. Ка-дрлө журналымның беренчө санын ук ала алмадым. Почта хөзмөткөрлөрө башта: «Кил-

мөдө өлө», — дип тынычландырдылар, анна-ры: «Почта тартмагыздан алганнардыр, без өллө кайчан илткөн идек индө», — дип «сөөн-дөрделөр». Бу минем өчөн бик күңөлсөз бул-ды, чөнки күп өсөрлөр дөвамлы итеп басы-лалар — бер саннан икөнчөсөнө күчөлөр. Арадан бер саны килми калса, өсөрнөң эз-леклөлөгө югала.

Аерым саннары югалган очракта, бөясөн түлөп, сөздөн алдыру мөмкинлөгө юкмы? Бик тө рәхмөтлө булыр идем.

Тәсмия Йөсөпова,
Башкортстан, Эстөрлөтөмак шөһәрө.

М. Әхмөтжановның «Мирас» журналында басылган «Үткөнгө кире кайтып» дигөн мөка-ләсөн укыгач, авторга рәхмөтемнө белдөрө-сөм килдө. Әгәр язучыларыбызның, галим-нөрөбезнең, журналистларыбызның яртысы ғына шундый принципиаль позициядө торса-лар иде, ул чакта икө «Ш» Хамматовлар да, Жан Миндубаевлар да, депутат булып йөр-гөн маңкорт татарлар да азрак булыр иде, өлбөттө. Арабызда андый кемсөлөрнөң бу-луы өллө ни гажөп тө түгел индө, тик: «Мөс-төкыйль Татарстанның мөхтөрөм Президен-ты шундыйларны танып бетөрө алмыймы икөн ни?» — дигөн сорау туа...

Мин үзем «Мирас» журналын беренчө са-ныннан ук укып барам, яратып укыйм. Ми-немчө, безнең татарлыгыбызның мөһим сый-фатларыннан берсө — милли басмаларга язылу һәм милли матбаганы укып бару. Без-нең барлык гөзит-журналларыбыз «Мирас» тамырлары аша сулыш алалар, үсөлөр, ны-гыйлар, дип уйлыйм мин үзем.

Мөсгүт Салихов,
Уфа шөһәрө.

Исөнмөсөз, хөрмөтлө редакция!

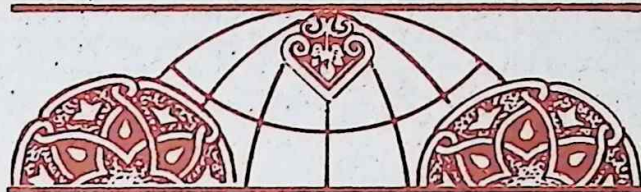
Сөзнө Зөй шөһөрөндөгө татар гимназиясе-нөң англиз теле укытучысы Ф. Гайнанов бор-чий. Мин «Мирас» журналын даими укып барам һәм аның сөхифөлөрөннөн үзем өчөн төрбия эшөндө файдаланырдай бик күп кы-зыклы мөгълүматлар табам. Журналның та-ралу мөйданы шактый киң булуын күздө то-тып, сөздөн бер киңөш-ярдөм сөрап язам.

Укытучы булып уника ел эшлим индө, бе-лемем, көчөм житкөн кадөр балаларны ин-глиз теленө өйрөтөргө тырышам. Шул ук ва-кытта һөр дөреснөң төрбияви ягына да игъ-тибар бирөм. Төрбия эшөндө төп максат итеп куйган проблема — «Инглиз теле дөреслө-рөндө чит иллөрдө яшөүчө татарлар белөн элемтөлөр булдырып, үз милләтең белөн го-рурлану хисө төрбиялөү». Шуның белөн бөй-лө булган үтенөчөм: чит иллөр белөн өлөм-төлөр урнаштыруда ярдөм итө алмассызмы икөн? Без татарча белөн урысчадан тыш, англиз һәм немец теллөрөндө дә языша алыр идек.

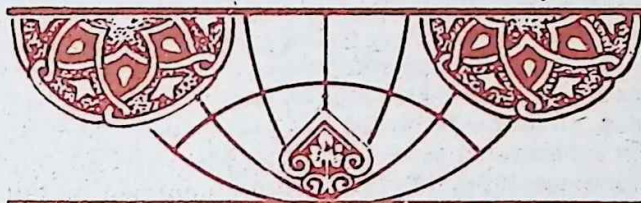
Сөзгө ихтирам белөн

Фарил Гайнанов,
Зөй шөһәрө.

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Татар Халкы Милли Мәҗлесенең татар халкының
мактаулы исемең бирү турында

КАРАРЫ

Казан шөһере

1993 ел, 14 гыйнвар

Бөтендөнья Татарлар Лигасы Президенты, Татар Халкы Милли Мәҗлесенең мактаулы депутаты

ГАЛИ АКЫШКА

татар халкын берләштерү, аның тарихын, динен, әдәбиятын, мәдәниятен һәм сәяси көрәшен дөнья күләмендә таныту өлкәсендә күп көч куйган өчен, 75 яшь тулу уңае белән

«Татар Халкының Атаклы Улы»

дигән мактаулы исем бирергә.

Татар Халкы Милли
Мәҗлесе Рәисе
Баш Нәзир

**ТӘЛГӘТ АБДУЛЛИН
ИЛГИЗ БАРЕЕВ**

Казан, Кремль, 31.12.92

Хөрмәтле Гали ага!

Миңа жибергән жылы хатларыгыз өчен чын күңелдән рәхмәт. Татарстанның суверенлыгын яклауда армый-талмый тырышуыгыз өчен Сезгә олы ихтирамыбызны җиткерергә рәхсәт итегез. Җитмеш биш яшегез тулу уңае белән кайнар котлауларымны һәм изге теләкләремне кабул итеп алыгыз. Татар халкының киләчәгә хакына жан атып йөрүегезне Татарстан җәмәгатьчеләге югары бәяли.

Сезне Ватаныбыз — Казанда күрергә без һәрвакыт шатбыз.

Хөрмәт белән

Татарстан Республикасы Президенты

М. Шәймиев

Татарстан Премьер-министры М. Сабиров Англиянең «Ай-си-эл» компаниясе Президенты П. Виттем җитәкчелегендәге делегацияне кабул итте.

Әңгәмә вакытында оргтехника һәм компьютерлар эшләү буенча уртак предприятие оештыру мәсьәләсе тикшерелде.

Бөтентатар иҗтимагый үзәге рәисе Зиннур Әһлиуллинның кулга алынуы беркемне дә битараф калдырмады. Шул уңайдан башкорт яшьләре дә мөрәҗғәт белән чыкты.

Анда З. Әһлиуллинга карата күрелгән чаралар хокук саклау органнары тарафыннан законсыз эш итү, милли хәрәкәткә кизәнү дип белдерелә, җинаять эшен туктату, рәисне азат итү таләбе куела.

«Бу хәл республика җитәкчеләрен бер дә бизәми, ө киресенчә, аларның халык алдында абруйларын гына төшерә», — диелә мөрәҗғәттә.

Халыкара «Мирас» журналы редакциясендә Бөтендөнья Татар Лигасы Президенты, Татар Халкы Милли Мәҗлесенең мактаулы депутаты Гали Акыш иҗат коллективы белән очрашты. Очрашуда катнашучыларны ул бүгенге милли-азатлык хәрәкәтенең кайбер үзенчәлекләре белән таныштырды, милли хәрәкәткә кагылышлы мәсьәләләрне яктыртканда журналистларның аеруча сак булуларын теләде.

РЕЗЮМЕ

В этом году отмечается 750-летие со дня образования крупного средневекового феодального государства — Золотой Орды. В связи с этим основные материалы восьмого номера журнала «Мирас» посвящены этой дате. Номер открывается «Словом редактора». В научных статьях и исследованиях ученых Татарстана, посвященных 750-летию образования Золотой Орды, излагаются история возникновения и развития Золотой Орды, ее отношения с соседними государствами, политика и экономика, торговля, культура и военное искусство. В частности под рубрикой «Золотой Орде — 750 лет» опубликованы статьи академика Миркасима Усманова «Золотая Орда: история и наследие», доктора исторических наук Альфреда Халикова «Золотая Орда», доктора исторических наук Салияма Алишева «Народы Казанского ханства и Золотоордынского государства», доктора филологических наук Фатыха Урманче «Идегей», историка Фаяза Хузина «Монгольские завоеватели и судьба Великого Города», кандидата исторических наук Равиля Амирхана «Золотая Орда и свобода совести», кандидата исторических наук Рафаэля Валиева «Товарно-денежные отношения и торговля в Золотоордынском государстве», историка Ильхана Ашнаки «Монгольское нашествие», историка Искандера Измайлова «Военное искусство Золотой Орды», интервью с доктором исторических наук Азгаром Мухаммадиевым «Путешествие в Золотую Орду». Статья доктора филологических наук Хатыпа Миннегулова «Письменная культура периода Золотой Орды», опубликованная в рубрике «Литературное наследие», также посвящена вопросам юбилея Золотой Орды.

В номере продолжены и традиционные рубрики. В частности, в рубрике «Литературное наследие» опубликовано продолжение поэмы Абдулкасыма Фирдауси «Шахнаме», а разделе «Проза» — продолжение романа писателя Фаниля Мансурова «Солтан Кирмет». В рубрике «Из истории национальной государственности» помещена статья Ризаэтдина бине Фахруддина «Хан Джанибек».

В восьмом номере журнала вводится новая рубрика «Национальная политика», где публикуется начало статьи кандидата исторических наук Касыма Фасахова «Конституция Татарстана и политическая борьба».

Журнал продолжает публикацию исторического романа писателя Мусагида Хабибуллина «Сююмбикэ ханбикэ и Иван Грозный». В восьмом номере традиционно публикуются письма наших читателей, в которых затрагиваются различные проблемы нашей непростой жизни.

Читатели журнала познакомятся также с короткими информацией, рассказывающими о различных событиях в жизни татарского народа и государства.

SUMMARY

This year the 750-th anniversary of generation of a large medieval feudal state Golden Horde is marked.

In connection with it the main materials of the 8-th number of the «Miras» magazine are dedicated to this event.

This number opens with the «Editor's Word».

In scientific articles and investigations of the scientists of Tatarstan connected with the 750-th anniversary of the formation of Golden Horde the following items are set forth: the history of generation and development of Golden Horde, its relations with the neighbouring states, politics, economy, commerce, culture, and military art.

Particularly, in the «Golden Horde — 750 Years» rubric the following articles are published: Mirkasim Usmanov's (Acad) article «Golden Horde, its History and Heritage», Alfred Halikov's (Hist. Doc) «Golden Horde», Saliam Alishev's (Hist. Doc) «Peoples of Kazan Khanate and of the Golden Horde State», Fatih Uрманче's (Philol.Doc) «Idegei», Faiaz Hujin's (Hist) «Mongolian Conquerors and the Fate of the Great City», Ravil Amirkhan's (Hist.Cand) «Golden Horde and Freedom of Conscience», Rafael Valiev's (Hist.Cand) «Commodities — Money Relations and Trade in the State of Golden Horde», Ilkhan Ashnaki's (Hist) «The Mongolian Invasion», Iskander Ismailov's «Military Art in Golden Horde».

In this rubric one can also find Azgar Muhammadiev's (Hist.Doc) interview — «A Travel to Golden Horde».

Hatip Minnegulov's (Philol.Doc) article «The Written Language Culture of the Golden Horde Period» placed in the «Literary Heritage» rubric is also dedicated to the Golden Horde jubilee.

Traditional rubrics are also present in this issue.

In the «Literary Heritage» rubric continuation of Abdulkasim Firdousi's «Shahnamah» poem is printed. In the «Prose» — continuation of the novel by Fanil Mansurov «Soltan Kirmet» is represented.

In the rubric «From the History of the National Statepower» Rizaetdin bine Fahrutdin's article «Khan Janibek» is placed.

In this issue (№8, '93) a new rubric «National Policy» appeared. Here History Cand. Kasim Fasahov's article «Constitution of Tatarstan & Political Struggle» found its place.

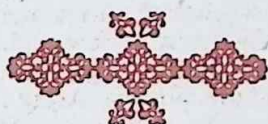
The magazine continues publishing Musagit Habibullin's novel «Suyumbike-Khanbike and John (Ivan) the Terrible».

It is our tradition to publish our readers' letters. They deal with different problems of our complicated life.

Our readers will be able to get acquainted with short informations telling about different events in the life of the Tatar people and the State.

МӨХТЭРЭМ УКУЧЫЛАР!

ХАЛЫКАРА «МИРАС» ЖУРНАЛЫ ГАЗЕТА
 ҺӘМ ЖУРНАЛЛАРНЫҢ ҮЗӘК КАТАЛОГЫНА
 КЕРТЕЛДЕ. ИНДЕКСЫ—73955. АҢА БӘЙСЕЗ
 ДӘҮЛӘТЛӘР БЕРЛӘШМӘСЕНЕҢ БАРЛЫК
 ЭЛЕМТӘ БҮЛЕКЛӘРЕНДӘ ҺӘМ БДБ ДӘҮ-
 ЛӘТЛӘРЕ ИЛЧЕЛЕКЛӘРЕНЕҢ МАТБУГАТ АТ-
 ТАШАТЛАРЫНДА ЧИКЛӘНМӘГӘН КҮЛӘМ-
 ДӘ ЯЗЫЛЫРГА МӨМКИН.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
 „Союзпечать“

АБОНЕМЕНТ на газету **73955**
 (индекс издания)

Международный журнал
 (наименование издания)

» МИРАС «

Количество комплектов

на 19 ____ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
 (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____
 (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

Шв место ли-на газету **73955**
 на журнал (индекс издания)

Международный журнал
 (наименование издания)

» МИРАС «

Стои- мость	подписки	руб.	коп.	Количество комплек- тов:
	пере- адресовки	руб.	коп.	

на 19 ____ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

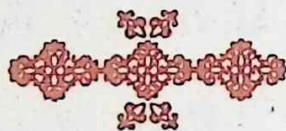

Куда _____
 (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____
 (фамилия инициалы)

МӨХТЭРЭМ УКУЧЫЛАР!

1994 ЕЛНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЯРТЫСЫ ӨЧЕН ХА- ЛЫКАРА «МИРАС» ЖУРНАЛЫНА ЯЗЫЛЫРГА ОНЫТМАДЫГЫЗМЫ?

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

1982 г. Обл. тип., г. Кострома

БАНК

ВОСТОК

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ БАНК «ВОСТОК»
СЛУЖИТ ЛЮДЯМ**

Более 250 млн. рублей уставного фонда, около 5 млрд. рублей кредитных ресурсов, свыше 4 млрд. рублей кредитных вложений обеспечивают банку экономическую устойчивость, создают определенную гарантию в условиях царящей в стране инфляции.

